Laure Marchand
Guillaume Perrier

TURCIA ȘI FANTOMA ARMEANĂ

PE URMELE GENOCIDULUI

CORINT
ISTORIE

Laure Marchand
Guillaume Perrier

TURCIA ȘI FANTOMA ARMEANĂ

PE URMELE GENOCIDULUI

Laure Marchand
Guillaume Perrier

TURCIA ȘI FANTOMA ARMEANĂ

PE URMELE GENOCIDULUI

Traducere din limba franceză de Nicolae Drăguşin
Prefaţă de Sorin Antohi
Cuvânt-înainte de Taner Akçam

CORINT
ISTORIE

Laure Marchand și Guillaume Perrier sunt corespondenți în Turcia, cea dintâi pentru *Le Figaro*, cel de al doilea pentru *Le Monde*. De la deschiderea negocierilor de aderare la UE, în 2004, până în momentul de față, ei au urmărit pas cu pas transformările pe care le cunoaște Turcia, mai ales în privința „chestiunii armenești", una dintre cele mai sensibile.

Redactare: Magdalena Bedrosian
Tehnoredactare computerizată: Mihaela Ciufu
Design copertă: Dan Mihalache
Ilustrație copertă: Femeie în timpul deportării armenilor, alături de copiii ei.

Ilustrațiile din carte au fost obținute prin bunăvoința lui Bedros Horasangian.

LAURE MARCHAND, GUILLAUME PERRIER
La Turquie et le fantôme arménien
Copyright © Editions Actes Sud, 2013
All rights reserved.

Toate drepturile asupra ediției în limba română aparțin
GRUPULUI EDITORIAL CORINT.

ISBN 978-606-8723-46-4

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
MARCHAND, LAURE
PERRIER, GUILLAUME
Turcia și fantoma armeană / Laure Marchand, Guillaume Perrier ; trad.: Nicolae Drăguşin ; pref.: Sorin Antohi. - București : Corint Books, 2015
ISBN 978-606-8723-46-4

I. Perrier, Guillaume
II. Drăguşin, Nicolae (trad.)
II. Antohi, Sorin (pref.)

94(560)"19"

Prefaţă

Genocidul armean: istorie, amintire, memorie culturală

După exact un secol de la sângeroasele evenimente, masacrul armenilor din 1915 nu mai ridică probleme istoriografice: majoritatea documentelor şi mărturiilor relevante au fost publicate; actorii, antecedentele, cauzele, contextele, semnificaţiile şi consecinţele au fost lămurite. În orice caz, faptele istoriei mari au fost stabilite fără putinţă raţională de tăgadă, iar detaliile istoriei mici sunt tot mai minuţios cercetate – până la nivelul comunităţilor mici, chiar al familiilor şi indivizilor. Astfel, primul genocid al secolului trecut, paradigmatic din toate punctele de vedere, nu mai poate fi tratat în alt registru (de pildă, ca rezultat – contingent, nu premeditat şi planificat – al situaţiei de anarhie, anomie, lovituri de stat, război civil şi război de la sfârşitul Imperiului Otoman) decât de cei care, în moduri diferite (ca grad, nu ca natură), relativizează ori pur şi simplu neagă evidenţele. Ştim şi de ce Turcia nu-şi asumă acest genocid: este crima fondatoare a unui stat şi a unei societăţi. (V. articolul meu „De ce nu-şi asumă Turcia genocidul armean?" din *Observator cultural*, nr. 769, 24 aprilie 2015; *cf.* întregul dosar tematic al numărului, iniţiat şi îngrijit de Bedros Horasangian.) În toate cazurile comparabile (dincolo de diferenţele lor ireductibile), negaţionismul însuşi este un corolar durabil al genocidului, o intolerabilă continuare simbolică a crimei propriu-zise. Acest ultim punct, formulat exemplar de

Pierre Vidal-Naquet (*Les Assasins de la mémoire*[1], 1987), este esențial pentru analiza holocaustului – mai veche, mai vastă și cu siguranță mai cunoscută mediului academic și opiniei publice –, aplicându-se oricărei experiențe genocidare. Pentru a opri cu adevărat genocidul, pentru a-l izola în trecut și pentru a putea merge înainte, statele, societățile și indivizii trebuie să divulge, să deconstruiască și să contracareze negaționismul.

În cazul particular al Turciei (scriam și în articolul amintit), negaționismul este însă mai radical decât putea fi în cazul Germaniei. Dar nu a fost, din cauze extrem de complexe, și nu fiindcă germanii ar fi trecut brusc de la genocid la etica weberiană a convingerii și responsabilității. Așa cum Taner Akçam, unul dintre puținii intelectuali turci care gândesc limpede pe această temă tragică, arată în cuvântul-înainte al acestui volum (un mișcător text confesiv și autoreflexiv, inspirat de Habermas și Elias Siberski, deci de o mai veche reflecție asupra holocaustului, memoriei comunicative și uitării sociale), discuția despre genocid în Turcia echivalează cu o alegere imposibilă, deși dalectică, între ființă și neant. Ființa Turciei actuale depinde, pur și simplu, de neantul în care i-a aruncat pe armenii săi. Nu sunt vorbe mari, nici speculații metafizice. De la imposibilitatea de a-și defini identitatea colectivă și personală până la teama de obligația despăgubirilor materiale, Turcia și turcii sunt bântuiți de fantoma armenilor. (Evident, au existat multe alte victime ale masacrelor, în special dintre creștini – care reprezentau cam 30% din populație în 1915. Din motive de concizie, vorbesc aici doar de cel mai numeros grup etnic-religios distrus de un stat și de o majoritate, ale căror nou consens și recunoaștere reciprocă s-au făurit printr-un program biopolitic bazat deopotrivă pe eugenismul exterminaționist și pe violența mimetică nestăvilită.)

Dar dacă istoria genocidului din 1915 și-a atins forma canonică, amintirea și memoria sa culturală sunt încă fluide.

[1] Pierre Vidal-Naquet, *Les Assassins de la mémoire*, Maspero, 1981; reeditare, La Découverte, 1987 și 2005; *Asasinii memoriei* (traducere în limba română de Mariana Arnold), EST-Samuel Tastet Editeur, 2003.

Tocmai de aceea salut demersul jurnaliștilor francezi Laure Marchand și Guillaume Perrier, corespondenții în Turcia ai celor două mari cotidiene rivale, *Le Monde*, respectiv *Le Figaro*. Cartea lor, densă și captivantă, se citește ca un roman polițist și e utilă ca un tratat.

Amintirea genocidului mai dăinuie, dar mai ales în spațiul privat și în cele comunitare, sub asediul insidios al uitării. Ca întotdeauna, dezastrele naturale și umane sunt comunicate cu greu de supraviețuitori, indiferent de care parte a baricadei s-au găsit – actori (călăi, victime; uneori, și una, și alta) sau martori (de toate tipurile) –, indiferent cum se văd ori ar vrea să fie văzuți astăzi. Cartea pe care o țineți în mână are marele merit de a explora acest vast și în mare parte secret teritoriu al amintirii. În maniera directă și lipsită de pretenții a jurnalismului de calitate, fără veleitățile pseudo-savante ale unor domenii academice aflate în căutarea propriului statut epistemologic și instituțional (istorie orală, antropologie culturală, istorie recentă etc.), Laure Marchand și Guillaume Perrier au bătut Turcia în lung și-n lat, de la Instanbul și Ankara până în locurile cele mai izolate ale Turciei profunde, vorbind cu oamenii. Căutându-i și găsindu-i pe martorii secundari ai genocidului (după aproape un secol, supraviețuitorii sunt improbabili), cei doi autori le-au câștigat încrederea, i-au făcut să vorbească despre subiecte pe care uneori le țineau ascunse și de ei înșiși, i-au ascultat empatic.

Astfel, vocile multiple și eterogene pe care ni le restituie autorii acoperă aproape întregul spectru de posibilități: copii și nepoți ai supraviețuitorilor; femei și bărbați; armeni (din diaspora ori din Turcia, unde adesea trăiesc în tăcere, vorbind sau nu limba maternă, convertiți la islam, rămași creștini ori reveniți la creștinism, laici etc.), turci, kurzi, sirieni, din familii mixte și cu identități personale schimbătoare etc.; persoane încrezătoare, gata de confesiune și capabile să-și articuleze amintirile, reticente ori de-a dreptul ostile. De departe, cazurile cele mai interesante sunt cele ale armenilor care și-au pierdut identitatea ca urmare a genocidului și nu și-au putut-o redescoperi ori reinventa, integral

ori parțial, în privat, în sfera publică ori în ambele. Vocile acestor cripto-armeni, precum și încercarea de a le conferi credibilitate și demnitate, indiferent de poziția lor (trecută, prezentă, prefigurată) pe linia continuă dintre turc și armean, dintre musulman și creștin, reprezintă contribuțiile cele mai importante ale volumului.

Pentru a putea asculta asemenea voci și a înțelege asemenea vieți, un recurs la conceptul de memorie culturală este obligatoriu. Din motivele de concizie deja invocate, mă limitez la enunțarea chestiunii și la sugestii de lărgire a sferei conceptului amintit pe baza experienței cripto-armenilor.

Construind o nouă teorie cu punct de plecare în teoria memoriei colective a lui Maurice Halbwachs (elaborată în perioada interbelică de acest strălucit discipol alsacian al lui Bergson și Durkheim, asasinat la Buchenwald), soții Jan și Aleida Assmann au dezvoltat în anii 1980 o nouă paradigmă pentru studiul memoriei. Germania anilor 1980–2000 a fost dominată de epocale discuții despre istorie și memorie, legate de nazism, de războaiele mondiale, de holocaust și de nevoia de a reconstrui societatea germană printr-o terapie etico-morală de șoc. Toate pretinsele secrete ale nazismului, în realitate adevăruri cunoscute de cei mai mulți dintre supraviețuitorii adulți ai perioadei interbelice, au fost repuse în discuție într-o manieră mult mai deschisă decât se întâmplase din anii 1940 și până în anii 1970 (cu toate procesele publice, relativ modestele epurări și elaborarea de către Hannah Arendt și alții a unui discurs savant, juridic și public despre nazism și holocaust). Pe acest fundal, într-un moment în care memoria vie începea să dispară (de regulă fără urme), soții Assmann, atât în lucrări individuale ori comune, cât și în proiecte colective, au pledat pentru studierea memoriei culturale, adică a unei memorii sociale (în sensul lui Aby Warburg; cei doi Assmann au renunțat la conceptul de colectiv al lui Halbwachs mai restrictiv și cumva înșelător) de lungă durată. Pe scurt, deși știm bine că societățile nu gândesc (numai indivizii o fac), ele determină ce, cum, când, de ce și cât gîndește (de pildă, își amintește) fiecare individ. Cadrele sociale ale memoriei (cum spunea deja Halbwachs; sau,

cu terminologia ulterioară a lui Erving Goffman, cadrele, *frames*, tipare esențiale pentru organizarea și comunicarea experienței) asigură așadar construcția culturală a memoriei. În aceste spații memoriale, sociale și, cel mai adesea, imateriale, inclusiv în cele numite de Pierre Nora *lieux de mémoire*, se configurează cultural și comunică social tot ce ne amintim ca indivizi și comunități.

Așa putem înțelege spusele și tăcerile martorilor secundari. (Geoffrey Hartman și Aleida Assmann au elaborat și ilustrat o indispensabilă teorie a mărturiei secundare; recomand cartea lor, *Viitorul amintirii și holocaustul*, precum și pe cea a lui Jan Assmann, *Memoria culturală*, ambele, traduse recent în românește la Editura Universității Al.I. Cuza din Iași.) Cum, ce și când îți amintești ceva despre genocid dacă te-ai născut armean(că), ai fost convertit(ă) forțat la islam, ai aflat (sau nu) adevărul, vrei (sau nu) să redevii ce-ai fost (într-un efort de a șterge și, deci, de a învinge astfel istoria)? Ce faci și cum vorbești dacă descinzi dintr-o victimă sau dintr-un călău? Dar din cineva care a fost și una, și alta? Ori nici una, nici alta, dar a profitat de vidul socioeconomic apărut prin aneantizarea clasei mijlocii otomane, aproape exclusiv creștină și evreiască? Cum să spui povestea ta de descendent cripto-armean turcilor (care te detestă când știu că nu ești ca ei, ba chiar te amenință credibil și azi, după un secol de la genocid)? Cum s-o spui armenilor din Armenia ori (poate mai ales!) celor din diaspora?

Subzistența morală, economică și socială a acestor identități fluide, ambivalente, eterogene și paradoxale ori chiar ireductibil conflictuale (legate de istoriile a sute de mii de asemenea *conversos* [convertiți] și *desaparecidos* [dispăruți]) constituie un test pentru toate construcțiile memoriale: a statului turc, a societății turce contemporane, a diasporei, a fiecărei comunități, a fiecărui individ etc. Și, pe un plan abstract, pentru orice teorie a memoriei culturale.

Aducând la lumină aceste vieți și întrebări, într-un mod empatic și profesionist, Laure Marchand și Guillaume Perrier au deschis o conversație publică fundamentală și, cel puțin potențial,

vindecătoare. Ea trebuie purtată peste tot, în Turcia şi Armenia, în diaspora armeană, precum şi în toate celelalte cazuri de genocid şi traumă istorică, pentru a duce, prin adevăr, la justiţie (chiar numai retrospectivă) şi reconciliere. Într-un cuvânt, la viitor. În acest sens, m-am bucurat să aflu de traducerea cărţii în turcă şi engleză, iar acum în română; aşa cum m-am bucurat să răsfoiesc recenta carte de benzi desenate scrisă de cei doi autori (povestea a doi soţi de origine armeană din Marsilia care merg să-şi caute rădăcinile în Turcia) şi ilustrată splendid de Thomas Azuélos (*Le Fantôme arménien*, Futuropolis, 2015); şi să văd documentarul *Le Printemps des Arméniens* (realizat în 2014 de Gilles Cayatte şi de autorii cărţii noastre). Cum se vede, lucrarea pe care o citiţi se înscrie într-un fenomen mai complex de renaştere memorială a unei lumi pierdute. În faţa ororii Istoriei, ne rămân numai asemenea modeste consolări. Discuţia trebuie însă dusă până la capăt, în sensul cărţii şi al paginilor mele.

SORIN ANTOHI

Note explicative cu privire la pronunţia în limba turcă

Numele proprii turceşti au fost transcrise în alfabet turco-latin, aşa cum este el utilizat în Turcia. Literele a, b, d, f, i, k, l, m, n, o, p, r, t, v, y, z se pronunţă ca în limba română. Literele q, w, x nu există.

c: se pronunţă „dj"
ç: se pronunţă „ci"
g: se pronunţă întotdeauna ca în „gară"
ğ: g estompat, aproape mut, prelungind vocala precedentă
ı: se pronunţă între „eu" şi „i"
ö: se pronunţă „eu"
s: se pronunţă întotdeauna „s", ca în „asasin"
ş: se pronunţă „ch"
u: se pronunţă „ou"
ü: se pronunţă „u"

Cuvânt-înainte

Laure Marchand şi Guillaume Perrier s-au înhămat la o sarcină dificilă. Aceea de a ne pune în faţă nouă, turcilor, o oglindă. Oglindă destul de neobişnuită. Ei doresc ca noi, privindu-ne chipul, să vedem ceea ce nu vedem şi să aflăm ceea ce nu ştim. „Ascultă şi vezi, este istoria ta" – ne spun ei, relatându-ne povestea celor ce nu sunt „noi". Scopul lor? Acela ca noi să vedem, în reflectarea noastră, ceea ce, pentru a fi noi înşine, am condamnat la dispariţie şi nimicire. Şi, astfel, să ajungem la înţelegerea de noi înşine.

Prima întrebare pe care o pune această carte este următoarea: „De ce noi, turcii, încă negăm genocidul?" Din 1990, deci de mai bine de douăzeci de ani, lucrez la problema genocidului. De-a lungul acestor ani, aceasta a fost şi este încă întrebarea care mi s-a impus cu cea mai mare stăruinţă. Chiar dacă este simplă, răspunsul pe care i l-am dat de-a lungul anilor nu a încetat să se schimbe. La început, am încercat să explic negarea prin conceptul de „continuitate". Republica a fost creată de partidul *Ittihat ve Terakki* (*Unitate şi progres*), care a fost şi artizanul principal al genocidului din 1915. Fondatorii tânărului stat turc erau, esenţialmente, membri ai acestui partid.

Ceea ce vrea să spună că o mare parte dintre fondatorii Turciei moderne fie au participat direct la genocidul armean, fie s-au îmbogăţit în decursul acelei perioade, prădând bunurile armenilor. Pe de altă parte, noi considerăm aceste persoane eroi naţionali şi părinţi fondatori. Dacă am fi recunoscut genocidul, am fi fost constrânşi

să acceptăm că unele dintre marile noastre personalităţi naţionale au fost nişte ucigaşi şi nişte hoţi, chiar dacă ne-au scos din neant întemeind statul. Într-un cuvânt, ne regăseam în ei şi tot prin ei ne defineam. La fel, cea mai mare mişcare de stânga pe care a cunoscut-o Turcia s-a modelat în jurul protestelor studenţeşti din 1968. Această mare mişcare de stânga şi organizaţiile cărora le-a dat naştere s-au definit, în egală măsură, prin trimiterea la personalităţile fondatoare ale Republicii. Nici în mediile naţionaliste sau islamiste, în sfera de influenţă a dreptei în general, referinţele nu erau altele.

Astfel că a recunoaşte genocidul echivala cu renegarea propriei identităţi naţionale în sensul în care o înţelegem noi astăzi. Ce naţiune este capabilă să facă un asemenea gest? A nega genocidul nu ne-ar fi fost oare mai la îndemână decât confruntarea cu o criză şi o dislocare identitare? Prin urmare, răspunsul pe care l-am dat întrebării „De ce neagă turcii genocidul?" s-a schimbat puţin. Reliefarea motivaţiilor mai materialiste a luat-o înaintea explicaţiilor pe care le dădusem bazându-mă pe valorile morale, identitare şi, în sens larg, nemateriale. Am început, atunci, să vorbesc cam aşa: dacă Turcia recunoaşte genocidul, se va vedea obligată să plătească despăgubiri. Problema este mai profundă decât de a şti dacă „1915" a fost sau nu un genocid. Să ne imaginăm că evenimentele din 1915 nu au fost genocid, să ne închipuim că partidul *Ittihat ve Terakki* i-ar fi transferat pe armeni dintr-o regiune rece şi muntoasă într-una caldă şi însorită... Să spunem că i-a trimis, de pildă, în Florida. Nu ar fi fost mai puţin adevărat că toate bunurile şi averile materiale ale acestor oameni au fost confiscate şi că nu li s-a plătit nici măcar o para. În acest caz, chiar dacă nu consideraţi evenimentele din 1915 un genocid, veţi fi obligaţi să recunoaşteţi că Turcia de astăzi se bazează, în fundamentele ei, pe avuţiile jefuite de la armeni. Pe cale de consecinţă, dacă Turcia recunoaşte că s-a întâmplat ceva în 1915, ştie că va fi obligată să plătească despăgubiri. Pentru a nu plăti, preferă să nege.

Astăzi, ideile iarăşi mi s-au schimbat puţin. Nu înţeleg să afirm prin asta, totuşi, că încercările mele idealo-materialiste de a da explicaţii au

fost cu totul greşite. Fără îndoială, cele două aspecte pe care le-am evidenţiat mai sus joacă un rol important în actul negării. Totuşi, mi se pare că problematica face apel la ceva mai profund, mai existenţial. Ca şi cum răspunsul la întrebare s-ar întemeia pe dialectica fiinţei şi a neantului... Existenţa noastră (a Turciei şi a unei semnificative părţi dintre locuitorii acesteia) semnifică absenţa unei alte entităţi, aceea a creştinilor. A accepta „1915" înseamnă a accepta că nişte creştini au trăit pe aceste meleaguri, ceea ce revine aproape la a ne proclama inexistenţa. Asta pentru că existenţa noastră s-a întemeiat pe absenţa sau pe dispariţia lor.

Pentru a mă face cât mai limpede înţeles, aş vrea să-l invoc aici pe Jürgen Habermas. Marele gânditor german ne atrage atenţia că există o violenţă latentă, ascunsă, care impregnează toate straturile societăţii şi instituţiilor ei. El avansează ideea că violenţa ascunsă dă naştere unui mod de comunicare adoptat de întreaga societate. Graţie acestui „mod de comunicare colectiv", reuşim să distragem atenţia societăţii de la anumite fapte şi să instituţionalizăm anumite linii invizibile de clivaj[1]. Aici, ceea ce trebuie să ne reţină atenţia este faptul că o astfel de urzeală a organizării sociale, o astfel de structurare a ţesăturii sale nu trebuie să fie impusă de sus, de conducători. Dimpotrivă, ea se impune şi se internalizează chiar fără ca guvernanţii şi guvernaţii să fie conştienţi de ea. Odată cu trecerea timpului, se naşte un soi de consens tacit care se organizează în jurul „modului de comunicare" dominant din societate. Datorită acestui „mod de comunicare", pe care Habermas îl numeşte „violenţă ascunsă", nu ne mulţumim doar cu a trimite în trecut faptele de care vrem să protejăm societatea, dar, în egală măsură, construim un consens în legătură cu ceea ce ar fi bine să fi uitat de-a lungul timpului.

De asemenea, voi încerca să explic situaţia cu ajutorul unui alt concept, acela de „realitate comunicativă", pe care îl preiau de la Elias Siberski, care, la rândul său, îl utilizează pentru a explica o

[1] Jürgen Habermas, *Die Utopie des guten Herrschers*, in Jürgen Habermas, *Kultur und Kritik*, Verstreute Aufsätze, 1973, pp. 386-387.

caracteristică importantă a organizațiilor secrete[1]. Potrivit lui Siberski, datorită modului de comunicare pe care îl au cu propriii membri și cu exteriorul, organizațiile secrete creează o realitate virtuală, diferită de realitatea obișnuită, împărtășită. Situația care prevalează actualmente în Turcia evocă pe deplin acest lucru. Ca societate completă, semănăm cu o organizație secretă. Instituțiile pe care le avem rezultă dintr-o „realitate comunicațională" pe care am creat-o, iar această „realitate comunicațională" definește modalitatea în care existăm și gândim ca „stat și popor". Sistemele de gândire care ne definesc sentimentele formează întreaga rețea a relațiilor noastre socio-culturale, ceea ce, cu alte cuvinte, se numește identitatea noastră. Important de sesizat este fractura care există între această „realitate comunicațională" și ceea ce numim realitatea reală, comună. O simplă observare a tuturor conceptelor, sistemelor de valoare și de gândire pe care le utilizăm pentru a ne defini este suficientă pentru a ne face să înțelegem în ce fel „realitatea noastră comunicațională" se situează în afara a ceea ce numim realitate reală.

„Realitatea comunicațională" creează, în ultimă instanță, lumi despre care vorbim și lumi scufundate în celulele subterane ale tăcerii. Ea a dat naștere unui secret colectiv care încorsetează societatea întreagă și sapă o uriașă „gaură neagră" în sânul realului. Îmi voi îngădui să dau un exemplu extrem de simplu: acela al lui Idris Küçükömer (1925-1987), un universitar care a influențat profund viața intelectuală turcă. Lucrarea lui, *Alienarea modelului social*, reprezintă una dintre pietrele unghiulare ale vieții noastre intelectuale. În această carte, Küçükömer propune un model macroscopic de o importanță capitală pentru a explica Turcia de astăzi și de mâine. Resortul principal al modelului este dialectica dintre stat și societate. Küçükömer studiază motivele absenței societății civile în Turcia (sau ale faptului că ea nu s-a dezvoltat plenar) și, analizând forțele „dreptei" și „stângii" care sunt prezente în spațiul turc, precum și concepțiile lor

[1] Elias Siberski, *Untergrund und offene Gesellschaft, Zur Frage der strukturellen Deutung des sozialen Phaenomens*, F. Enke, 1967, p. 51.

politice, atribuie noi semnificaţii conceptelor de „dreapta" şi „stânga". El afirmă că obstacolul principal în democratizare este, de fapt, statul birocratic şi despotic, că tendinţele conservatoare turce asimilate dreptei reprezintă în fapt societatea civilă care se opune statului şi că, prin urmare, aceste forţe conservatoare au, în mod potenţial, puterea de a aduna mai multă democratizare şi de a crea o societate civilă.

Trebuie să ne aplecăm asupra *Alienării modelului social* deoarece, în această lucrare care a influenţat profund Turcia şi care suscită dezbateri şi polemici fără sfârşit între dreapta şi stânga, în analiza societăţii otomane efectuată aici, nu se aminteşte nicăieri de acei creştini care constituiau, totuşi, aproape 30% din populaţie la acea dată. Da, aţi citit bine: Küçükömer ne vorbeşte despre o societate otomană din care creştinii lipsesc. În aceste condiţii, nu ţin să atrag atenţia asupra pertinenţei, sau nu, a unei analize economice, sociale şi politice care trece cu vederea 30% din populaţie. Mai degrabă, doresc să vorbesc despre existenţa unei „coaliţii a tăcerii", a unui „secret colectiv" creat de întreaga societate. Şi iată că atât la dreapta, cât şi la stânga, suntem artizanii următoarei situaţii: am creat, toţi laolaltă, o gaură neagră. Discutăm totul „ignorând" această gaură neagră sau, pentru a fi mai corecţi, această gaură, această absenţă constituie chiar existenţa noastră.

Din punctul meu de vedere, aici zace misterul negării genocidului armean şi al tăcerii care îl înconjoară. „1915" reprezintă secretul comun al societăţii turce, iar genocidul este expediat în „gaura neagră" a memoriei noastre colective. De la crearea Republicii Turcia, noi toţi împreună, dreapta, stânga, musulmani, aleviţi, kurzi şi turci, am plămădit o „alianţă a tăcerii" şi atunci nu ne place prea tare să ni se reamintească acest secret care ne înveleşte ca o cuvertură căldicică. Reamintirea comportă un aspect enervant, iritant, căci ne vedem confruntaţi cu o situaţie în care nu ştim nici ce să spunem, nici ce să facem.

Într-adevăr, dacă suntem constrânşi să ne confruntăm cu propria noastră istorie, vom fi obligaţi să repunem totul în discuţie: instituţiile noastre sociale, modurile de gândire, credinţele noastre, cultura şi chiar limba pe care o vorbim. Societatea se va întreba în profunzime asupra modului în care se percepe pe ea însăşi. Iată de ce nu ne plac asemenea „rememorări". De fapt resimţim „reamintirea" ca pe o intervenţie exterioară de constângere faţă de care reacţionăm cu multă iritare. La dreapta, ca şi la stânga, găsim tot felul de pretexte, însă ne unim glasurile ca să spunem: „De vreme ce doar noi eram aici, să ne ocupăm singuri de problemele noastre, de ce ne deranjaţi?" Ca naţiune, părem să proclamăm: „Vă înşelaţi dacă credeţi că vom aboli dintr-o mişcare realitatea socio-culturală pe care o construim cu grijă de mai bine de 95 de ani."

Din toate aceste motive, cred că se cuvine ca în prezent să abordăm genocidul într-un context mai larg, acela al realităţii creştinilor care au trăit odată pe aceste pământuri şi care au fost nimiciţi. Este o problematică legată direct de Republică şi de însăşi existenţa noastră. Republica se întemeiază, de fapt, pe dispariţia populaţiei creştine trăitoare în Turcia, cu alte cuvinte, pe spulberarea unei entităţi existente. De vreme ce ne-am întemeiat existenţa pe dispariţia unei alte entităţi, orice discuţie asupra acestei entităţi ne provoacă frică şi spaimă. În ţara noastră, dificultatea de a aborda problema armeană se explică prin această dialectică a fiinţei şi a neantului.

În cartea pe care o aveţi în mână, Laure Marchand şi Guillaume Perrier pornesc în căutarea unei existenţe reduse la inexistenţă. Punându-ne în faţă o oglindă, ei ne arată urmele a ceea ce nu mai există şi ne reamintesc faptul că, atâta timp cât nu ne eliberăm de realitatea comunicaţională, de acest chioşc feeric în care suntem prizonieri ai propriilor halucinaţii şi vise, nu vom avea puterea de a ne găsi pacea şi calmul.

TANER AKÇAM

Prin bunăvoința lui Raymond Kévorkian.

Harta genocidului armean din 1915 din Imperiul Otoman

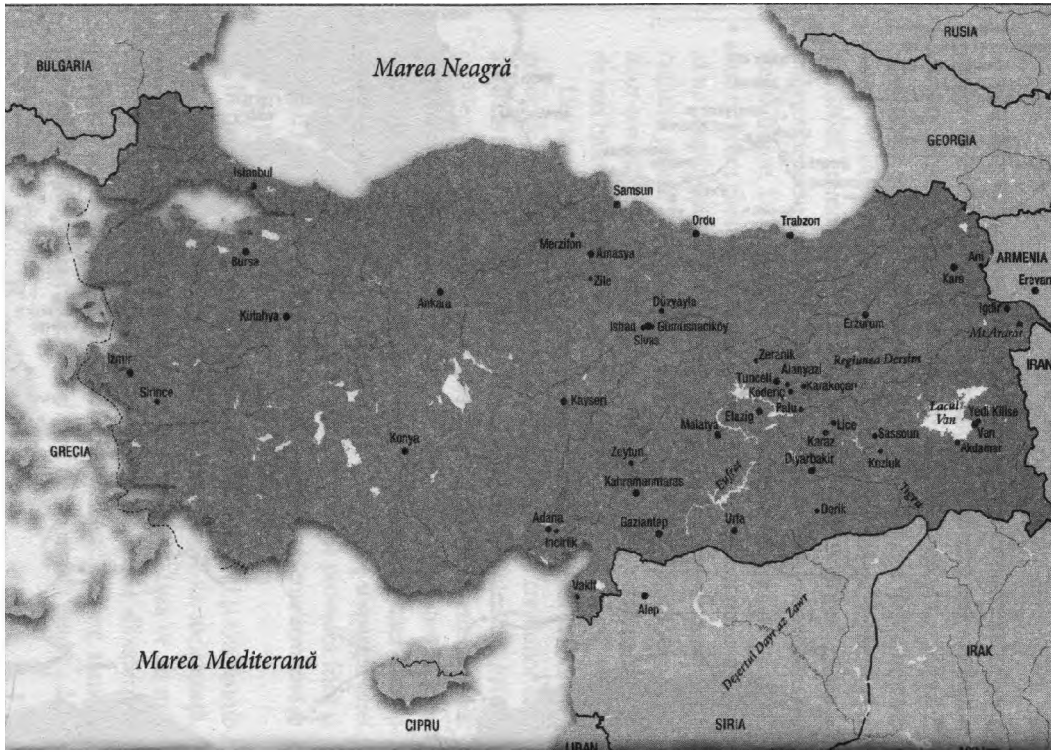

Principalele locuri memoriale vizitate de către autori

Repere istorice

1894–1896: mai mult de 200 000 de armeni sunt masacraţi în Anatolia şi la Constantinopol, sub domnia sultanului Abdülhamid II.

1909: 30 000 de armeni pier în timpul pogromurilor organizate în provincia Adana, în sudul Anatoliei.

1915–1916: faza principală a genocidului armenilor care va dura până la sfârşitul războiului şi în timpul căreia pier între 1 şi 1,5 milioane de persoane.

15 mai 1921: principalul organizator al genocidului, Talaat Paşa, este ucis la Berlin de Soghomon Tehlirian, un supravieţuitor.

1923: tratatul de la Lausanne defineşte frontierele Turciei moderne şi înlocuieşte tratatul de la Sèvres care prevedea o Armenie independentă.

1942: se instituie un impozit pe avere, *varlık vergisi*, care loveşte prin amploare în locuitorii non-musulmani ai Turciei şi prevede în plus măsura muncii forţate pentru aceia care nu reuşesc să-l achite.

2001: genocidul armean este recunoscut de o lege franceză.

19 ianuarie 2007: jurnalistul Hrant Dink este asasinat la Istanbul.

2009: Turcia şi Armenia semnează protocoale care prevăd normalizarea relaţiilor diplomatice şi deschiderea frontierei, însă acestea nu vor fi ratificate.

2012: Consiliul Constituţional Francez cenzurează legea care penalizează negarea genocidului, votată de parlamentari în ianuarie.

Introducere

Genocidul armean și legea

„Umanitatea nu mai poate trăi, în propriile beciuri, cu cadavrul unui popor asasinat." Formula lui Jean Jaurès a rămas celebră. Încă din anul 1897, „chestiunea armeană", așa cum se numea pe atunci, agita băncile Adunării Naționale. La vremea aceea, deputatul socialist înțelegea să atragă atenția colegilor săi asupra masacrării armenilor, perpetuată în Imperiul Otoman de sultanul Abdülhamid II, numit „cel roșu", premisă a genocidului din 1915.

În 2011, cadavrul armean a ieșit din beciuri cu ajutorul unei legi care a suscitat, la un secol după genocid, o vie dezbatere în Franța, iar în relația cu Turcia, a nu știu câta criză diplomatică. Încurajată de președintele de atunci al Franței, Nicolas Sarkozy, deputata (UMP) Valérie Boyer a depus, în mai 2011, un proiect de lege având ca obiect sancționarea penală a negării „excesive" a „genocidelor recunoscute prin lege". Dincolo de această formulare generală, legea viza limpede negarea genocidului armean comis de guvernul naționalist al Junilor Turci. Textul fusese pregătit cu grijă de avocatul marsiliez de origine armeană, Philippe Krikorian. Înainte să fie denaturat în Comisia legislativă a Adunării Naționale, documentul se sprijinea pe o directivă europeană cu privire la reprimarea rasismului, a xenofobiei și a negaționismului, venind să umple, în opinia autorului, un gol de natură juridică. Parlamentul francez a

recunoscut, în fapt, două genocide: Shoah şi genocidul armean din 1915. Primul este protejat de ofensa negaţionistă încă din 1990, prin legea Gayssot. Al doilea, însă, nu are vreo protecţie juridică.

Memoria genocidului armean reprezintă un subiect de studiu care de o jumătate de secol revine permanent în atenţia parlamentarilor francezi. Şi încă mai accentuat din 1998, dată la care grupul socialist din Adunarea Naţională, prin vocea lui Didier Migaud, a angajat dezbaterea legislativă pentru a face Franţa să recunoască genocidul din 1915. În cele din urmă, chestiunea s-a tranşat în 2001, în ciuda unor dezbateri furtunoase. Această recunoaştere a fost vehement apărată de deputaţi şi senatori provenind din toate partidele politice, dar reprezentând regiuni bine identificate: Marsilia, valea Ronului, Lyonul cu hinterlandul lui şi sudul coroanei mici pariziene. Aleşii circumscripţiilor în care prezenţa armenilor descendenţi din cei care au reuşit să scape din genocid era suficient de importantă pentru a reprezenta o miză electorală. De la bun început, acolo se afla punctul dificil. Votând pentru recunoaştere, mai degrabă din raţiuni de calcul politic, pe termen scurt, decât din respect pentru o etică istorică, Franţa s-a pus într-o situaţie ambiguă.

Legea din 2001 nu prevedea nicio condamnare. Articolul unic – „Franţa recunoaşte public genocidul armean din 1915" – nu indica niciun vinovat, textul evitând, în acest fel, procesul istoric. Şi, deodată, pentru mulţi francezi de origine armeană, legea se dovedea incompletă: recunoaşterea de către Franţa nu împiedica negarea suferinţelor lor de către diverşi indivizi sau, mai rău, de către state, preocupate să rescrie istoria în scopuri ideologice. Francezii scăpaţi din lagărele naziste pot chema în judecată pe oricine contestă existenţa camerelor de gazare. Francezii scăpaţi din genocidul armean nu pot recurge jurisdicţional contra negării deportărilor şi exterminărilor

din 1915. Această „judecată cu două măsuri" e percepută ca o nedreptate. Ca să remedieze situația, Christophe Masse, deputat socialist de Marsilia, a depus în anul 2006 o lege pentru „penalizarea negării genocidului armean". Adoptată de Adunare, legea a întâmpinat o opoziție mai netă în Senat care, fără a o respinge, a făcut-o uitată pentru a nu jigni Turcia. Legea s-a alăturat cadavrului armean din beciuri. Pentru a țâșni mai puternic de acolo. În 2007, Nicolas Sarkozy a făgăduit că va dezgropa proiectul și va face să fie votat de cele două camere. Dar imediat după alegerea sa în funcția de președinte al Republicii, și-a trimis consilierul diplomatic, Jean-David Lévitte, la Ankara pentru a da asigurări Turciei că nu va fi cazul. De-a lungul celor cinci ani de mandat, Sarkozy a înțeles să nu mai vorbească despre această idee. Până când se va profila la orizont un nou mandat prezidențial. În cele din urmă, s-a ajuns la legea propusă de Valérie Boyer. A fost votată la repezeală de Adunarea Națională și de Senat, dar cenzurată de Consiliul Constituțional, pe data de 28 februarie 2012, după o discuție inflamată.

Decizia Consiliului este, totuși, departe de a pune capăt dezbaterii. În primul rând, deoarece, din punct de vedere juridic, decizia, justificată de libertatea de expresie, este contestabilă. Apoi pentru că, politic vorbind, chestiunea nu este încheiată. În plină campanie prezidențială, cei doi candidați principali la Élysée, François Hollande și Nicolas Sarkozy, și-au exprimat intenția de a propune un nou text de lege contra negaționismului. Amândoi au mers pe data de 24 aprilie 2012, cu ocazia comemorării arestării mai multor sute de intelectuali armeni din Istanbul, în 1915, pentru a se reculege la poalele statuii compozitorului și muzicologului Komitas, monument parizian închinat genocidului. O premieră. Apropiat de „lobby-ul armean" și sensibilizat de cauza acestuia încă de la

sfârşitul anilor '90 – pe atunci, era prim-secretar al Partidului Socialist –, François Hollande, odată ales, şi-a reafirmat în mod clar dorinţa de a legifera. Pentru a treia oară, deputaţii şi senatorii ar putea, aşadar, să se pronunţe asupra unui subiect ce nu încetează să trezească pasiuni polemice. Touşi, în ciuda acestei constante reveniri în dezbaterea publică, chestiunea memoriei genocidului armean rămâne prost cunoscută şi prost delimitată faţă de argumentele avansate.

Trebuie să legiferăm contra negaţionismului sau să-l combatem pe terenul ideilor, aşa cum propunea, de curând, marele istoric Pierre Vidal-Naquet? Invitaţia cărţii de faţă nu este de a lua o atitudine în această problemă, aproape de natură filosofică. Cele două opţiuni sunt perfect justificabile. Atunci când se afla în fruntea asociaţiei „Libertate pentru Istorie", Pierre Vidal-Naquet se pronunţa împotriva oricărei legi memoriale, respingând totodată cu hotărâre minciuna istorică. „Este evident că în cazul masacrării armenilor, Statul turc este negaţionist", spunea el[1]. Aici se află singura obiecţie validă din punct de vedere intelectual vizavi de susţinătorii unei intervenţii din partea legiuitorului.

Explorând realitatea foarte vie a genocidului şi a consecinţelor lui asupra societăţii turce şi armene, îmbolnăvite deopotrivă de negare vreme de un secol, apucând pe cărările întortocheate ale memoriei „marii crime" mereu negate de responsabilii ei, această culegere de reportaje şi anchete înseamnă o contrazicere a celor care se acomodează cu negaţionismul sau care iau în uşor această „veche poveste".

Dar nu este vorba nici de o carte de istorie. Anul 1915 a fost deja pe larg studiat de istorici. Aceştia nu au nevoie ca un

[1] „Forums avec Pierre Vidal-Naquet", *Le Nouvel Observateur*, 24 ianuarie 2005.

stat sau altul să stabilească o comisie, așa cum propun Turcia și lobbiștii ei, pentru a se pronunța asupra unui fapt care nu mai este subiect de dezbatere în mediile științifice. Sursele documentare și arhivele, fie că aparțin Imperiului Otoman, tot mai accesibile, fie Germaniei, în mod special, sunt suficiente pentru a demonstra intenția genocidară a Comitetului Uniune și Progres (CUP), inima puterii naționaliste turce în timpul Primului Război Mondial. În orice caz, această carte nu-și propune nici să demonstreze, nici să contrazică existența genocidului. Pentru autori, realitatea acestuia este un fapt, consolidat de numeroasele întâlniri și relatări pe care le-au cules străbătând țara vreme de aproape un deceniu. Dispariția unui milion și jumătate de armeni din Turcia actuală a lăsat în urmă un cadavru cu plăgi deschise pe care, asemenea unui legist, se cuvine să-l studiem. Pentru a încerca să redăm vizibilitatea a ceea ce a fost șters.

În afara Istanbulului, prezența armeană este astăzi infimă. În aparență. Prin orașele și satele Anatoliei profunde, autorii au cules mărturii și povești care sunt cel mai bun antidot la otrava negării. Ei au găsit supraviețuitori, convertiți cu forța, cripto-armeni, „drepți", biserici și cimitire, unelte, mori, case, cântece și tradiții care au supraviețuit asimilării și recompun, în mod implacabil, istoria unui secol de existență, de frică, de supraviețuire. Nu s-a pus problema ca autorii să devină arheologi, ci să se intereseze de persoanele aflate în viață și de manifestările contemporane ale acestei memorii.

Munca de cercetare a luat deseori întorsătura unei anchete polițiste, a unui puzzle ale cărui piese au început, treptat, să se îmbine. Martorii direcți au dispărut aproape cu totul. Dar istoria genocidului s-a transmis mai departe, prin cuvinte și prin viscere, din tată în fiu și, încă mai mult, de la mamă la fiică. Amintirea lui răsună în fiecare cămin, de la Istanbul la

Van, de la Samsun la Adana... Inscripţiile în limba armeană sunt acoperite de mușchi sau de praf, dar se ivesc dacă râcâi puţin. Cadavrele ascunse îşi fac apariţia, la fiecare cotitură a memoriei. Indiciile sunt atât de numeroase încât negarea faptelor revelează, într-o manieră incontestabilă, nevroza colectivă. Această colecţie de mărturii şi de călătorii pe urmele încă proaspete ale genocidului din 1915 înţelege să arate măsura în care Turcia este continuu bântuită de fantoma unui popor asasinat.

„Umanitatea nu poate trăi, ţinând în beciurile ei, cadavrul unui popor asasinat." Chiar dacă îi incumbă în cea mai mare parte, nu doar Turcia trebuie să înfrunte, de una singură, istoria. Prin definiţie, un genocid, adică asasinarea unui popor întreg, exterminarea planificată şi organizată a unei comunităţi ţine de universal, de umanitatea întreagă. Argumentul potrivit căruia Parlamentul francez se amestecă într-o chestiune care nu îl priveşte este, pe cale de consecinţă, oarecum fals. Cu atât mai mult cu cât genocidul armean presupune, prin geneza lui, şi o istorie franceză: data constituirii Comitetului Uniune şi Progres, 14 iulie 1889, de către un grup de ofiţeri ai Şcolii de medicină militară din Istanbul, nu reprezintă ea afirmarea unui model? Primul Congres al *Junilor Turci*, în limba franceză, în text, Jeunes-Turcs, are loc la Paris, în 1902, iar trimiterile ideologice la Iluminism şi la Revoluţia Franceză sunt omniprezente. „Pozitivismul" lui Auguste Comte, şcoala sociologică franceză influenţează considerabil această mişcare. Unioniştii adoptă modelul iacobin şi statul-naţiune centralizat şi unitar. Şi chiar adoptase deviza „Libertate, egalitate, fraternitate", după revoluţia din 1908 contra sultanului. Totuşi, după cum subliniază Hamit Bozarslan[1], această filiaţie reprezintă

[1] „Révolution française et Jeunes-Turcs", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 1989.

un obiect de studiu complex, în care se intercalează şi ideile naţionaliste de la acea vreme, precum şi influenţa germană.

Pentru anumiţi responsabili politici, ar trebui ca Turcia şi Armenia să fie lăsate să-şi dezbată singure istoria. Ceea ce înseamnă însă a uita că Armenia contemporană reprezintă o creaţie politică recentă, născută în 1991, ca succesoare a Republicii Sovietice Armenia, în timp ce genocidul din 1915 i-a privit pe armenii din Imperiul Otoman, cetăţeni ai unui teritoriu care astăzi se numeşte Turcia. Supravieţuitorii genocidului armean şi descendenţii lor sunt copiii acelor armeni.

Un alt argument curent folosit pentru a se opune unei legi a recunoaşterii ar fi că genocidul din 1915 reprezintă „o poveste veche", pe care ar fi inoportun s-o răscolim. La asta, Jean Jaurès a răspuns deja. Astfel de crime sunt imprescriptibile. Întrebarea care se poate pune, în continuare, este următoarea: „În acest caz, de ce să nu legiferăm şi în problema exterminării amerindienilor sau în cea a Sfântului Bartolomeu?" Pentru că genocidul armean are neobişnuita caracteristică de a rămâne vehement negat de Turcia, moştenitoarea guvernului Junilor Turci şi a Imperiului Otoman. Asta face din el un caz unic. Nici Germania, nici Rwanda, nici măcar Serbia nu investesc atâta energie în a-şi travesti istoria. Cancelarii Konrad Adenauer şi Willy Brandt au făcut act de penitenţă în numele Germaniei pentru crimele naziştilor. Franţa şi-a recunoscut, de bine de rău, responsabilitatea în „Razia de la velodromul de iarnă". Kmerii roşii, miliţienii hutu şi generalul sârbo-croat Ratko Mladić, călăul de la Srebenica, au fost ori sunt pe punctul de a fi judecaţi. Fiecare dintre aceste genocide este de aici înainte recunoscut şi comemorat de statele vizate. Nimic din toate acestea nu se întâmplă în Turcia, unde negaţionismul dăinuie până în zilele noastre, sub forma unei ideologii de stat, „o industrie" potrivit istoricului Taner Akçam. Făcând să plutească ameninţarea contra celor câţiva supravieţuitori, „rămăşiţe

ale spadei", potrivit unei expresii populare încă folosite. De curând, jurnalistul Hrant Dink, fondator al cotidianului *Agos*, asasinat la Istanbul în 2007, şi soldatul Sevag Balikci l-au plătit cu propria lor viaţă. Căci impunitatea este întotdeauna o invitaţie la recidivă.

Aşa se face că, atâta timp cât va fi negat de Ankara, genocidul din 1915 va rămâne o poveste foarte actuală. Putem construi pacea pe o plagă deschisă? Putem să ne împăcăm memoria călcând peste cadavre? Răspunsul este, de bună seamă, negativ. Aşa cum a demonstrat Pierre Vidal-Naquet, negaţionismul reprezintă continuarea genocidului însuşi, chiar în faza sa ultimă, cea mai sofisticată. În *Les Assassins de la mémoire*, carte publicată în 1987, istoricul definea negarea Shoahului ca pe „o încercare de a extermina pe hârtie care înlocuieşte exterminarea reală". Acelaşi mecanism funcţionează şi în cazul genocidului armean. Statul turc, republica fondată în 1923 de Kemal Atatürk, prelungire a guvernului care a orchestrat genocidul din 1915, rămâne contrafortul negării crimei. Nici responsabil, nici culpabil. Împiedicând, astfel, plaga să se închidă. Victimele şi urmaşii lor cer mereu dreptate şi reparaţii. La un secol după săvârşirea faptelor, nevoia de recunoaştere, chiar de răzbunare, se învecinează uneori cu obsesia. „Au condamnat supravieţuitorii la nebunie" a spus filosoful Marc Nichanian, într-o conferinţă ţinută într-o seară la Institutul Francez din Istanbul. De cealaltă parte a spadei, descendenţii ucigaşilor nu pot, nici ei, să se elibereze de această moştenire tragică. Aşa cum va explica regretatul Hrant Dink, negarea lui 1915 alimentează o dublă nevroză, „otrăveşte" şi sângele turc, şi sângele armean.

Capitolul 1

Marsilia, mica Armenie

Căsuţele de pe dealul Verduron, din Marsilia, se înghesuie unele în altele pe versantul însorit, cu o vedere splendidă asupra mării. În vale, dincolo de turnurile cartierului Castellane al Marsiliei, se întind cheiurile portului autonom, unde, din când în când, amarează un cargou panamez sau un bac din Corsa sau din Algeria. Cu 90 de ani înainte, în 1922, în acelaşi loc, adică la promontoriul Janet, a acostat *Hürriyet Pacha*, un vapor turcesc venind din Constantinopol cu câteva sute de refugiaţi armeni la bord. De pe această navă „au debarcat bunicii mei, împreună cu tânărul lor fiu", spune pe scurt Patrick Chéguérian, care de sus, de la fereastra bucătăriei, contemplă teatrul propriului său trecut. „La început, familia mea locuia într-o clădire mică aproape de cheiuri. Şi atunci când le-a ajuns la urechi vestea că se vând parcele de teren nelocuit prin zona asta, au venit să-şi construiască viaţa aici. Pe vreme aceea, nu exista nimic aici. Locul se numea «Campagne-Fraises», a surâs el. Bunicii mei veneau la fiecare sfârşit de săptămână ca să-şi ridice casa."

În scurt timp, tot dâmbul s-a acoperit de căscioare, după tipicul anatolian. Locuinţe joase, cu două sau trei camere, orânduite în trepte, cu câte o mică grădină de zarzavaturi. Văzut de jos, Verduron seamănă cu unul dintre acele sate cocoţate pe înălţimi, aşa cum se pot vedea în Turcia rurală. În bucătăria lui Patrick, vechea pardoselă patinată, cu motive

geometrice, le aminteşte pe cele aflate la intrarea locuinţelor din Istanbul. „În grădină, erau un nuc, un cais, pomii pe care îi aveam în ţară, şi vie pentru a face *dolma*, foi de viţă-de-vie umplute (sarmale), povesteşte bărbatul. Bunicii mei au făcut escală la Marsilia cu gândul să plece în Argentina, dar, în cele din urmă, aici au rămas. Bunicul Calouste era cizmar; învăţase meserie la Istanbul. Bunică-mea a trăit în credinţa ei, dedicată trup şi suflet bisericii. Broda cu fir de aur veşmintele preotului. Fără îndoială, acesta era ultimul ei refugiu după trauma produsă de genocid."

Toată colina era o colonie mică armeană, cu biserica, magazinele şi viaţa ei comunitară. Cea mai mare parte a locuitorilor era formată din familii provenind din regiunea Sivas, o provincie aflată în centrul Turciei de astăzi, acolo unde raziile nu au lăsat aproape niciun supravieţuitor. La două mii şase sute de kilometri departe de baştina lor, refugiaţii s-au strâns unul lângă altul. „Se dădeau smochine la schimb pe iarbă pentru iepuri, dar astăzi toate astea s-au sfârşit", regretă Patrick. Brutăria, cafenelele, frizerul Manouk „care se ocupa de băcănie" s-au închis unele după altele. În anii '60 încă mai funcţionau 25 de magazine armeneşti. Dar valoarea terenului a început să crească, barăcile armenilor valorează astăzi între 300 şi 400 000 euro, iar amalgamul din oraş s-a extins până aici, aducând marsiliezi de toate originile. În vârful dealului, doar biserica Sfântul Garabed, unde nu mai vine aproape nimeni să se roage la Dumnezeu, mai aminteşte de povestea armenească. La fel ca şi locuinţa lui Patrick, ultimul custode al memoriei cartierului.

Linia de transporturi maritime care încă din 1830 lega porturile Istanbul şi Marsilia s-a transformat într-un drum al exilului. În câţiva ani, mii de armeni au debarcat astfel în Franţa. În noiembrie 1922, primul vapor, *Tourville*, descarcă patru sute de refugiaţi. Un an mai târziu, Marsilia număra

deja 11 000. Primele tabere de refugiați încep să se organizeze imediat: tabăra militară Oddo, menită la început să-i primească pe rușii albi, își deschide porțile în fața armenilor care fugeau din Turcia kemalistă începând cu 27 noiembrie 1922, urmată de tabăra Victor, din apropierea gării Saint-Charles. Rapid, armenii încep să investească în zonele nelocuite, aflate la periferia orașului. Până la sfârșitul anilor '20, ritmul nou-veniților rămâne susținut și foarte rapid, ceea ce stârnește ostilitate. În octombrie 1923, primarul socialist al Marsiliei, dr. Siméon Flaissières, publică, în *Le Petit Provençal*, o scrisoare alarmantă care ilustrează bine atmosfera ce domnea, la acea vreme, în vechiul port: „De ceva timp, prin Marsilia, se formează spre Franța un redutabil curent de imigrație a popoarelor din Orient, cu precădere armeni. Acești nefericiți ne asigură că au motive să se teamă de turci. Datorită acestei afirmații, bărbați, femei, copii în număr de peste 3 000 s-au prăvălit pe cheiurile marelui nostru port. După *Albano* și *Caucaz*, vor mai veni și alte vapoare, se aude că 40 000 dintre acești oaspeți sunt în drum spre noi, ceea ce înseamnă că variola, tifosul și pesta se îndreaptă spre noi, dacă nu se află deja în germenii foșgăind încă de la sosirea primilor imigranți, lipsiți de toate, refractari la obiceiurile occidentale, ostili la orice măsură de igienă, neclintiți în indolența lor resemnată, pasivă, ancestrală [...]. Se impun măsuri excepționale, iar acestea nu depind de forțele locale. Populația din Marsilia cere guvernului să interzică cu fermitate intrarea în porturile franceze a acestor imigranți și să repatrieze de îndată aceste jalnice turme umane, un mare pericol public pentru întreaga țară."

Aclimatizarea a fost aspră. Cea mai mare parte a celor veniți a trebuit să o ia de la capăt. Armenii dezrădăcinați descopereau Franța și, odată cu ea, un rasism care îi lua pe nepregătite. „Ne-a fost transmisă ideea că nu trebuie să deranjăm, că trebuie să faci pe eterna victimă; este un comportament înscris

în genele noastre, subliniază Patrick. Părinţii noştri erau naivi şi vehiculau iluzia că francezii erau în chip necesar buni, deoarece ne primiseră." La şcoală, micii armeni erau din oficiu separaţi de „bunii francezi". Copiilor autohtoni li se spunea: „Nu staţi lângă ei, au păduchi." Strigăte de „Armeni murdari!" se puteau auzi pe Canebière, strada principală. Tradiţiile lor străine erau stigmatizate. „Bunicii făceau *basturma*", dă un exemplu Françoise, verişoara lui Patrick. Carne de vită uscată şi afumată, învelită apoi într-o crustă de aluat cu chimen, usturoi şi boia de ardei, *tchemen*-ul. „Acest aluat foarte mirositor era pregătit de bunică-mea într-o căldare mare pe care o lăsa la fereastră, adăugă ea. Ne spunea că francezii răspândeau zvonul că armenii îşi mâncau propriile excremente."

Sora ei îşi aminteşte de bunica lor, care avea 9 ani în 1915, momentul genocidului, şi care a debarcat după şapte ani împreună cu frăţiorul ei pe cheiul din Marsilia. În cele din urmă, se va instala într-o colibă vecină micii biserici Saint-Jacques (Sourp Agop), construită pe bulevardul Arthur-Michaud. Locuinţa era austeră, spartană, însă cele două cămăruţe, sub oblăduirea unui preot, erau de ajuns pentru fericirea ei. Va rămâne aici mulţi ani. Nicole Matta îşi aminteşte de jocurile de-a v-aţi ascunselea prin biserică, de orele de joacă din curticică, unde astăzi se află un monument închinat victimelor lui 1915. „Când eram mici, veneam cu soră-mea şi stăteam ore întregi ca să aranjăm părul lung al bunicii şi, în timpul ăsta, ea ne istorisea tot felul de întâmplări, ne vorbea despre satul ei, Khorkhon, din apropiere de Sivas. Toate sfârşeau mereu cu lacrimi", îşi aminteşte emoţionată Nicole. „Înainte de a fi azvârlită pe drumul deportării, mama ei nu avusese altă alegere decât să-şi dea cei doi copii unui ţăran turc ca să le salveze viaţa. Dar plecând, îi spusese fiicei ei: «Adu-ţi aminte cine eşti. Să nu-ţi uiţi limba!» Seara, în hambarul unde dormeau, bunică-mea îl învăţa limba armeană pe frăţiorul ei şi îl punea

să spună pe de rost tabla înmulțirii. Ziua munceau ca vitele de povară în fermă. Anii au trecut. În cele din urmă, în 1918, atunci când Crucea Roșie care recupera orfanii armeni de după război a trecut prin sat, bunica mea s-a dus să-i caute și le-a vorbit în armenește, în ciuda protestelor familiei turce. «Este aici și frățiorul meu mai mic care muncește la câmp», a adăugat ea. Și a fost și el eliberat." Astfel de existențe frânte, violate, traumatizate, care au debarcat în Marsilia fără a avea o para chioară în buzunar, există cu miile.

Albert Londres, în *Marsilia, port al Sudului*, descrie hoardele de imigranți, „epavele umane", „cele pe care le aduce marea" pe cheiurile orașului provensal. Printre aceste epave eșuează armenii:

> Armeanul este, nici mai mult, nici mai puțin decât un locuitor al Marsiliei. Iar tabăra Oddo reprezintă colțișorul lui în regatul epavelor. Această tabără înseamnă dopuri vechi, felii de lămâie, portocale mâncate pe jumătate și smocuri de păr plutind mereu vesele de-a lungul cheiului. N-ai vrea să ajungi aici nici pentru o împărăție. Trebuie, totuși, să vă duc acolo. Supraviețuitori din Smyrna, din Constantinopol, din Batoum, din Adana, armeni, mereu armeni, armeni iar și iar, au debarcat și au tot debarcat la Marsilia. S-au adunat, la început, în rânduri strânse și au pornit la cucerirea vechilor cartiere. După aceea au luat cu asalt suburbiile. Doar că au stat să chibzuiască. S-au întors în oraș. Armeanul este o plantă care nu încolțește decât printre pietrele de pavaj ale orașului. Spațiul deschis nu-l atrage. Îi provoacă doar răceală. Atunci, armenii au pus mâna pe scuaruri, alei, piețe publice și laturile scărilor. Când toate acestea au fost ocupate, alți 2 700 de armeni au debarcat. Au răscolit orașul. Nimic nu mai era liber – nicio bancă, nicio bordură de trotuar, nici măcar un bazin din care este atât de ușor să faci o locuință când apa a

fost scursă. Cei 2 700 de armeni au început să se supere. Din fericire, municipalitatea a înţeles că venise vremea pentru ea să înceapă negocierile. S-a prezentat.

„Străinilor, le spune ea, vă salut! Am aici, aproape, un teren mare:

„Să mergem să-l vedem!" răspunseră armenii.

Regimentul s-a pus în mişcare. Au ajuns la tabăra Oddo. Vreo duzină de barăci vechi, foste militare, se arătară privirilor fiilor Asiei.

„Merge! spuseră ei. Acum, lăsaţi-ne."

De atunci au trecut trei ani. Au fost lăsaţi acolo! Acum sunt câte două sute în fiecare baracă. Acolo dorm toţi, cu capul la vecinul din dreapta şi picioarele la cel din stânga. Se culcă cu fiica vecinului, crezând că se culcă cu propria nevastă.

Oh! Marsilia, te previn, i-ai uitat, dar ei vor fi de două ori mai mulţi în curând dacă îi laşi s-o facă – şi nu pun la socoteală gemenii!... Este adevărat că holera nu poate fi prea departe!

Odată sosiţi, armenii erau triaţi pe insulele din Frioul şi, cum puneau piciorul pe uscat, se duceau direct la biserica Patriarhatului, de pe strada Stanislas-Torrents, care făcea oficiul de consulat. Veneau să obţină un certificat de botez sau de căsătorie, nu importa tipul documentului de vreme ce purta ştampila „Republica franceză". Armenii soseau ca „apatrizi". Pe paşaportul turcesc, la menţiunea „motivul călătoriei", se adăuga, în mod sistematic, la Constantinopol, precizarea „Nu se poate întoarce" sau „Întoarcerea imposibilă". Asta figurează, bunăoară, pe actul pe care îl avem în mână, acela al lui Achod Malakian, alias Henri Verneuil, născut la Rodosto, actualmente Tekirdağ, în Tracia, pe 7 decembrie 1920, debarcat la Marsilia la sfârşitul anului 1924 şi ajuns în tabăra Oddo în 1926. Mii de alte acte de identitate, păstrate în arhivele ACAM

(Asociația pentru Cercetarea și Arhivarea Memoriei), sunt inventariate astfel. „Registrele actelor de naștere erau ținute de biserică. Exista o autentică voință de a le consemna, de a marca o identitate ce se încercase a fi ștearsă", subliniază Jacques Ouloussian, președintele acestui centru de documentare unic în Franța, situat în cartierul Saint-Jérôme, nu departe de o biserică armenească. ARAM este, pentru armenii din Franța, o adevărată Arcă a lui Noe: concomitent bibliotecă și centru de arhive... O memorie reconstituită, alcătuită din mii de destine individuale. O comoară de documente, registre, hărți, ziare, fotografii, scrisori... Tot atâtea mărturii ale exodului. Într-un colț, o cutie din care dau pe dinafară portrete vechi ale unor familii îmbrăcate de sărbătoare, pe care stă lipită o bucată de hârtie cu mențiunea: de triat. Săptămânal, noi cutii de documente sunt depozitate aici. Daruri, testamente, felii de viață în alb și negru.

La originea acestui atelier al memoriei, fondat în 1997, se află „voința părintelui nostru de a conserva amintirea a tot ceea ce a fost primit pe cale orală, de a reînsufleți memoria armeană", povestește Varou Christian Artin, care a reaprins flacăra împreună cu sora lui, Astrid, de profesie istoric. Tatăl lor, Garbis, decedat în 2012, ascultase toată viața povestea lungii călătorii a familiei. Bunicul Sahag, deportat, învățase limba armeană în deșerturile din Siria și Irak, desenând litere pe nisip. Odată ajuns la Marsilia, s-a apucat să strângă „o mulțime de fotografii și amintiri. Nimic nu trebuia aruncat dacă era scris în armenește." La 20 de ani, Garbis își deschisese mica fabrică de încălțăminte, confecționând sute de perechi de pantofi trainici. O datorie morală, negreșit, față de picioarele desculțe ale deportaților, dar care îi va asigura o pensie onestă. Ceea ce la început a fost un atelier, în cele din urmă, s-a transformat în centru de documentare.

Varou Christian Artin scoate două voluminoase registre legate şi le deschide pe masă. Ele conţin numele a cinci mii de armeni care au trecut prin tabăra Oddo. Cu un scris citeţ şi rotund, aplicat pe hârtia fină, secretarul din acea vreme a consemnat un număr incredibil de detalii cu privire la noii debarcaţi. Vârsta, oraşul de origine, data sosirii, legături de familie, profesie... Totul este metodic repertoriat. Marsiliezii de origine armeană pot veni să găsească aici un concentrat al istoriei şi instalării strămoşilor lor. Primul loc de aşezare, tabăra Oddo, este şi un punct de plecare: acela al construirii unei comunităţi armeneşti în Franţa, solidarizată de genocid şi de exil. Foarte iute, tabăra se structurează, se înzestrează cu o biserică, apoi cu o şcoală şi o organizaţie de sport şi de cercetăşie, UGA Artziv. Până în zilele noastre, echipa de fotbal a rămas o piatră unghiulară a comunităţii.

În jurul taberei, uzinele angajează armeni în această perioadă de penurie a mâinii de lucru. Oţelăriile, fabricile de săpun, fabricile de biscuiţi, uzina de zahăr Saint-Louis, cea de paste Rivoire şi Carré... Femeile lucrează în fabrica de covoare France-Orient care realizează comenzi pentru transatlanticul *Normandie* sau pentru palatele pariziene... Unii preferă să meargă în susul Ronului şi să se instaleze în regiunea lyoneză pentru a lucra în fabricile de mătase, aşa cum făceau încă din Turcia. Prin alte părţi, frizeri, cizmari, băcani armeni îşi găsesc locul în mozaicul marsiliez. Aproape de tabăra Victor, la doi paşi de gara Saint-Charles şi de poarta Aix, se afla, bunăoară, „Terras", un bloc de locuinţe care, pe cinci etaje, adăpostea o mulţime de prăvălioare lipsite de fereastră. Aici se refăcuse pe dată ambianţa unui bazar anatolian, unde meşteşugarii armeni vindeau piele tăbăcită şi piei. „Tatăl meu venea să cumpere încălţăminte de aici. Ca fetiţă, eram uluită de vacarm, de mirosuri şi de activitatea care domnea în acest imobil", îşi aminteşte Nicole. După taberele de refugiaţi, armenii încearcă

să facă rost de un petic de pământ: aşa după cum relatează Albert Londres, în 1927, cartierele Verduron, Beaumont, Saint-Jérôme, Valbarelle au fost repede parcelate. „În fiecare cartier răsar câte o şcoală şi o biserică. Cele mai multe au fost construite încă de la începutul anilor '30, sub îndrumarea monseniorului Grigoris Balakian", notează Varou C. Artin. Episcopul a jucat un rol cheie în structurarea nebuloasei armeneşti şi a sfinţit şapte biserici apostolice, active şi astăzi.

De la primii paşi pe pământ francez, armenii se regrupează după origine. Căci mai mult decât armenitatea, ceea ce modelează identitatea acestor imigranţi ai genocidului este regiunea, oraşul, satul... Pământul furat. Odată cu amintirile din Turcia s-au transmis tradiţiile, limba – armeana occidentală –, reţetele de beurek sau de chiftele de linte... Primele structuri comunitare sunt, firește, asociaţiile de compatrioţi ale căror statute sunt depuse la episcopie. „Sunt armeni din Adana, din Angora (Ankara), din Cezareea (Kayseri)... Ruralii din Sivas merg spre ruralitate şi nu se amestecă cu orăşenii. Intelectualii se strâng laolaltă şi încep să scrie istoria regiunii lor. Este colportat aici şi cultul eroilor, al rezistenţilor. Identitatea este transmisă mulţumită acestor organizaţii. Este o consecinţă a genocidului", povesteşte Varou C. Artin scoţând documente îngălbenite dintr-un voluminos clasor: actele de naştere ale acestor asociaţii.

Desigur, existau deja câţiva armeni ancoraţi în acest port cosmopolit şi colcăitor care semăna atât de mult cu Constantinopolul: negustori, editori autorizaţi să tipărească încă de la decretul lui Colbert, militanţi revoluţionari... O vatră identitară se constituise aici de la mijlocul secolului al XIX-lea. La Marsilia au fost expulzaţi din Imperiu autorii luării de ostatici de la Banca otomană, care, în 1896, a fost cea dintâi faptă de răsunet a Federaţiei Revoluţionare Armeneşti. În fiecare

perioadă de masacre, un nou val de refugiaţi sosea la Marsilia. În 1909 a fost organizată o subscripţie pentru victimele masacrelor de la Adana. Lista donatorilor generoşi figurează, şi ea, în stelajele centrului ARAM. Până şi consulul turc din Marsilia, Ziyad Bey, spune registrul, a donat 20 de franci pentru armenii din Cilicia. Este aşadar firesc că refugiaţii au afluat spre Marsilia şi că abia odată cu exodul de după genocidul din 1915 s-a constituit cu adevărat „mica Armenie". Avându-şi memoria ei, alcătuită din înspăimântătoare poveşti despre capete tăiate, femei spintecate, prunci înecaţi în apele Eufratului. O identitate făurită din abandonuri şi dezrădăcinări. Supravieţuitorii vor întemeia, la două mii de kilometri de Constantinopol, o comunitate traumatizată, obsesivă, hotărâtă să apere cu îndârjire ceea ce fusese risipit şi să reconstituie memoria de nestins a existenţei lor.

Într-o seară de septembrie 2012, toate personalităţile şi notabilităţile pe care le numără mica Armenie s-au adunat în curtea catedralei armeneşti din Prado. Situată pe celebrul bulevard, în mod ironic pe aceeaşi parte cu consulatul Turciei, această catedrală mică, ridicată în 1928, este replica exactă a celei din Echmiadzin, sediul catolicosului Armeniei. Ca de fiecare dată când comunitatea se mobilizează, responsabilii politici se înghesuie. Un grup de aleşi, de dreapta şi de stânga, ia parte la adunare, cu expresii grave. Împreună cu prelaţii, reprezentanţii principalelor asociaţii ale comunităţii, în frunte cu Consiliul de Coordonare a Organizaţiilor Armeneşti din Franţa (CCAF), se grupează în faţa *khatchkar*-ului, stela închinată combatanţilor din războiul purtat în Karabah-ul de Nord[1]. „Nu vom lăsa pe nimeni

[1] Provincia Karabah-ul de Nord, populată majoritar de armeni (76%), dar anexată la Azerbaidjan-ul vecin, în timpul perioadei sovietice, a fost disputată de Armenia imediat după căderea URSS. Conflictul armat, îngheţat din 1994, a făcut aproape 20 000 de morţi şi un milion de refugiaţi.

să ne încalce drepturile, pământul și demnitatea. Nu acceptăm ca șeful unui stat criminal să fie primit cu onoruri în Franța." A doua zi, președintele Azerbaidjan-ului, Ilham Aliev, trebuia, într-adevăr, să fie primit la Élysée de François Hollande, iar această vizită stârnea indignarea armenilor. Ilham Aliev, șeful unui stat aflat în război cu Armenia, tocmai l-a grațiat și l-a primit ca pe un erou pe Ramil Safarov, ofițer al armatei din Baku, care asasinase un militar armean cu lovituri de topor, în 2004, la Budapesta, în timpul unui seminar NATO. „Barbaria comisă asupra armeanului continuă să existe [...]. Vrem să fie pusă pe ordinea de zi, cât mai repede cu putință, legea privind penalizarea negării genocidului armean", conchide președintele CCAF, Éliane Kazandjian. La această propunere se raliază deputați și consilieri locali. Aflată în primul rând, cu eșarfă albastru-alb-roșu, deputata (UMP) a circumscripției 8, Valérie Boyer, confirmă: „Protecția memoriei și a morților trebuie asigurată pentru cei vii."

Albert Londres avea dreptate. La două sau trei generații după eșuarea a mii de „epave" la Marsilia, comunitatea supraviețuitorilor genocidului a crescut văzând cu ochii. De două ori, de trei ori... Astăzi în jur de 80 000 de francezi de origine armeană trăiesc laolaltă în Marsilia *intra muros* sau, mai mult sau mai puțin, 10% din populația celui de-al doilea oraș francez ca mărime. O cantitate de buletine de vot deloc neglijabilă. Familia s-a mărit departe de rădăcinile ei și, odată cu ea, nostalgia pământului pierdut și setea de dreptate. Nume cu rezonanță armeană au început să se implice în politica locală, după exemplul lui Garo Hovsépian, primar (PS) al arondismentelor 13 și 14 din oraș și președinte al Casei Culturii armene, sau al lui Pascal Chamassian, secretar național al CCAF și consilier local (din partea PS).

Este perfect normal ca tocmai în miezul acestui amestec identitar să fie formulate cele dintâi revendicări politice şi primele cereri de recunoaştere. „Majoritatea luptelor în favoarea armenilor au pornit din Marsilia din motive culturale, istorice şi politice. În 2006, *Apelul celor cinci* care reunea parlamentari de dreapta şi de stânga făcuse să se ajungă, în octombrie, la votarea în Adunarea Naţională a unui text ce sancţiona negaţionismul", aminteşte Pascal Chamassian. La două generaţii după aceea a refugiaţilor, chestiunea armeană a devenit una marsilieză. Oraşul condus de Jean-Claude Gaudin a fost, astfel, unul dintre pionierii ridicării, în 2002, a unui monument în memoria victimelor lui 1915. Mereu şi mereu, preocuparea de a grava istoria înainte ca ea să se şteargă. În fiecare an, pe 24 aprilie, ceremonia din faţa acestei replici în miniatură a Memorialului din Erevan face parte din evenimentele de neocolit pentru orice ales marsiliez. De la monument, urcând pe Bulevardul 24 aprilie 1915 care duce către cartierul Beaumont, principalul fief armean, ajungem la sediul Valériei Boyer. Deputata, în vârstă de 50 de ani, s-a remarcat în 2011 prin depunerea, în Adunare, a iniţiativei legislative privind interzicerea contestării existenţei genocidelor. „Iniţiativa face parte din angajamentele oricărui reprezentant marsiliez, indiferent de orientarea sa politică", subliniază ea. Membră a dreptei populare, aripa dreaptă a UMP, Valérie Boyer a fost aleasă în 2007 şi realeasă în 2012 în această circumscripţie care, istoric vorbind, este de stânga. Învinsul, socialistul Christophe Masse, fusese şi el capturat de cauza armeană şi devenise purtător de cuvânt al primului text care, în 2006, propunea penalizarea negării genocidului armean. Pentru Valérie Boyer a fost firesc să preia ştafeta. „Genetic vorbind, sunt în afara problemei. Dar părinţii mei

sunt algerieni de origine europeană (*pieds-noirs*[1]), astfel că atunci când te afli de partea celor ce pierd, devii mai sensibil la drame", rezumă ea.

Legea Boyer, așa cum relatează autoarea ei, a dobândit formă în iunie 2011, în Marsilia. „Aleșii se strânseseră într-o seară la Consiliul de Coordonare a Organizațiilor Armenești din Franța. Eram cam ca într-un popas la vânătoare, întrebându-ne cine a fost de cele mai multe ori în Armenia. Nimic constructiv. Se făcuse 11 noaptea și mă gândeam că ai mei copii au să-mi spună iar că vin prea târziu acasă." Înainte de a pleca, avocatul Philippe Krikorian o ia de braț și-i expune proiectul lui: din punct de vedere juridic, este posibilă penalizarea negării prin transpunerea în dreptul francez a unei directive europene care condamnă rasismul, antisemitismul și negarea crimelor contra umanității și a genocidelor. „În octombrie 2011, i-am cerut lui Nicolas Sarkozy să-l pot însoți în călătoria pe care urma să o facă în Armenia pentru a-i expune această idee. Am primit un răspuns pozitiv înainte cu două zile de plecare și m-am îmbarcat spre Erevan." Acolo, președintele francez a biciuit negaționismul Turciei și i-a cerut „să revină asupra istoriei, să o privească drept în față, cu umbrele și cu luminile ei".

La Marsilia ca și în alte părți, aleșii dintr-o zi sunt învinșii zilei următoare. Dar cauza armeană rămâne. Și nimeni nu întruchipează mai bine această căutare a dreptății decât tenacele Philippe Krikorian. Care, într-o frumoasă zi de toamnă, ne primește în biroul lui, o cameră strâmtă, ticsită cu stive de dosare, la o aruncătură de băț de Vechiul Port. Nu la el vom găsi costumele strălucitoare și zeflemeaua marsilieză pe care o afișează cu plăcere unii dintre colegii săi de barou.

[1] Termen care îi desemnează în general pe francezi, dar și pe alți europeni emigrați în Maroc, Algeria sau Tunisia (n. red.).

Dreptul şi nimic altceva decât dreptul, rece, precis. Se ţine la distanţă de organizaţiile armeneşti din oraş, pe care le consideră „comunitariste". Fiu al unui comisar de divizie din poliţia marsilieză, Grégoire Krikorian, şi al unei profesoare de istorie, acest orfevru al procedurii dă bătălia contra injustiţiei cu dreptul roman. „Trebuie ca memoria victimelor crimelor contra umanităţii să fie protejată de dreptul penal. Această necesitate a fost întărită de decizia-cadru europeană, adoptată în noiembrie 2008, cu privire la rasism, xenofobie şi negaţionism. Potrivit acestui document de drept european, apologia, negarea sau banalizarea grosolană, publică, a crimelor genocidului, a crimelor contra umanităţii sau a crimelor de război «pot fi pedepsite ca infracţiuni penale». Pornind de aici, există obligaţia de a transfera acest principiu în dreptul francez."

În iunie 2011, domnul Krikorian depune un recurs în faţa Consiliului de Stat şi aduce acest lucru la cunoştinţa asociaţiilor reunite în cadrul CCAF. „Valérie Boyer era prezentă acolo şi a spus: «Mă interesează, voi face un text»." Dacă a lăsat de la sine ca deputata UMP să dea numele ei acestui text de lege, până la urmă respins de Consiliul Constituţional, în fapt el se află la originea lui. „I-am înmânat Valériei Boyer un text, dar ulterior acesta a fost denaturat de Comisia de Legi a Adunării Naţionale. Din acel moment, era mai uşor pentru Consiliul Constituţional şi pentru Jean-Louis Debré să-l invalideze. Dar decizia Consiliului din 28 februarie 2012 este, hotărât lucru, de natură politică", spune bărbatul, lansându-se entuziast în argumentaţie. Marea eroare, potrivit lui, este de a considera legea Boyer o „lege memorială". „Parlamentul nu face istorie aşa cum pretind adversarii noştri. El ia act de fapte istorice." Chiar şi dacă faptele în cauză nu au fost confirmate printr-o decizie a justiţiei internaţionale? „Opţiunea de a te sprijini pe criteriul justiţiei internaţionale, aşa cum face Badinter, pentru a se opune legii, este arbitrară şi lipsită de fundament", respinge el procedeul. Conceptul de

genocid este ulterior anului 1915. „Dar Aliații vorbeau încă din timpul Primului Război Mondial despre «crima de lez-umanitate» pentru a încadra masacrul comis asupra armenilor. Și Raphaël Lemkin, juristul polonez, a pornit de la cazurile creștinilor de la Roma, ale armenilor din Imperiul Otoman și ale evreilor din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial pentru a defini, în 1944, termenul de genocid", amintește avocatul care speră că decizia Consiliului de Stat va fi în favoarea sa.

Dacă un nou text trebuie prezentat Parlamentului, legiuitorul va trebui să treacă negreșit prin Marsilia. „Este leagănul, capitala armenilor din Europa", rezumă Pascal Chamassian. Un gardian grijuliu al memoriei. Orașul mediteranean reprezintă o etapă la fel de neocolit ca și Élysée pentru președintele armean Serge Sarkissian când vine în Franța, iar patriarhul Karekin i-a consacrat și el o vizită. Dar mica Armenie se arată uneori dură, închisă, așa cum s-a întâmplat în 2006, atunci când a luat în bășcălie discursul lui Hrant Dink care explica de ce integrarea Turciei în Uniunea Europeană ar fi cea mai bună modalitate de a-i face pe turci să-și înfrunte propriul trecut. Încremenită în durerea ei, comunitatea uitase că Dink era unul dintre frații săi atunci când o parte din familia lui Rakel, văduva jurnalistului asasinat în 2007, a emigrat la Marsilia. Astăzi, aici debarcă armenii din Armenia, alungați de sărăcie. Aceștia se lovesc deseori de indiferența celor care i-au precedat și care se agață de o Armenie himerică, un surogat al Pământului Făgăduinței. „Comunitatea locală își trăiește identitatea armeană prin cultura proprie, prin instituțiile comunitare și asociative pe care le are. Dar pe măsură ce timpul trece, ele își pierd din autenticitate. Liantul care ne rămâne este 1915, el hrănește spiritul, sufletul armenilor", filosofează Garo Hovsépian, descifrând astfel identitatea armeano-marsilieză.

„Diaspora armeană provine din genocid, însă nu trebuie ca această cauză să se transforme într-un fond comercial. Cum să ieşim din asta? Aici se află problema armenilor şi a schizofreniei lor", se frământă Garo Hovsépian. Să se întoarcă în Turcia pentru a-şi recupera identitatea pierdută? Ispita este mare. Dar mulţi rămân paralizaţi la simpla idee de a face pasul. Henri Verneuil spunea: „Mi-ar fi prea frică, păşind pe pământul meu, să aud oasele trosnindu-mi sub tălpi." „Nu pot să pun piciorul într-o ţară ce-mi neagă existenţa", tranşează, în ceea ce-l priveşte, Pascal Chamassian, a cărui familie este originară din Kharpert şi din Diyarbakir, între Tigru şi Eufrat. „Bunicii mei au sosit la Marsilia, dar au rămas muţi în ce priveşte istoria lor. În familia noastră, nu se vorbea din dorinţa de a ţine departe generaţiile următoare de ororile genocidului. Doar fărâme ale acestui exod ne-au fost lăsate moştenire. Numai din când în când, după un prânz de duminică bine stropit, bunicul se ducea să caute cele 78 discuri de muzică turcă şi armeană pe care le luase cu el în călătorie. Se punea muzica şi începea să plângă."

În familia lui Nicole şi Françoise, dimpotrivă, istoria genocidului s-a transmis într-o manieră mai blândă. „În consecinţă, simţeam nevoie să aştern imagini peste tot ce-mi spunea bunică-mea atunci când o pieptănam, îşi aminteşte Nicole Matta. Să fac reale acele locuri şi acele detalii. Casa din satul Khorkhon, scara ei de lemn, caişii şi nucii... Să-mi reînsufleţesc memoria pentru a putea s-o transmit copiilor mei, într-o manieră pacificată. Este o datorie. Din respect faţă de toţi cei care au murit fără îngropăciune."

Capitolul 2

Călătoriile lui Armen Aroyan, arheologul genocidului

„Când vedem satul acesta mic, pașnic, ne vine greu să ne închipuim ce s-a petrecut aici", se miră Nicole Matta. Volubila noastră marsilieză, nepoată a supraviețuitorilor genocidului din 1915, pune pentru prima dată piciorul pe pământul strămoșilor ei. Düzyayla, din provincia Sivas, cu cele două sute de locuitori ai săi, dormitează pe un deal udat de un râu, la care vin câteva vaci să se adape. Pe culmea cea mai înaltă, drapelul Turciei plesnește în bătaia vântului. În jurul stejarului bătrân, câțiva bătrâni cu barbă albă stau la taclale, rânduiți pe o bancă de piatră, la umbră. Turiștii sunt mai degrabă rari la Düzyayla, așa că atunci când vreun microbuz plin cu străini aterizează în piațetă, cu aparatul de fotografiat în bandulieră, copiii dau fuga. „*Hello! Hello! Wats yournem?*" Vizitatorii șovăie, se prezintă: suntem originari din acest sat, explică ei cu prudență, fii ai acestui cătun care odinioară se numea Khorkhon. „Căutați locuințele armenilor? Erau șaisprezece sau șaptesprezece cu toatele, răspunde un bărbat mărunt între două vârste, înțelegând imediat motivul pentru care acești *yabancı* [«străini»] au venit aici... Există cea a lui Vartouk, nepotul lui vine pe aici din când în când, trăiește în Germania și se numește Mehmet Șeker. Mai e și o biserică acolo, un pic mai jos, în sat. Veniți! Am să vă arăt."

Nicole și sora ei, Françoise, deschid ochii mari și își umplu plămânii cu aerul din Khorkhon, acest sat întipărit în inimile lor

datorită istorisirilor bunicii din curticica bisericii din Marsilia. Aici ţopăia bunica lor care, în 1915, avea 9 ani. Şi acesta este satul unde familia a fost arestată, iar copila şi frăţiorul ei s-au trezit în mâinile unui ţăran turc. Într-unul dintre aceste bătrâne hambare, cei doi copii dormeau noaptea şi şuşoteau în armeneşte. Nicole caută din priviri o fermă care putea să se potrivească acestor descrieri. Primirea grupului de ţărani din Khorkhon este aproape curtenitoare, curiozitatea domină neîncrederea. Grupul de turişti se arată descumpănit: trecutul armenesc al satului nu pare să fie atât de tabu pe cât îşi închipuiau. Se lasă călăuziţi. Drumul trece printre case vechi, aflate în stare jalnică, din care iese o duhoare de grajd. El duce la o grămadă de pietre, acoperite de pământ şi de ierburi. Le-au trebuit câteva clipe pentru a înţelege că era vorba de o biserică. Îngropată pe trei sferturi, biserica a fost înghiţită de timp. Faţada este mai degajată. Nişte inscripţii de pe o stelă şi de pe fronton confirmă, dacă mai era nevoie, că este vorba despre o biserică armenească. Uşa principală este aproape astupată de pământ, rămânând o deschidere de abia cincizeci de centrimetri. Suficient pentru a te strecura înăuntru. Turiştii se regăsesc, astfel, sub o boltă de vreo cincisprezece metri. De la podea şi până în tavan, totul este devastat. O mică lucarnă scobită în acoperiş de tâlhari lasă să pătrundă o rază de lumină alburie. Nu se mai desluşesc decât câteva arce şi forma rotunjită a altarului. Într-un colţ, una dintre membrele grupului rămâne nemişcată, răvăşită de descoperire. „Este foarte emoţionant, bunicul nostru a fost botezat şi s-a căsătorit în această biserică, geme Rose-Anne, o americancă venită de la New York. Bunicul plecase în Statele Unite în 1910, înainte de genocid, lăsându-şi familia şi sperând să o regăsească mai târziu. Dar soţia şi copiii lui au fost ucişi în acest sat, în timpul masacrelor din 1915. Şi-a refăcut viaţa", povesteşte ea.

Din istoria familială, Rose-Anne nu moștenise decât povestiri vagi, deseori dulcege. Aceea a unui străbunic, preot la biserica apostolică armenească din regiunea Kayseri. Și aceea a unui bunic plecat în America. Ea voia să înțeleagă, să vadă cu propriii ochi, să păşească pe urmele acelora care i-au transmis identitatea armenească. Ca pentru mulți membri ai diasporei, născuți și crescuți departe de rădăcinile lor, hotărârea de a veni în Turcia nu a fost ușor de luat. Până în ajunul călătoriei, angoasa o sufocase. Turcia este țara abundenței, unde curge lapte și miere, locul cirezilor de bivolițe al căror lapte era folosit la fabricarea unor brânzeturi savuroase, al livezilor de nuci și cireși, al plăcintelor cu spanac pe care le preparau mătușile și bunicile. Dar este și țara călăilor și a fantomelor. Locul crimei. După ani de ezitare, Rose-Anne a făcut pasul. Dorința de a veni la Khorkhon, de a simți mirosul acestui pământ, a fost prea puternică. I-a dat curs împreună cu verișoarele ei, Nicole și Françoise, venite de la Marsilia. Alte două surori, stabilite la Décines, pe Ron, Claudine și Astrik, provin, prin descendență, din a doua generație de supraviețuitori. Și Donnie, venită de la New York cu fiul ei Chris, fotograf. În miezul verii lui 2010, în vipia lunii august, toată această mică lume se adună la Istanbul, punctul de pornire al periplului pe care l-au pregătit împreună cu „ghidul neuitării", Armen Aroyan.

Întâlnirea e prevăzută să aibă loc într-un hotel din Sultanahmet, cartierul turistic al Istanbulului, la ora ceaiului. Ocazie pentru a face cunoștință cu Armen Aroyan înainte de a-l urma în peregrinările lui anatoliene. Aroyan este, negreșit, un personaj romanesc. Un detectiv de roman negru. Acest armean din Los Angeles este un purtător de lumină. Organizează, de aproape două decenii, circuite pe potriva descendenților supraviețuitorilor genocidului, porniți în căutare de amintiri, de detalii din trecutul familial, de urme ale prezenței acestora... În toate cazurile, în căutarea identității lor. Demersul atrage tot

mai mulţi armeni din diaspora, vizitatori ai unei Turcii care se deschide încetul cu încetul şi devine mai accesibilă.

Armen Aroyan a călătorit, mai întâi, pentru el însuşi. „Am venit în Turcia prin anii '80, aveam propria mea istorie de descoperit. Întors în California, am împărtăşit celorlalţi descoperirile mele", mărturiseşte sobru acest sexagenar cu părul alb, îmbrăcat veşnic cu o cămaşă în carouri şi cu pantaloni din pânză, susţinuţi de o pereche de bretele. „Bunică-mea evoca adesea viaţa din Aintab, frumuseţea locului. Povestea mereu că avea cele mai frumoase fructe, că viaţa era acolo atât de dulce... Dobândisem o familiaritate firească faţă de aceste locuri şi am fost mereu curios să le văd", continuă Aroyan. Născut la Cairo, în Egipt, într-o familie care părăsise Aintab-ul[1], din aproapiere de Siria, în vremea genocidului, a emigrat foarte tânăr în California, unde exista o importantă comunitate armenească, mai ales în jurul oraşului Fresno. Aroyan devine inginer, se angajează la constructorul de avioane Mac Donnell-Douglas, unde face o carieră strălucită. Dar în 1990, în pragul vârstei de 50 de ani, cade victimă unui plan social. „A fost, poate, un semn, zâmbeşte el. Din anul următor, am început să organizez călătorii pentru grupuri de armeni." Concedierea i-a croit destinul.

De atunci, Aroyan a străbătut Turcia, în patru-cinci călătorii pe an. Îşi ghidează grupurile din sat în sat, pe urmele armenilor dispăruţi sau supravieţuitori. Brăzdează provinciile ţării de la vest la est, instalat pe locul din faţă al microbuzului condus de fidelul său şofer, Cemal, un turc din Antep. Afacerea merge, de atunci, ca unsă. Încă de la Los Angeles pregăteşte itinerariul, în funcţie de dorinţele clienţilor săi. Câteva zile la Istanbul, locurile importante ale patrimoniului armean, Van, Kharpert sau Ani, sunt adăugate pe parcurs. Dar pasagerii săi

[1] Vechiul nume al oraşului Antep.

vin, mai ales, să-și caute urmele propriei istorii. „Toți cei care au făcut această călătorie au regăsit o casă, o școală, vii... Unii s-au reconectat la o ramură uitată a familiei lor", ne asigură Aroyan. Rolul său este să organizeze asemenea redescoperiri ale pământului ancestral. Să găsească un sat pierdut, precum Khorkhon, curtea unei ferme, o brutărie... Din 1991, a ghidat astfel mai bine de 75 de grupuri și aproape 900 de persoane pe urmele încă vizibile ale genocidului armean. Prevăzut cu un aparat de fotografiat și cu o cameră mică de filmat, acest „călător prin timp" a consemnat totul: zeci de povești personale, strânse în mai bine de patru sute de ore de înregistrări video. De la Izmir la Kars, el dezgroapă vestigiile și recenzează indiciile lăsate de autorii genocidului. Grifonează note pe zeci de carnețele Moleskine. Aroyan a inventariat mai bine de șase sute de sate armenești din Turcia, cu numele lor de origine. În vreo treizeci de orașe, mai mari sau mai mici, a dat peste comunități mărunte de armeni, ascunși, uitați sau asimilați, le-a înregistrat mărturiile. Datorită călătoriilor repetate, a fost unul dintre cei dintâi care au documentat prezența descendenților supraviețuitorilor genocidului, rămași în Turcia, „acești armeni care nu și-au pierdut credința". „Rămășițele spadei."

Armen Aroyan nu caută lumina. Eventual, caută puțină publicitate în sânul diasporei armenești, căci activitatea lui are și o latură comercială. Dar, mai ales, el țese din nou relațiile. „Aroyan este unul dintre foarte puținii istorici care nu numai studiază, dar își și împărtășesc cunoștințele organizând călătorii în Armenia istorică. Aroyan este un călător în timp care desfășoară firul istoriei noastre cicatrizate pentru a-i transmite memoria noilor generații", se entuziasmează Alexandra Bezkedjian în *Armenian Reporter*, periodicul comunității din Los Angeles. El este „cel care se strecoară în fragmentele întunecate ale trecutului nostru, cel care îi ia cu

sine pe aceia care-l solicită într-o călătorie tămăduitoare, spre descoperirea acelor locuri pe care noi toţi le-am numit deja «acasă la noi»."

Grupul cu care ne întâlnim la Istanbul într-o duminică se pregăteşte să se îmbarce pentru o călătorie de cincisprezece zile. Claudine şi Astrik, pensionare, au făcut deja mai multe călătorii cu Aroyan, din 2005. „Am mers în satul Ishkhan, de unde erau originari părinţii noştri. N-am putut găsi biserica şi casa bunicului şi a bunicii. Tot ce mi s-a spus este că Ishkhan se găsea aproape de Sivas şi că trebuia să trecem râul peste un pod mare. Şi că lângă casă erau o fântână şi o grădină mică", povesteşte Astrik, cea mai în vârstă. Restul familiei descoperă Turcia pentru prima dată. Le propunem să facem o bucată de drum împreună. La început, manifestă oarecare neîncredere. De ce un jurnalist care, pe deaspra, nici nu are sânge armenesc, se interesează de aceste poveşti? De asemenea, câteva temeri. „Nu vreau să avem probleme, căci dorim să ne putem întoarce în Turcia după această călătorie", îmi spune una dintre participante. Aroyan le linişteşte în acestă privinţă. El, care călătoreşte în Turcia de 20 de ani, precizează în ce măsură atmosfera s-a schimbat în ultimii ani. La începutul anilor 2000, era încă imposibil să te plimbi printr-un sat, în căutarea vestigiilor armeneşti, fără a fi imediat abordat de o echipă de jandarmi. Paranoia statului turc s-a estompat. În cele din urmă, ajungem la un acord. Ne vom alătura grupului după câteva zile, la Sivas, o etapă esenţială a circuitului lor.

De fapt, din această provincie care înconjoară Sivas-ul, fosta Sevastia, provine o bună parte din familie. „Întinsul *vilayet*[1] al Sivas-ului, unul dintre cele mai populate din Asia Mică, număra

[1] *Vilayet*, diviziune administrativă otomană al cărei corespondent era provincia.

în 1914 aproximativ un milion de locuitori dintre care 204 472 erau armeni, iar aproximativ o sută de mii greci și sirieni[1]." Prezența armeană este atestată de Patriarhat în 240 de localități ale provinciei, care număra, de asemenea, 198 de biserici și 21 de mănăstiri. Potrivit editorului turc Osman Köker, înainte de genocid trăiau la Sivas aproximativ 100 000 de armeni, iar centrul orașului avea șase biserici: Sourp Asdvadzadzin, Sourp Sarkis, Sourp Pirgiç, Sourp Minas, Sourp Hagop, Sourp Kevork. Școli armenești pentru 25 000 de copii, un spital armenesc... Sivas este astăzi un oraș lipsit de farmec, cu aproximativ 300 000 de locuitori, situat în regiunea central-răsăriteană a Turciei. Înghețată și înzăpezită iarna, prăfoasă, sufocantă vara, localitatea Sivas este una dintre acele așezări pe care le lași în urmă fără regret. Plecarea sivaslioților spre Istanbul a fost masivă. Dar și mai mult spre Germania și Franța. Sivas-ul de astăzi este construit în jurul unui larg bulevard principal, mărginit de prăvălii cu denumiri stridente și de acele oribile imobile pătrate care desfigurează întreaga țară. La capăt, o vastă esplanadă se întinde în jurul clădirilor istorice: muzeul arheologic, moscheea, flancată de o școală (*madrasa*), toate datând din perioada seldjucidă[2] și de curând restaurate. Și, în sfârșit, clădirea care a găzduit faimosul Congres din Sivas unde Mustafa Kemal a pus, în septembrie 1919, temelia Republicii Turce. În istoria sa recentă, Sivas-ul s-a remarcat din motive mai puțin glorioase și are reputația de a fi un fief al naționaliștilor și conservatorilor. Pe 2 iulie 1993, treizeci și șase de persoane au pierit în incendiul de la Hotelul Madimak, situat câteva străzi mai departe. Acest hotel îmbătrânit, care găzduia o conferință ce reunea intelectuali

[1] Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, 2006, p. 533.

[2] Numele unui trib turc care a domnit în Asia Mică între secolele XI și XIII.

turci, în majoritate aleviţi[1], a fost în acea zi ţinta unui atac al fundamentaliştilor sunniţi. Printre vorbitori se număra Aziz Nesin, vinovat în ochii extremiştilor că tradusese în turceşte o parte din *Versetele satanice*, cartea lui Salman Rushdie, pe atunci condamnată în lumea musulmană. În acea zi, o mulţime plină de ură s-a adunat în faţa Hotelului Madimak, iar atacatorii, printre care se numărau şi aleşi ai partidului islamist *Refah*, au incendiat clădirea fără a fi stânjeniţi de cineva. Poliţia şi pompierii au fost împiedicaţi să intervină. Imaginea Sivas-ului este asociată cu această tragedie ai cărei vinovaţi rămân nepedepsiţi.

Plimbându-se prin Sivas, Donnie, Rose-Anne, Françoise şi ceilalţi nu prea izbutesc să dea de urma vreunei prezenţe armeneşti. Expediţia pare să fie o vânătoare de comori. Aroyan îi duce la ieşirea din oraş, la picioarele unuia dintre cele trei poduri de piatră ale cărui arce trec peste râul Kizilirmak. Crede că datează, probabil, din secolul al XII-lea şi că este opera unui arhitect armean. Coboară pe jos, sub structura podului, în căutarea unei inscripţii. Există una pe partea sudică, în otomana veche. Dar pe partea opusă a podului, la nord, ascunsă de trestiile care invadează râul, se află o altă semnătură, gravată în piatră, cu caractere armeneşti... Explorarea continuă. Microbuzul şi pasagerii pătrund în oraş, până la Bezirci *mahallesi*. Acest mic cartier popular unde locuiesc turci sunniţi este format din imobile moderne, cuburi de beton vopsite în trandafiriu sau în verde. Vânzători de haine ieftine ocupă trotuarele. Cartierul se află în plină reamenajare. Duduitul ciocanelor pneumatice, zgomotele şantierelor de construcţii o dovedesc. Bezirci era, pe vremuri, un bogat cartier comercial al armenilor şi Armen

[1] Alevismul, ramură heterodoxă a islamului care încorporează, în egală măsură, elemente şamanice şi creştine, este practicat de 15%–20% din populaţia Turciei. Această minoritate, persecutată în Imperiul Otoman, este încă puternic discriminată.

Aroyan încearcă să dea de ultimele case datând dinainte de 1915. Au mai rămas vreo zece, câteva vechi locuințe dărăpănate, pline de carcase pentru pisici și șoareci, năpădite de cutii de bere. Între ele se degajă o clădire impozantă. Este una dintre cele mai bine conservate și tronează în mijlocul unui maidan, cu frontonul ei gravat care indică rangul proprietarilor. Numele arhitectului este scris acolo în armeană, însoțit de data 1890. Ce s-a întâmplat cu proprietarii? Au fost probabil deportați în 1915, ca și cea mai mare parte a armenilor din oraș: „5 850 de familii armenești din Sivas au fost deportate în 14 convoaie, între luni, 5 iulie, și duminică, 18, în ritm de o plecare pe zi și o medie de 400 de familii pe caravană", raportează Raymond Kévorkian[1]. De jur împrejur casele au fost puse la pământ, și imobile cu mai multe etaje au fost reconstruite deasupra. Aceste câteva ruine au supraviețuit, uitate de lama buldozerelor, ca și cum inițiatorii ar fi avut scrupule în a distruge ultimele indicii ale prezenței armenești. N-a mai rămas mare lucru. „Sunt casele din Bezirci și Tachan, o biserică a mănăstirii Sourp Nishan care a rămas pe terenul unei garnizoane militare, mănăstirea Sourp Anabad într-o altă zonă militară, două case și două mori în fostul sat Pirkinik... În afară de asta, nu mai este nimic care să poată fi văzut, rezumă Osman Köker. Totul este doar «a fost odată»."

În dimineața de după sosirea la Sivas, Armen Aroyan și turiștii memoriei pornesc într-o scurtă călătorie prin satele din regiune. La 20 de kilometri spre est traversează Koçhisar-ul, unde se afla o închisoare de sinistră reputație, Govun, Hafik, foste burguri armenești. Apoi Düzyayla, fostul Khorkhon, cu biserica lui îngropată. Înainte de genocid, jumătate din cei 300 de locuitori erau armeni. Unii supraviețuitori s-au întors în satul lor și au rămas până în anii '60. „Nishan-ii au plecat la Istanbul în octombrie 1964", potrivit bătrânilor satului. „Și astăzi? Nu a

[1] Raymond Kévorkian, *op. cit.*, p. 543.

mai rămas nimeni?", îi întreabă Armen Aroyan. Răspunsul este eliptic. Dar după o oră de trăncăneală, bătrânii turci îşi recapătă memoria. Îşi amintesc brusc că un armean cu numele Hovaghim trăieşte încă aici. Pornim să-l căutăm. Încă o jumătate de oră se mai scurge până când apare un bătrân pustnic de 85 de ani, în zdrenţe, cocârjat peste baston. Bătrânul se apropie, ciuleşte urechea atunci când i se vorbeşte în armeneşte. „Nu trebuie vorbit în armeneşte aici! Este prea primejdios", spune în aceeaşi limbă. Dar continuă şi Aroyan îl întreabă. „Mă numesc Hovaghim Karagozyan. Dar «yan» l-au suprimat. Acum sunt Karagoz. Nu, nu sunt căsătorit, trăiesc de unul singur, nu am de niciunele aici, nici măcar haine. Nu, nu am familie, aveam un frate şi o soră, dar au plecat de mult timp." Ochii roşi de cataractă i se învârt în cap, mătură cu privirea împrejurimile, parcă animaţi de o teroare de nespus. „Dacă vorbesc prea mult, mi se taie capul, se schimonoseşte bătrânul. Luaţi-mă cu voi, aşa o să vă povestesc tot. Dar cei din spatele nostru? spune el ridicând o sprânceană. Ce cred? Ce-o să-mi facă?" Micul grup de armeni din diaspora rămâne mut în faţa bătrânului, întrupare a acelei dureri care le-a fost transmisă drept moştenire. Întâlnirea cu acest armean, descendent al supravieţuitorilor genocidului, rămas singurul din satul lui neislamizat, este un adevărat şoc. Nicole lăcrimează. Strecoară câteva bancnote în mâna lui Hovaghim şi i-o strânge. Iar microbuzul porneşte iarăşi la drum.

Câţi sunt ca el, împrăştiaţi prin Anatolia, ultimii supravieţuitori care au rămas pe loc? Imposibil de spus. „La Amasya, sunt câţiva armeni islamizaţi, căsătoriţi cu turci, asimilaţi, precizează Aroyan. Am întâlnit unul prin anii '90. Am găsit în jur de treizeci de locuri unde rămăseseră comunităţi de armeni, în timpul călătoriilor mele prin Anatolia." În orăşelul Gümüşhaciköy cu 15 000 de locuitori, din vestul provinciei, au rămas patru cuptoare. „Am venit aici în 1995 şi încă mai

existau 17 case de armeni, spune Aroyan. Încetul cu încetul, s-au mutat toți la Istanbul." În spatele cuptoarelor unei brutării ne-am încrucișat cu Kaspar Artin, unul dintre ultimii armeni din oraș. „Lucrăm de mult timp împreună", explică Mustafa, scoțând *pide* fierbinți din cuptorul pe foc de lemn. „M-a învățat meserie. Armenii au fost mereu brutari aici." La Istanbul, redactorul-șef al ziarului *Agos*, Rober Koptaș, ne-a povestit că familia lui, originară din regiunea Sivas, emigrase la Istanbul în anii '60. „Străbunul meu era brutar, iar soldații turci aveau nevoie de pâine și de asta noi am fost cruțați", explică el. Sivas era un mare oraș de garnizoană. Toată linia de producție a pâinii fusese menținută în 1915: sătenii din Tavra, morari care asigurau aprovizionarea orașului și a armatei cu făină, au fost lăsați în viață. Tot așa și țăranii din Prkenik, Oulach și Tetmadj, care furnizau grosul producției de grâu a *vilayet*-ului. Dar cei din urmă vor fi exterminați imediat ce recoltele vor fi fost strânse.

Ca și alte orașe, Gümüșhaciköy s-a golit de activitatea lui comercială. „În orașul de jos, altădată cartierul armean, se făcea vin și existau măcelării, își amintește brutarul. Și mi-i aduc aminte pe frații Hamparustan care erau fierari." Mai este și Șhahan, un armean al cărui bunic fusese nevoit să treacă la islam pentru a fi cruțat. În mijlocul prăvăliei sale de stofe, între garniturile încărcate de pasmanterie care îi umplu până la refuz rafturile, tronează un portret războinic al lui Atatürk. Șhahan nu se simte în largul lui. Năvala acestui grup de armeni în prăvălie îi dă o stare de nervozitate. „Aici nu avem probleme, ne încredințează bărbatul. Trăim în pace, în bună înțelegere. Uitați, nevastă-mea este musulmană, eu sunt armean. Nu e nicio problemă", încearcă el să ne convingă din spatele tejghelei. Admite că „toată lumea a fost deportată, afară de noi, pentru că ne-am convertit." Bărbatului îi este teamă să spună mai mult. Un reflex de supraviețuire în aceste ținuturi anatoliene unde identitatea non-turcă nu se strigă de pe toate acoperișurile.

Murat, un turc bătrân, în trecere prin prăvălie, se arată mai curajos: „Armenii au plecat să se ascundă în munţi sau în păduri şi au fost masacraţi. Bunicul meu a ucis armeni", spune el cu o expresie gravă. Un înger trece prin prăvălie. „Dar astăzi este mai bine", suspină Şhahan, uşurat să vadă cum toată această mică lume îşi ia tălpăşiţa.

Apoi ne abordează un om în vârstă, care se prezintă timid. „Mă numesc Gabriel", îi spune acesta în armeneşte lui Armen Aroyan căruia, ţinând camera de filmat în mână, nu-i scapă nimic. În vârstă de 73 de ani, acest fost tâmplar ne spune că mai are o soră la Istanbul. Că a rămas aici, fără a avea vreo relaţie cu comunitatea armenească din Istanbul de la ultima vizită a patriarhului Kalustyan, în 1985. Cum a supravieţuit familia lui? „Au venit atunci să-l aresteze pe bunicul meu, ca să deporteze familia în Arabia", răspunde cu o voce behăită. Bărbatul se pune pe plâns. „Nu vreau să vorbesc despre asta." Dar o ia de la capăt cu un nou suflu, vorbind sacadat. „Bunicul meu se ascundea pe câmp, nu dormea niciodată prin case. Am cunoscut toate soiurile de suferinţe. Turcii ne-au luat tot. Ne luau cele mai frumoase femei ca să se însoare cu ele." Bunicul lui, Hagop Balian, pietrar, s-a strecurat prin ochiurile năvodului şi a putut să-şi reia locul în oraş, imediat ce atacurile asupra armenilor au încetat. „El a construit cel mai bun hammam din oraş. Funcţionează şi azi, veniţi să vă arăt." Gabriel ne conduce până la băi, o frumoasă construcţie de piatră cenuşie. „Îmi amintesc că atunci când eram mic, copiii transportau sacii de moloz şi de pământ." Pe faţada acestui mândru edificiu construit de un armean, municipalitatea a instalat o placă modernă, o inscripţie pe fond roşu sângeriu: „Hammam al naţiunii." În cazul de faţă, naţiunea, de bună seamă, este cea turcă.

Câţiva kilometri mai departe, la Zile, înaltele clădiri burgheze ale fostului cartier armenesc cad în ruină. Obloanele sunt închise, uşile încuiate cu lacăte, noii proprietari nelocuind aici.

În schimb, negustorii de antichități au înflorit cam peste tot. Vând bibelouri, covoare, mobile și unelte ale foștilor locuitori. De parcă plecarea lor ar fi încă foarte proaspătă. Unul dintre acești misiți a îngrămădit zeci de amfore grecești, câteva obiecte religioase, ceasuri și un cufăr sculptat cu o cruce ortodoxă. Pe un perete al prăvăliei lui stă agățată sutana unui preot armean despre care ne imaginăm că nu a avut o soartă de invidiat. Bunicii paterni ai lui Nicole și Françoise erau originari din Zile. „Bunicul era cizmar artizan, explică cea mai mare dintre surori. Atelierul lui se afla probabil pe aici." Câteva minuscule gravuri în lambriuri au supraviețuit renovării urbane. Vechea piață a cizmarilor a fost rasă în urmă cu câțiva ani, ne dumirește un negustor, pentru a face loc unui parcaj. În rest, Zile este un târgușor frumos, umbrit și protejat de o fortăreață. Un popas comercial pe drumul mătăsii pe care ni-l imaginăm prosper odinioară și plin de viață. Dar astăzi, Zile pare să se topească. Chinezăriile, marfa de proastă calitate, expusă în fața prăvăliilor, nu mai atrag pe nimeni. Clădirea negustorilor de bijuterii, odată înfloritoare, a fost transformată în moschee.

Etapa următoare ne-a condus la Merzifon (Mersovan), mai la nord. „Înainte de 1915, orașul număra mai bine de 5 000 de armeni, ne informează Armen Aroyan. Astăzi, niciunul. Mulți supraviețuitori au plecat la Fresno, în California." Merzifon era vestit în epocă pentru liceul administrat de misionari americani, Colegiul Anatolian. „Șeful așezământului s-a exilat și a deschis o școală la Cairo." Impunătoarea clădire există și astăzi. Este chiar în restaurare. Rechiziționată în 1924 de statul turc, a fost multă vreme ocupată de armată care o folosea pe post de cazarmă. În cele din urmă, a fost „restituită" Educației naționale care, de la începutul anului școlar 2010, a făcut aici o școală de stat, cu bustul reglementar al lui Atatürk. În fața școlii, capela cu clopotnița ei din lemn, pe jumătate surpată,

a fost părăsită. Mai jos se afla cartierul armenilor. Casele au acea siluetă caracteristică, rotunjită, cu ieşinduri la primul etaj. Pe dreapta, Aroyan ne arată una care dă spre stradă. Are o curticică în mijlocul căreia a crescut un smochin viguros ale cărui ramuri au sfârşit prin a ridica o bucată din acoperiş. La parter, o cameră mare a fost zidită. „Această casă aparţinea familiei Dildilian, o familie de fotografi. La parter se afla studioul foto. Am venit aici, în 2002, cu nepotul meu", ne povesteşte el. Tsolag şi Aram Dildilian, doi fraţi dintr-o familie originară din Sivas, deschiseseră, într-adevăr, acest studio, devenind repede fotografii oficiali ai colegiului american, dar şi ai guvernatorului provinciei. O parte din familie a putut emigra în Statele Unite. Nepotul lui Tsolag, profesorul Armen Marsobian, titular al catedrei de filosofie de la Universitatea South Connecticut, a descoperit, emoţionat, casa bunicului său, în 2002, datorită perspicacităţii lui Armen Aroyan. De atunci, a adunat imaginile de epocă, clişeele familiale care povestesc despre splendoarea apusă a Merzifon-ului şi a Colegiului său Anatolian, până la tragicul lor sfârşit din vara anului 1915, atunci când elevi şi studenţi armeni au fost trimişi pe drumurile morţii.

Cu numeroasa lui populaţie armenească, oraşul avea mai multe biserici din care n-a mai rămas nicio urmă. Chiar înainte ca ordinele de deportare să fie lansate în 1915, comunitatea armenească ridicase o mare biserică protestantă în centrul oraşului. Nu a mai avut timp să o inaugureze. Apoi turcii au transformat-o în… cinema. Dar în anii '80 a mers spre ruină. Edificiul este din nou în reparaţii pentru a fi transformat în auditoriu. Rămâne numele străzii, „strada cinematografului". Efemera biserică care existase înainte s-a şters din memoria locuitorilor.

Microbuzul înaintează spre est, în tăcere. Şoferul virează la stânga, la dreapta, într-un peisaj muntos, alcătuit din pietrişuri şi pante abrupte cu reflexe violacee. Pe drum, ne intersectăm cu

mai multe turme de oi mânate de ciobani, ajutați de câinii lor kangal, ca și de vehicule. Soarele dogorește și face ca pâraiele să scânteieze pe fundul văii. În programul vizitei viitoare satul Ishkhan, unde trăiseră părinții Claudinei și ai lui Astrik, cele două surori venite din regiunea lyoneză. Pe drum, și-au amintit poveștile părinților lor, copii în 1915. „Mama se născuse spre 1910. Avea un frate mai mare, Stéphane, care a dispărut în timpul genocidului. Ea a fost recuperată împreună cu o verișoară de aceeași vârstă, de o familie turcă, după care s-a salvat. Ne vorbea întruna despre râul de culoarea sângelui, pe care pluteau smocuri de păr. Și ne-a povestit că într-o zi, mică, era cocoțată pe un măgar încărcat cu panere. Ridicând pânza de pe unul, a descoperit acolo un cap de om", își amintește Claudine, cea mai mică. În această poveste de familie, are un loc bunica ei care, în timpul deportării, s-a prăbușit la rădăcina unui copac, sfârșită de oboseală. Bunicul dinspre partea tatălui era preot. „I-a fost găsită urma în arhivele armenești din Ierusalim. A fost arestat de poliția turcă, închis și torturat. Avea 43 de ani. A fost eliberat datorită intervenției arhiepiscopului de Istanbul. Dar s-au întors iute să-l caute. În cele din urmă, a fost executat pe un deal. Fratele bunicului era intelectual. I-au tăiat capul în fața întregii familii", continuă sora mai mare. „Copiii fuseseră îmbrăcați în fete de bunica mea." Așa se face că tatăl lor, pe atunci în vârstă de 9 ani, a luat drumul exodului.

Ishkhan, „prințul" în armenește, a devenit Ishan în turcește, ceea ce înseamnă un loc de muncă, o clădire de birouri. Cu toate acestea, aici nu sunt decât case de piatră și de beton, câmpuri și grajduri. Pe ulițele acestui sat a cărui populație este pe jumătate sunnită, pe jumătate alevită, căutăm biserica, acolo unde slujea bunicul lui Claudine și Astrik. Pentru a da de ea, trebuie să vedem unde e minaretul. Biserica a fost transformată în moschee, în anul 1984, iar frescele i-au fost acoperite cu var. Bunicul oficia liturghia, ținea ore la școală și trăia cu familia lui în casa de

alături. „Tata s-a jucat în curtea asta, a alergat prin praful ăsta", zice Astrik surâzând cu tristeţe. În chip de bun venit, femeile care locuiesc lângă moschee le întind o farfurie cu roşii şi ardei gras, proaspăt culese din grădina de legume. Vizitatorii se duc mai întâi să se reculeagă în fosta biserică, după ce s-au descălţat. Şi, în altarul transformat în dulap cu uşi, intonează câteva cântări liturgice armeneşti, sub privirea uimită a imamului.

Grupul de verişoare descoperă Anatolia pentru prima dată la fel ca majoritatea turiştilor aduşi de Armen Aroyan. La întoarcerea din călătoria făcută în 2000, Charles Hardy scrisese: „Fiecare loc pe care l-am văzut în timpul pelerinajului nostru este o verigă care ne uneşte prin moştenirea armenească. Peste tot pe unde am mers, am dat de dovezi ale unei prezenţe armeneşti. Am păşit pe acelaşi pământ ca şi părinţii noştri, cuvintele lor, «*Mer Yerkir*» [«ţara noastră»], răsunându-ne în urechi. Am retrăit amintirile pe care ni le-au împărtăşit şi pe care ni le-am împărăşit între noi. Împreună, am căutat vestigiile trecutului glorios pe care ni l-au lăsat moştenire." Şocul este aspru şi emoţia intensă la fiecare nouă întâlnire. Verişoarele au venit, şi ele, pentru a explora urmele trecutului, ale propriei lor istorii. *Ayran*-ul onctuos şi savoarea beurek-ilor, mireasma cafelei turceşti care clocoteşte înăbuşit pe foc le aduc în memorie mii de amintiri. „Regăsim tot ce ne povesteau bunicile noastre, turmele de oi, lanurile de grâu", susură Donnie, o newyorkeză. Această ţară este şi a lor, chiar dacă aşa ceva rămâne încă, la acest stadiu, cu neputinţă de formulat. Măcar vor duce cu ele câţiva pumni de pământ într-un borcănaş. „Este, cu adevărat, călătoria vieţii noastre."

Capitolul 3

Bunici și nepoți

Un samovar deformat de lovituri fumegă pe soba din salon. Emine[1], plăpândă ca un lujer, își petrece zilele în căldura plăcută a camerei, întinsă în pat. Ne aflăm la Sason, în sudul lacului Van. Bătrâna s-a născut la începutul secolului trecut, căruia îi aparține. Nepotul ei, Nihat, o ia de mână și încearcă să o conducă spre copilăria ei, în 1915: „Bunică, povestește-ne. Ce s-a întâmplat?" Centenara spune că nu-și mai amintește. Vizita pe nepusă masă a unei străine o tulbură. Ochi ei mici, albaștri privesc în ea însăși, în trecutul dus. „În vremea evenimentelor, bunica avea cam 7 ani, începe Nihat. Ne-a repetat mereu aceeași poveste: era în brațele unui bărbat mare, cu mustață și ochi albaștri, nu departe de cimitir, atunci când acesta a fost ucis. Plângea. Toată viața a pus aceeași întrebare: «Era tata?»" Tragedia ei stă în aceste două cuvinte. Cruțată, fetița a fost integrată într-o familie kurdă și islamizată. A primit un prenume musulman. Prenumele armenesc i-a fost luat de genocid și, în cele din urmă, l-a uitat: „Nu știu cum mă cheamă." Nihat, profesor de istorie, o copleșește cu o tandrețe specială pe această bunică armeancă: „Întotdeauna am vrut ca ea să spună ce a trăit." Emine se leagănă, gânditoare, în pat. O strânge de mână pe străină. „Dar tu ai un tătic și o mămică?", apoi alunecă sub plapuma groasă, cu flori. Este iar în 1915.

[1] Prenumele bunicii și al nepotului ei au fost modificate.

Ca şi Emine, mii de copii armeni au scăpat de masacre fiind încorporaţi în cămine musulmane, turceşti sau kurde. Au fost luaţi de pe drumul deportării pentru a sluji ca buni la toate în treburile gospodăreşti ale familiei, mână de lucru de corvoadă după bunul plac pe câmpurile marilor moşieri, pentru a satisface dorinţa de copii a perechilor sterile... Deseori, era vorba de fete tinere. Cele mai frumoase erau răpite, măritate cu forţa sau închise într-un harem. Câţiva copii s-au dovedit mai norocoşi: au fost ascunşi, regăsiţi şi adoptaţi de vecini milostivi. Aceşti supravieţuitori invizibili au ieşit din umbră în 2004, odată cu *Cartea bunicii mele*, biografie a bunicii lui Fethiye Çetin. Prin publicarea acestei poveşti, avocata, militanta pentru drepturile omului şi apărătoarea familiei lui Hrant Dink a pus capăt unui secol de tăcere.

Ani la rând, bunica ei, o musulmană zeloasă care nu ieşea niciodată fără batic pe cap şi se achita scupulos de cele cinci rugăciuni zilnice, îi făcea nişte brioşe mici atunci când venea primăvara. Fethiye le înghiţea lacomă, ignorând totul despre acest simbol pascal, fără să ştie că avea pe farfurie o dovadă a originii ei ascunse: nepoata se credea 100% turcoaică şi musulmană, dar în realitate avea în vine sânge armenesc. Nu a priceput decât mai târziu înţelesul cuvintelor pe care bunica le spunea atunci când se certa cu bărbatul ei: „Oh, tu, musulmanule!" Fethiye a priceput, de asemenea, şi cuvintele pe care bunica le rostea atunci când îi era frică să treacă pe lângă vreun cimitir: „Nu vă fie teamă de morţi, copii. Nu vă pot face niciun rău. Răul vine de la vii, nu de la morţi[1]." Seher a aşeptat să treacă de 70 de ani pentru ca să îndepărteze pecetea de pe secret.

În 1915, avea 9 ani şi încă se numea Heranouch. Consătenii ei, locuitori ai Hababului, „au fost legaţi doi câte doi şi duşi

[1] Fethiye Çetin, *op. cit.*, p. 86.

de jandarmi, cu revolverul îndreptat spre ei[1]". Femeile, bătrânii și copiii au fost siliți să plece. Destinație finală: deșerturile Siriei și ale Mesopotamiei. La Palu, prima oprire, bărbaților li s-a tăiat beregata în spatele zidurilor înalte ale bisericii, iar trupurile le-au fost aruncate în râu. Pe drumul deportării, soldați și bande de tâlhari kurzi în solda puterii hărțuiau și executau aceste cohorte de nefericiți, atunci când epuizarea și boala nu-și înfăptuiseră lucrarea. Fratele ei mai mic, Herair, nu s-a mai întors niciodată de pe acest drum al morții, cadavrul mătușii ei însărcinate, care fusese trecut prin sabie, a putrezit pe un acostament, bunica ei și-a înecat două nepoate orfane în râu înainte de a dispărea, la rândul ei, în valuri... Heranouch a fost smulsă din brațele mamei ei de un caporal a cărui soție nu putea avea copii. Jandarmul Hüseyin o va crește pe mica armeancă, de atunci musulmană, ca pe propriul lui copil.

„Părinții mei știau adevărul, explică Fethiye. Pe care ni l-au ascuns nouă, generația următoare, a nepoților. Pentru adulți, a tăinui acest trecut dureros reprezenta o modalitate de a ne proteja." Seher/Heranouch și-a luat riscul de a-l revela nepoatei ei preferate, pentru că avea să-i încredințeze o misiune la apusul vieții: să găsească urmele mamei ei, ale tatălui și fratelui ei mai mare, Horen, care fugise în Statele Unite. Fethiye a respectat dorința bătrânei doamne și a localizat ramura americană a familiei. Atunci când i-a spus că Horen își botezase fiica Heranouch, bunica a zis: „Înseamnă că nu m-au uitat." În aceeași zi, Fethiye își amintește că a auzit-o pe bunica ei cântând pentru prima dată în viață. Bătrâna doamnă a murit fără a-și cunoaște sora americană, Margaret. Dar nepoata ei s-a dus în Statele Unite, a pus flori pe mormântul străbunicilor din New Jersey, reunind astfel ramurile turcească și americană care se despărțiseră într-o zi funestă din anul 1915.

[1] *Ibid.*, p. 65.

Ridicarea vălului de pe această istorie tăinuită „a bulversat viaţa" lui Fethiye Çetin, apoi vieţile a mii de turci al căror secret familial a intrat în rezonanţă cu *Cartea bunicii mele.* După apariţia ei, „am primit un număr impresionant de scrisori care-mi spuneau: «Şi bunicul meu, şi bunica mea au trăit aceeaşi poveste...»", relatează această femeie mărunţică, astăzi în vârstă de 63 de ani, cu o voce în care se amestecă blândeţea şi hotărârea. Povestea ei s-a vândut în treizeci de mii de exemplare şi a fost deja reeditată de zece ori. Succesul este evident, căci turcii citesc puţin, şi dă un indiciu asupra amploarei fenomenului. Sute de poveşti asemănătoare au ieşit la suprafaţă, scoţând la iveală o realitate ocultată. Câţi sunt cei care îşi ascund partea de „armenitate" ca pe o comoară sau ca pe o ruşine de nespus? În anumite regiuni ale Anatoliei, se şopteşte că fiecare familie numără o armeancă. Studiile sunt lacunare. „Doar pentru anul 1915 numărul copiilor vizaţi oscilează între 50 000 şi 200 000", explică Selim Deringil, profesor de istorie la Universitatea Bosforului din Istanbul. Un lucru este sigur: aceşti copii, aceste tinere fete au dat naştere unei ramuri invizibile a supravieţuitorilor genocidului. În Turcia, ei nu există oficial, dar o expresie turcească populară arată că toată lumea ştie de existenţa lor. Ei sunt numiţi „rămăşiţele spadei".

După bunici, Fethiye Çetin s-a aplecat alături de sociologa Ayşe Gül Altinay asupra descendenţilor acestora. Asupra tuturor acelora care, peste două generaţii, îşi dezgroapă trecutul clandestin, chestionează, în sfârşit, istoria oficială şi tăcerea impusă asupra propriei lor vieţi. Cele două femei au adunat într-o carte, *Nepoţii*[1], 80 de relatări personale, portrete de familie care sunt, toate, într-o măsură sau alta, marcate cu

[1] Actes Sud, 2011.

sigiliul armenității. Această delicată colectă a salvat *in extremis* de la negarea istorică dovezile vii și stânjenitoare, ucise prin tăcere, dacă nu fuseseră ucise de sabie.

Din două-trei vorbe, între două tăceri, aceste povești înfățișează, în esență, femei care au străbătut secolul trecut în mutenie, „cu buzele pecetluite" de durere. Martori amuțiți de oroarea îndurată de poporul lor. Ele și-au trăit viața uitându-se pe fereastră, la lăsarea serii, ca și cum ar fi așteptat o reîntoarcere, sau încremenite pe o bancă fără a rosti o vorbă... Aceste supraviețuitoare care purtau în ele „reflexul durerii", așa cum povestește Ali, un nepot, au transmis urmașilor lacrimi curgând pe o față zbârcită, povești pentru copii înspăimântați și bântuiți de cadavre, resturi macabre ale lui 1915. Un bebeluș care suge la sânul mamei lui moarte, o femeie care își otrăvește laptele pentru ca cei doi băieți să moară în brațele ei, și nu în brațele călăului, săbii retezând capete, copii aruncați de vii în apele Eufratului...

Fethiye Çetin și Ayşe Gül Altinay au adunat zeci de istorii ale nepoților de pe tot întinsul Turciei. Imensa lor majoritate n-a dorit ca mărturiile lor să apară în volum, chiar și sub pseudonim și fiind șterse reperele geografice. „Frica este esențială în această carte, explică sociologa. O găsim în inima tuturor istoriilor. Nepoții se temeau ca identitatea lor să nu le năvălească în viață, unii continuă să se teamă. Dar, împărtășind-o cu noi, în egală măsură trec dincolo de ea, o înfruntă și spun: «Ajunge!»" După ce bunica ei i-a destăinuit secretul, Fethiye a fost încercată mult timp de aceleași trăiri. Această militantă de extremă stânga a fost închisă trei ani, după lovitura de stat a armatei din 1980: „Rezistența față de militari, grevele foamei, tortura, despre toate astea puteam să vorbesc. În schimb, atunci când era vorba să-mi evoc bunica, începeam să șoptesc. Cum se explică asta?" A sfârșit prin a conchide că, dincolo de frică, era vorba de rușine. Nepoții

au sângele amestecat, uneori al victimei şi al salvatorului, mai des al victimei şi al călăului: „Din cauza ruşinii din noi am contribuit la instaurarea tăcerii." Şi la dispariţia lor. Câţi sunt cei care încă preferă să tacă? „Suntem milioane de nepoţi ai genocidului şi purtăm ca moştenire suferinţa care ni s-a transmis din generaţie în generaţie", ne încredinţează ea.

„Unde sunt ei? întreabă Ayşe Gül Altinay. Puteţi să-i întâlniţi în şcoli, pe coridoarele Adunării Naţionale, în spital, în uzină, pe câmpuri, în birouri de prefect sau în moschei. Pot fi indiferent cine: şoferul autobuzului cu care circulaţi, infirmiera care vă ia sânge, un jurnalist pe care vă place să-l citiţi, tehnicianul care v-a instalat computerul [...], contabilul vostru, funcţionarul care vă furnizează actele de identitate, negustorul de fructe din piaţă, actorul de la teatrul preferat, tehnicianul de suprafaţă[1] din companie sau imamul moscheei din cartierul unde locuiţi[2]." Pe scurt, „ei sunt peste tot".

Într-adevăr, peste tot. Elif este menajeră pentru a plăti studiile celui de-al doilea fiu al ei, care a reuşit la dificilul concurs de admitere la universitate. Pensia modestă a soţului ei, funcţionar bancar la pensie, nu este de ajuns. În fiecare miercuri, femeia ia autobuzul din Kasimpacha, cartier pestriţ de pe malurile Cornului de Aur, ca să ajungă în boemul cartier Cihangir. Pe lângă extrema ei gentileţe, Elif are două manii. Să fumeze ţigări pe balcon, în timp ce priveşte cum lunecă tancurile petroliere pe Bosfor. Şi să vorbească despre armeni. A abordat acest subiect când a curăţat o pânză de pe o pancartă purtată la funeraliile lui Hrant Dink cerând „Dreptate pentru Hrant". Elif este originară din regiunea Erzincan, de la poalele Dersim-ului, din estul ţării unde „odinioară trăiau mulţi armeni". Au mai rămas câţiva. De câte ori îşi aminteşte de satul

[1] În limbajul corect politic, prin „tehnician de suprafaţă" se înţelege femeia de serviciu (n. trad.)

[2] Ayşe Gül Altinay, Fethiye Çetin, *op. cit.*, p. 300.

ei, subliniază că este „mult mai puțin religios decât cele din jur". În ajunul unui *Bayram*, care marchează sfârșitul Ramadan-ului, i-am urat, așa cum se cuvine, „sărbători fericite". Elif ne-a mulțumit, după care și-a înnodat basmaua și a adăugat, cu un zâmbet în colțul gurii: „La noi nu se sărbătorește de-adevăratelea *Bayram*-ul." Într-o zi în care ne vorbea iar despre armenii din satul ei, am întrebat-o dacă nu cumva are vreunul, din întâmplare, în familie. „Ei bine, da, mama tatălui meu era armeancă", recunoaște ea.

Denize, de 55 ani, a acceptat să-și spună povestea la o ceașcă de ceai. Personalitate cunoscută, preferă ca numele să nu-i fie destăinuit. Nu-și mai amintește precis când a devenit conștientă de identitatea armenească a bunicilor paterni. Puzzle-ul a prins contur de-a lungul timpului, pe măsură ce asambla niște bucăți risipite. Dar rămâne, în continuare, plin de goluri. Știe atât de puține. A aflat că bunicul ei s-a născut la Van și bunica ei la Erzurum și că s-au întâlnit, pesemne, pe drumul deportării sau într-un orfelinat, la Urfa, aproape de Siria. Măcar a reușit, în cele din urmă, să găsească o explicație la neliniștea care a măcinat-o de când era mică. Fiică de funcționar, Denize se muta odată cu deplasările tatălui ei și locuia în apartamente de serviciu. Spre deosebire de alți copii, ea era originară de nicăieri. Absența unei apartenențe geografice este dificil de asumat într-o țară unde prima întrebare pe care doi necunoscuți care se întâlnesc și-o pun este: „Care-ți este *memleket* [„țara"]?" „Mereu am întrebat: «De ce nu avem și noi sat?»" Prietenii ei se bucurau de norocul de a avea o locuință a lor – fie și o bojdeucă din lemn, cu grădină, viță-de-vie, „locuri magice" în ochii fetiței.

O altă întrebare îi ardea buzele: „De ce nu avem niciun văr?" Familia este sacră în Turcia. Căsătorii, nașteri și decese sunt tot atâtea prilejuri ca un mare număr de rude să se strângă

laolaltă. Denize are şapte fraţi şi surori, dar un singur unchi recenzat. „Până la urmă, am înţeles că nu trebuia să-mi iau la întrebări părinţii asupra acestui lucru, ca să nu-i întristez", povesteşte femeia. Cu timpul, a priceput şi neliniştea din spatele îndemnului patern: „Nu aduce niciodată vreun poliţist în casă." Nu a făcut-o. În schimb, această militantă a fost confruntată cu violenţa poliţienească din anii '90, în timpul războiului murdar pe care armata turcă l-a dus în sud-estul kurd al ţării. Dinspre soldaţii în poziţie reglementară ţâşnea insulta „armeancă împuţită". Pe atunci nu ştia în ce măsură îi era destinată chiar ei. Registrele statului turc merg pe urmele acestei coloane a cincea.

Descoperirea istoriei familiei sale a declanşat o „furie şi o suferinţă imense": temeiurile identităţii i s-au prăbuşit. Cine era ea? Astăzi, pare să fi făcut pace cu ea însăşi, se revendică de la toate identităţile care o alcătuiesc, „un pic kurdă, un pic armeancă, un pic alevită, un pic zaza[1]...", şi poartă o ură crâncenă naţionalismului. Oricare ar fi el, căci este mereu purtător al negării celuilalt. Dar, fără să vrea, Denize nu-şi poate reprima supărarea pe părinţii ei că au ales să tacă. Are impresia că nu a ştiut niciodată cine au fost şi că au trăit în minciună. „Părinţii mei au murit. Nu mai am cui să-i pun întrebări."

A pune întrebări, cât încă mai este timp, celor care ştiu înainte de a duce cu ei amintirile în mormânt, este ce a făcut Berke Baş. Nahide Kaptan a fost a doua soţie a străbunicului ei şi era armeancă. Berke a ştiut întotdeauna acest lucru, dar nu ştia, pur şi simplu, „ce înseamnă". „Ştiam doar că o străbunică a noastră era de origine georgiană şi că toţi coboram din ea, iar cealaltă era armeancă. Atât şi nimic mai mult." Pentru

[1] Etnie care, în majoritate, trăieşte în răsăritul Turciei şi vorbeşte limba zaza.

Berke, Nahide era străbunica pricepută care îi tricota haine pentru păpuși și care, ipohondră, nu se despărțea niciodată de săculețul ei plin cu medicamente. Declanșarea dezbaterii cu privire la genocid în 2005, întâlnirea cu Hrant Dink, citirea *Cărții bunicii mele* i-au permis să-și vadă cu alți ochi bunica decedată la 89 de ani, în 1993. Documentaristă, ea și-a chestionat membrii familiei, a ciocănit pe la ușile vecinilor, a bătut străduțele orașului Ordu, de pe țărmul Mării Negre, pentru a dezgropa fața ascunsă a acestei bunici armence care trăise acolo. Din investigație s-a născut un film, *Cântecul Nahidei*, delicat omagiu postum pentru străbunica ei.

Oh, surpriză: localnicii din Ordu erau încă păstrători ai trecutului Nahidei. Ei așteptau doar ca cineva să se intereseze de el. În 1915, fetița, care pe atunci se numea Keganoush Bulbuldjian, s-a trezit singură. Unchiul ei Dikran avea relații și a încredințat-o funcționarului turc care întocmea listele de deportați și care, totuși, a protejat-o. A fost primită de o familie turcă. După război, unchiul ei s-a întors la Ordu ca să-și ia nepoata. Orfana a refuzat să-și părăsească noul cămin. În timpul investigației, Berke a aflat că frățiorul ei mai mic, Kégham, fusese aruncat de sus în pârâul cu pereți abrupți, de lângă casa familiei. Este ceea ce Nahide și-a spus toată viața când trecea peste pod.

Datorită răposatei, trecutul armenesc al orașului Ordu a început să renască. „Există discursul oficial în care nu se spune nimic despre asta, explică Berke. Și pe oamenii care au început să discute cu însuflețire de acum am început să-i întreb." Ea a descoperit că acel cartier numit „Victoria națională" (Zafer-i-Milli) era odinioară al armenilor. Ei fuseseră proprietarii frumoaselor case otomane din zidărie ușoară. Tatăl ei a făcut o fotografie sepia a orașului, pe la începutul veacului, pe care stă scris în franceză: „Amintiri din Ordu". În această fotografie se vede o biserică mare. Unde este ea astăzi?

Clădirea există încă, dar a fost transformată în moschee. El a povestit că, în copilărie, avea mulţi prieteni armeni, că tatăl lui avea un contabil armean. O vecină, Maryam, care se numără printre cei patru armeni oficiali din Ordu, a explicat că supravieţuitorii şi descendenţii lor, numeroşi până în anii '60, au sfârşit prin a migra la Istanbul şi în Argentina. Şi Berke a văzut amintiri răsărind din negura aşternută peste trecut. În timpul verii, se ducea cu familia, deci şi cu străbunica, să facă picnicuri la ţară, în împrejurimile Ordu-lui. Locul era cunoscut ca „faleza armenilor". Adulţii ştiau ce vrea să zică asta: de acolo nefericiţii fuseseră aruncaţi în gol.

Toate informaţiile adunate pe cale orală o interpelează pe Berke: „Despre asta nu mai vorbisem niciodată înainte. Niciodată nu pusesem întrebări. Cum se explică asta? Ar fi trebuit măcar să ştim că în Turcia au trăit armeni. În cărţi nu există nicio urmă a lor. Nu erau cunoscuţi decât prin Asala[1]." Pentru tânăra femeie, răspunsul la această amnezie colectivă se găseşte în condiţionarea instituită de sistem. „Am fost programaţi să nu punem nicio întrebare. În această ţară, trecutul nu există decât pentru a fi dat uitării, cu excepţia victoriilor militare." Cu toate acestea, Berke a frecventat Universitatea Bosfor, din Istanbul, creuzet al elitei turceşti. Dar nu a devenit conştientă decât după ce a plecat în Statele Unite pentru a-şi continua studiile. Atunci când s-a întors în Turcia, menghina naţionalistă din jurul tabuului armenesc începuse să se destindă. Tânăra femeia a simţit atunci urgenţa de a păstra o urmă a tragediei străbunicii sale: generaţia ei este ultima care stă umăr la umăr cu cei care au trăit alături de supravieţuitori. „Ni s-a confiscat dreptul de a ne aminti de aceşti bărbaţi, de aceste femei şi de aceşti copii. Este cel mai rău lucru. Astăzi,

[1] Armată armenească secretă de eliberare a Armeniei, grup armat care a comis atentate în anii 1970–1980.

a spune că suntem în stare să privim trecutul în față este o exagerare. Să zicem că am început să-l murmurăm."

Ideologia turcă nu este singura responsabilă de anihilarea supraviețuitorilor genocidului. Acești uitați ai istoriei nu mai există nici în istorisirile diasporei armenești. Împrăștiată în lume, ea a lăsat de partea morților pe cei ce au rămas în urmă. Islamizați, femeile și copiii au fost niște suflete pierdute pentru comunitate. „Tăcerea a fost instaurată și în istoriografia armeană care consideră că trecerea lor la islam le-a neantizat identitatea", subliniază Ayşe Gül Altinay. Dispariția le-a fost încă și mai tare înlesnită de faptul că era vorba, în cea mai mare parte, despre fete. „Existența lor ridică întrebări, insistă ea. Cine este supraviețuitor al unui genocid? Dacă trăiești sub o altă identitate, mai poți fi socotit supraviețuitor? De vreme ce au dat naștere unor copii musulmani, ele au fost socotite ca nemaiexistând." Nu este o întâmplare că două femei, Fehtiye Çetin și Ayşe Gül Altinay, s-au interesat de soarta lor. „Femeile devin, pentru întâia oară, subiecte ale istoriei, și nu obiectele unei istorii făcute de bărbați și produs al unui sistem patriarhal. Ele sunt cele care au transmis istoria în șoaptă", arată sociologa. *Cartea bunicii mele* și *Nepoții* au tulburat, în egală măsură, și diaspora, care a început să reintegreze în comunitate pe aceste fiice și pe acești fii ignorați.

Ayşe Gül Altinay, specialistă turcă în probleme de naționalism și de gen, pune față în față istoriografia turcă și pe aceea armeană: „Viziunea naționalistă a unora dintre istoricii noștri turci și armeni, care se bazează pe rasă și etnie, se ferește să-i ia în calcul pe armenii [care au fost] convertiți, căci experiența lor spulberă iluzia de «puritate» pe care se construiesc națiunile."

Nepoții și cartea cu același titlu înfățișează, de altminteri, o mare varietate a sentimentului de apartenență. Oamenii se simt armeni, turci sau kurzi, musulmani, creștini, puțin din amândouă sau atei, se recunosc într-o dominantă fără a o nega

pe cealaltă. Dar cel mai des, revendică o identitate multiplă. Ceea ce-i face pe susţinătorii „rasei turce" să se sufoce de furie.

Yıldız Önen, activistă în rândul asociaţiilor pentru apărarea drepturilor omului, face parte dintre puţinele persoane care au acceptat să depună mărturie sub propriul nume. Această stambuliotă de 42 de ani a crescut în apropiere de frontiera cu Siria, în oraşul Derik, care înseamnă în kurdă „bisericuţă". Înainte de genocid, trăiau acolo patru mii de armeni. După genocid, au rămas ceva mai mult de un sfert, între care şi bunica ei, Tano. Provenind dintr-o familie bogată, a avut un fiu 100% armean, născut într-o primă căsnicie. Urma soţului armean s-a pierdut pentru totdeauna în infernul anului 1915. A pierit în „cuptorul armenilor"? „Există o grotă în împrejurimile Derik-ului, povesteşte Yıldız. Acolo armenii au fost închişi şi arşi. Mult timp, a fost zidită, era plină de schelete; mama le-a văzut cu ochii ei." Oricum ar fi stat lucrurile, Tano, văduvă vulnerabilă după război, a fost silită să se mărite cu un kurd care râvnea la pământurile ei. Al doilea fiu al ei, tatăl lui Yıldız, este rodul acestei căsnicii, marcate de violenţă. „Bunica mea a crescut doi fii, unul în tradiţia armească, celălalt ca pe un kurd. Tatăl meu, care era musulman, avea un frate armean."

Originea şi povestea ei nu au fost niciodată tabu-uri. În copilărie, Yıldız era primită cu bucurie la verii ei armeni din Istanbul, îi plăceau „ciocolata cu lichior" şi ciudatele dulciuri care puteau fi mâncate doar la ei. Familia lui Yıldız conţinea, în mic, variatele atitudini faţă de genocid. De sărbătorile creştine, maică-sa, care era întru totul kurdă, pregătea mâncăruri speciale pentru verii armeni. Aceştia din urmă îi puneau fetei întotdeauna la dispoziţie un covor de rugăciune, atunci când venea în vizită. În schimb, ostilitatea unora dintre unchii kurzi era vizibilă: „Se încăpăţânează să nu se considere kurzi din cauza religiei bunicii mele. Persistă o tăcere despre ce s-a întâmplat odinioară."

Ca la mulți alții, după asasinarea lui Hrant Dink, identitatea ei refulată a ieșit din adormire. „În acea clipă, am început să mă gândesc că trebuia să mă simt în egală măsură armeancă", spune Yıldız. Dar nu și-a asumat decât o parte din armenitatea paternă: „Mă cred armeancă intelectualicește. S-o simt îmi vine mai greu, căci am fost crescută ca o kurdă." Dar crede că bunica ei, care a murit mult înainte ca ea să se nască, este cheia educației liberale pe care a primit-o. Yıldız a fost prima fiică a lui Derik trimisă la universitate. Cele două surori mai mici au urmat aceeași cale. Opțiunea părinților era în răspăr cu tendința generală: în această regiune puternic marcată de rigorismul islamului shafi'i[1], vocația fetelor este de a se căsători cât mai devreme pentru a naște băieți. Tano și-a transmis alor săi hotărârea. Pe patul de moarte, acest „caracter puternic călit" i-a strecurat o ultimă cerință nurorii ei kurde: „Mai ales, să nu se rostească *chahada* [mărturisirea de credință musulmană] la căpătâiul meu." Până la sfârșit, a refuzat să treacă la islam și a rămas fidelă creștinismului.

Pentru Yıldız, a revendica recunoașterea genocidului este, deopotrivă, o chestiune de onestitate intelectuală și de fidelitate față de bunica ei. Față de această femeie, care, ca și alte mii de femei, a supraviețuit, dar cu prețul câtor suferințe, câtor violențe morale și fizice? „În mod sigur, genocidul este fructul unei politici a statului otoman. Dar kurzii nu trebuie să se mulțumească cu a recunoaște existența genocidului, ci trebuie să-și asume partea lor de răspundere. Fără îndoială, kurzii au luat multe fete care, astfel, au fost salvate. Dar le-au transformat în musulmane."

Toate aceste istorii, singulare, smulse din tăcere, permit bravarea ideologiei antiarmenești. „Ele incită la punerea

[1] Shafi'i este una dintre cele patru școli teologice ale islamului sunnit. Răspândit printre kurzi, este mai rigorist și mai conservator decât hanafi, majoritar în rândul turcilor.

de întrebări, dezvoltă Fethiye Çetin. Or, dacă începeţi să vă puneţi întrebări despre voi înşivă şi despre familia voastră, în mod firesc, «celălalt» nu mai poate fi «celălalt». Cel care este prezentat ca «duşman» nu mai poate fi «duşmanul», căci această persoană poate fi bunica voastră." În ajun, avocata vorbise într-un liceu public, la invitaţia instituţiei, ca să prezinte *Cartea bunicii mele*. „Discuţia a durat trei ore. Era întreruptă de mulţi «dar», educaţia naţionalistă fiind vizibilă. Însă, în cele din urmă, s-au vândut 70 de exemplare", se felicită ea.

Pe cât de dificil este de contracarat negaţionismul, pe atât de neatins este o bunică. Forţa poveştii este de a trage zăvorul de pe un tabu, datorită unor bunici inofensive, şi de a te înscrie, astfel, într-un proces de reconciliere istorică în Turcia. Adâncindu-se în câmpul microistoriei familiale şi săteşti, societatea civilă şi intelectualii turci au găsit poate o ripostă la revizionismul oficial care ecranează chestiunea armească. Bekir Coşkun, un jurnalist proeminent, a rezumat situaţia, cu delicateţe, într-un editorial intitulat *Chestiunea mea armenească*, apărut în cotidianul *Hürriyet*: „Nu deţin nicio informaţie personală cu privire la ceea ce s-a întâmplat cu un milion de armeni. Cunosc o singură armeancă. Tatăl meu era funcţionar. La moartea mamei noastre, el ne-a dus, pe mine şi pe sora mea, să locuim la bunica. În acea casă mare din Tülmen, din apropiere de Urfa, ea ne-a înconjurat cu multă dragoste. Chiar dacă cea mai mare parte a amintirilor mele din copilărie s-a şters, ştiu că a avut mare grijă de noi. Bunica nu era ca mătuşile şi celelalte femei din casă. Era înaltă şi zveltă, avea părul blond şi ochi albaştri-cenuşii. O chema Ummuhan. Toată familia o respecta şi o iubea. Mai ales atenţia şi încrederea pe care i le acorda tatăl meu, om sever, autoritar şi erudit, îmi stârneau atenţia. Am crescut, timpul nu a stat pe loc. Şi am aflat că ea nu era adevărata noastră bunică, că intrase în această familie după moartea adevăratei noastre bunici. Era armeancă. La moartea

adevăratei mele bunici, bunicul o găsise în câmpia Eufratului, în Siria, acolo unde convoaie întregi de armeni fuseseră deportați, și s-a căsătorit cu ea. Când am crescut și am aflat adevărul, am înțeles amărăciunea din ochii ei. Iată, aceasta este problema mea armenească. Ceea ce li s-a făcut armenilor, motivul pentru care oamenii se opun acestui subiect, ce s-a întâmplat cu adevărat, nu știu. Vreau să știu, în schimb, cine a despărțit-o pe bunica, pe când era doar o fetiță, de căminul ei, de cuibul ei. Vreau să știu cine se face răspunzător de durerea pe care a încercat să ne-o ascundă, de acea nostalgie pe care căuta s-o mascheze, de acele lacrimi pe care, pesemne, le vărsa noaptea, pe ascuns. Nu știu nimic despre un milion de armeni. Cu excepția ei. Această femeie atât de tristă pe care am iubit-o atâta. Armeanca mea."

Capitolul 4

Convertiţii, armenii din umbră

În Anatolia, armenii încă prezenţi se află, în cel mai bun caz, în cimitir sau, în cel mai rău, în gropile comune. Rezumatul acesta este puţin crud, dar fidel cuvintelor jurnalistului cărunt de la cotidianul de limbă armeană *Marmara*. El era categoric: genocidul nu a lăsat pe nimeni îndărătul lui, doar o plagă căscată. În Turcia nu mai sunt decât 70 000 armeni, cifră, negreşit, cam umflată, dar îndeobşte acceptată. O mână de armeni trăiesc la Izmir, vechea Smyrna, iar majoritatea zdrobitoare la Istanbul. Rămăşiţele unui popor exterminat, după chipul şi asemănarea birourilor prăfuite ale ziarului *Marmara* care, vitejeşte, continuă să apară zilnic, în opt pagini. M-am dus acolo atunci, în 2006. Cinci ani mai târziu, se oficiază o liturghie la biserica recent restaurată, Sourp Giragos din Diyarbakir. Oficial, oraşul nu mai are decât doi armeni. Dar în timpul slujbei, preotul botează douăzeci de adulţi musulmani. În câţiva ani, bărbaţi şi femei au ieşit din tăcerea în care se dizolvaseră, scoţând la iveală o realitate ocultată în Turcia, cea a supravieţuitorilor islamizaţi.

După întâlnirea cu jurnalistul de la *Marmara*, lăsasem în adormire căutarea supravieţuitorilor uitaţi. Până într-o seară din ianuarie 2009 când, la ora 19, ne-am întâlnit cu un armean, Sadık Bakırcıoğlu, după ce a ieşit de la lucru. O ploaie

violentă izbește în autobuzul nostru, împotmolit în ambuteiaje nocturne. Atmosfera de hammam din habitaclul înțesat sporește sentimentul că suntem pe punctul de a păși într-o lume ascunsă. O întâlnire cu istoria care nu aștepta decât ca cineva să vină în întâmpinarea ei, departe de centrul Istanbulului, la periferia metropolei.

La Sultançiftliği, punctul terminus, nu mai sunt decât câțiva pasageri care să coboare și să se facă nevăzuți după colțul unei străzi deja pustii, din acest cartier cu contururi indecise, pierdute în beton. La al treilea etaj al unui mic imobil pictat în albastru, cina este gata. „Dumnezeul meu, îți mulțumim pentru această hrană, binecuvântează această masă, rostește solemn în armenește Murat[1], capul familiei. În numele Tatălui, al Fiului și al Sfântului Duh, Amin." Copiii, soția, bunica, cu capul acoperit de baticul alb purtat de țărăncile kurde, se închină și bagă lingura în supa de iaurt cu năut. Ușa grea de fier de la intrare ține la distanță urechile indiscrete ale vecinilor. Scena ar constitui un inepuizabil subiect pentru *dedikodu*, faimoasa „bârfeală", în turcă. În colțul salonului, ghirlanda unui pom de Crăciun din plastic scânteiază.

Ziua, Murat se ocupă de o afacere cu ferestre din plexiglas. „La prăvălie, țin ramadanul, ne spune el. Aici, toată lumea este musulmană și conservatoare. A fi creștin nu dă bine pentru comerț, căci nimeni nu ar fi dispus să cumere de la un *gavur* [«infidel»], ar fi un păcat." Atunci, el este creștin? Musulman? Amândouă? Ne arată o Biblie vârâtă în buzunarul cămășii, precizează că sub acoperișul casei lui nimeni nu consumă alcool. „Identitatea o port în inimă, numai Dumnezeu o cunoaște, surâde emoționat. Hristos este în inima mea." Dar sunt, mai ales, în inima lui genocidul îndurat de armeni și tragedia familială,

[1] În acest capitol, toate prenumele au fost modificate, mai puțin cele urmate de un nume de familie.

şoptită din generaţie în generaţie: sub ameninţarea soldaţilor otomani, bunicul lui, pe atunci adolescent, şi-a înecat fratele mai mic, de 4 ani, în fluviul Eufrat. Sora lui, de 6 ani, murise deja. Bunicul lui Murat a scăpat de sabie devenind cioban, la nişte „stăpâni turci". Pentru a supravieţui, a trecut la islam.

Asemenea lui, zeci de mii de armeni au devenit musulmani, pentru a scăpa de măcelurile ordonate de sultanul Abdülhamid II, care, la sfârşitul secolului al XIX-lea, şi-a câştigat supranumele de „Sultanul roşu", şi planificate de guvernul Junilor Turci. „Fiind vorba de salvarea propriei vieţi, oamenii erau dispuşi să renunţe la multe", rezumă unul dintre descendenţi. Sunt numiţi *dönme*, „convertiţii". Unii, supuşi presiunii care a continuat şi după 1915, şi-au schimbat religia mai târziu. Timp de decenii, au rămas în clandestinitate, ameninţaţi de politica statului de a eradica orice urmă a prezenţei lor în Anatolia. Aceşti armeni ascunşi au rămas aşa cu atât mai mult cu cât nici Ankara, nici diaspora nu aveau vreun interes ca ei să iasă la lumină. În ce o priveşte pe cea dintâi, ei reprezentau o dovadă a paginii celei mai întunecate din istoria turcă. Pentru diaspora, ei însemnau două neajunsuri: pe de-o parte, armenii care au renunţat public la credinţa creştină sunt pierduţi pentru comunitate; pe de altă parte, a le recunoaşte existenţa ar putea repune în discuţie cifrele oficiale ale genocidului. Dar după ce au traversat secolul în tăcere, aceştia încep să-şi dezvălui, cu prudenţă, identitatea.

În 2009, a porni în căutarea unui *dönme* încă echivala cu a pleca la vânătoare de fantome. În cele din urmă, *via* Ari, un armean „oficial" din Istanbul, ne-am croit primul drum către armenii din umbră, după un interogatoriu strâns care a avut loc în barul Kara kedi, „Pisica neagră", reper al extremei stângi din Istanbul, în seara unui 24 decembrie ploios. I-am câştigat

încrederea datorită argumentației noastre percutante sau cu ajutorul câtorva beri *Efes*? Chiar dacă a trebuit să ne sacrificăm pregătirile pentru revelion, Ari a încheiat promițând să întrebe pe una dintre cunoștințele lui dacă ar accepta să ne întâlnim. Garantându-i anonimatul, lucru înțeles de la sine. Ari s-a ferit să ne spună că era vorba despre una dintre verișoarele lui, aparținând ramurii „convertite" a familiei.

Ne-am întâlnit cu Damla într-o patiserie la modă din Istanbul, de pe bulevardul Istiklal, marea arteră pietonală din oraș. Ca toți convertiții, ea poartă un nume turcesc pentru a trece neobservată. „Întotdeauna am știut că sunt armeancă; dar când eram mică, părinții îmi repetau că mai ales nu trebuie să vorbesc despre asta", își amintește această studentă în administrație. Copil, a fost mereu ascultătoare, în special după ce, la colegiu, a descoperit în cărțile de istorie că „armenii sunt cei care i-au măcelărit pe turci". Această strănepoată de episcop se definește ca o „armeancă musulmană", perpetuând la rândul ei un șir de tradiții creștine. „De Crăciun, pregătim o pâine specială în care punem stafide, de Paști înmuiem sforicele colorate în apă sfințită pentru a face *basimbar*, brățări purtătoare de fericire, iar când cineva se îmbolnănește, aprindem o lumânare la biserică..." Un amestec de credință și de superstiție este ceea ce descrie ea. Cripto-armenii au dezvoltat un sincretism numai al lor. În această sâmbătă după-amiază, patiseria este plină ochi. Damla are grijă să nu vorbească prea tare, în ciuda zarvei, și își întrerupe povestirea de fiecare dată când chelnerul aduce un nou rând de ceaiuri. „Taică-meu m-ar omorî dacă i-aș fi spus ce v-am spus eu acum, chiar dacă nu mi-am dat numele."

De-a lungul timpului, convertiții au devenit maeștri în arta disimulării. Nimic nu seamănă mai mult cu un turc decât un cripto-armean. La fiecare deplasare în Anatolia, am luat

obiceiul să ne amuzăm încercând să-i descoperim. Desigur, asta nu merge de fiecare dată. Dar în ultima vreme, limbile se dezleagă, mai ales cu străinii. Anumite zone geografice sunt mai propice decât altele. Partea răsăriteană a Turciei, unde se aflau cele şase *vilayet*-uri –„provincii" – cu masivă populaţie armenească înainte de 1914, constituie teritoriul de predilecţie. Iată, datorită însemnărilor din carnetele de note de reportaj, câteva întâlniri care spun multe despre persistenţa unei prezenţe armeneşti.

Pe extrasul lui de stare civilă, ştampilat cum se face de primăria din oraşul de origine, Abdurrahim, 51 de ani, este musulman. Ca toţii fraţii şi surorile lui. Menţiunea figurează în acte de când tatăl lui, Abdullah, care scăpase din genocid, a fost obligat să se convertească la islam, în 1927, când avea 16 ani. Bunicul lui Usip, fiul lui Dono şi Meryem, armeni şi creştini, cum spune documentul, fusese masacrat în 1915, odată cu o parte din familie. Data morţii acestuia este şi ea trecută negru pe alb. Descoperirea arborelui său genealogic şi a realităţii crude a unui genocid înscris în registrele oficiale l-a tulburat pe Abdurrahim. Ultimul copil din cinci, acest bărbat mărunt şi agitat s-a azvârlit într-o istorie pe care a făcut-o a sa, în ciuda fricii cumplite care-l chinuie de câte ori dă peste vreun detaliu sensibil. Vreme de 20 de ani, a îngrămădit dosarele şi documentele, pierzând nopţi întregi pentru a decortica istorisirile armenilor din regiunea Diyarbakir, şi a încercat să-şi găsească rudele dispărute prin Statele Unite sau Franţa. Mult timp, Abdurrahim a ţinut îngropat acest secret de familie, nemărturisind decât frânturi unor persoane de încredere. În 2010, hotărăşte, în fine, să se pensioneze ca mic funcţionar municipal şi să-şi consacre timpul confruntării cu propria identitate. Tot ceea ce este armenesc îl fascinează. Mai întâi, Abdurrahim a devenit creştin. Apoi, a început să-şi

semneze SMS-urile Armen, prenumele armenesc pe care și l-a ales. Pentru a încheia, a fost unul dintre primii care s-au înscris la cursul de limbă armeană, deschis în 2011 de municipalitatea din Sur, fostul oraș Diyarbakir. „Eram vreo patruzeci anul trecut. Îi cunosc pe toți. Unii vor spune că sunt kurzi sau vor refuza să vorbească despre asta. Dar toți sunt *dönme*", povestește el cu un debit sacadat. La reluarea cursurilor în 2012, erau deja mai mult de 50 înscriși. În timpul orelor libere, Abdurrahim are și grija de a duce ziarul turco-armean *Agos* la cei 25 de abonați din Diyarbakir.

Din marele oraș kurd din est, luăm un taxi pentru a ajunge în orașul vecin, Batman. Cine suntem? De unde venim? Unde mergem? Șoferul, la vreo 30 de ani, înșiră tradiționala – și amicala – droaie de întrebări la care are dreptul orice străin. Dar el n-o fi din întâmplare armean, dacă în regiune sunt atâția? „Nu, nu", el este un „bun musulman", se grăbește să ne precizeze. Are toate atributele la vedere: barbă de trei zile, un coran miniatural atârnat de retrovizor, care tresaltă la fiecare groapă din asfalt, și, lipită pe luneta din spate a Renaultului galben, o banderolă lată „Allah să ne păzească". Câțiva kilometri, este atent la drum: „Sunt un bun musulman, dar este adevărat că dinspre mamă suntem armeni." Ah? Alți câțiva kilometri pentru a trage o linie albă imaginară: „La drept vorbind, și dinspre tată suntem arsmeni." Toată lumea este armeană, așadar? Schimbă banda, își dă răgazul să depășească un tractor: „Da, de fapt, da."

La granițele de răsărit ale Turciei, nu departe de Iran, pe 19 septembrie 2010. În această duminică, sute de armeni, majoritatea stambulioți, se îmbulzesc veseli pe vapoare ca să ajungă la biserica din Akhtamar, o mică minune arhitecturală, construită pe un ostrov de pe lacul Van, în secolul al X-lea.

Autorităţile turce au autorizat organizarea unei ceremonii religioase, cea dintâi după 1915. Slujba este oficiată de vicepatriarhul Arem Ateşyan, venit de la Istanbul, care are şi el rude islamizate.

Edificiul este prea mic pentru a-i încăpea pe toţi credincioşii. În exterior au fost instalate scaune de plastic. Câteva familii de ţărani au venit, şi ele, ca vecini. Fac un picnic puţin mai deoparte. Sunt kurzi. Cel puţin, oficial. Prezenţa lor este suficientă ca să-ţi pui întrebări. Un bătrân, pe cap cu o calotă brodată cu *hadji*, semnul distinctiv al celor care au fost în pelerinaj la Mecca, şi purtând *şalvari*, pantalonii bufanţi ai ţăranilor anatolieni, s-a aşezat sub un difuzor agăţat într-un copac. Un imn religios răsună hârâind cu putere. Să fie armean? „Nu, nu, sunt kurd", jură moşul. Lângă el, un bărbat mai tânăr, nepotul lui, râde de negaţie: „Nu, este *dönme*. Dacă nu era, n-ar fi bătut un drum de trei ore ca să ia parte la o liturghie!"

Inevitabil, unii dintre convertiţi s-au străduit din răsputeri să facă uitat faptul că sunt armeni, ca să se sustragă presiunii sociale sau, pur şi simplu, ca să nu rişte să fie ucişi, aşa că au sfârşit prin a fi asimilaţi. A deveni mai turc decât turcul, iată cel mai bun mijloc de a rămâne în viaţă. Implacabil şi insidios, timpul a fost, astfel, cel mai bun aliat al denegării. Ari povesteşte modul de viaţă al unuia dintre unchii lui: „Este foarte credincios. Cum se aude chemarea la rugăciune, se grăbeşte la moschee. La sărbătoarea sacrificiului, taie o oaie. Cine ar putea să-şi închipuie că el şi soţia lui vorbesc armeneşte şi că ne vizitează la sărbătorile creştine? Nimeni." Exodul rural către Istanbul a permis încurcarea pistelor, dispariţia în anonimatul unei metropole de 14 milioane de locuitori. Vecinul tău de acolo nu-ţi ştie arborele genealogic pe dinafară. În viaţa socială, unchiul Ari a păstrat un singur semn al identităţii lui ascunse: este bijutier. Dar fiică-sa şi-a înăbuşit armenitatea

sub îmbrăcămintea tradițională (*tchădor*) și nu vrea să audă vorbindu-se despre asemenea origini nelegiuite. „Când se face totul pentru ca istoria să fie uitată, copiii devin naționaliști și religioși", adaugă bărbatul.

Sadık Bakırcıoğlu, care ne condusese într-o seară cu burniță în cartierul Sultançiftliği, ne spune că una dintre rudele lui mai îndepărtate este imam. Și-a descoperit un CV încă și mai insolit. Sadık este astăzi un părinte liniștit de familie. Ca alte zeci de mii de turci din generația lui, angajarea din tinerețe în extrema stângă a fost stigmatizată cu fierul roșu de lovitura de stat din 1980. A stat 8 ani în închisoarea din Adıyaman, în est. În anii '80, găseai acolo novici troțkiști, revoluționari maoiști, militanți kurzi pentru independență... Pe scurt, un eșantion din galaxia mișcărilor comuniste turcești. Dar nu numai. „Cei din familie mă vizitau la închisoare, își amintește Sadık. Mi-am dat seama că unii dintre ei se duceau să-l vadă și pe un alt deținut. Era un membru al grupului IBDA-C (Luptători pe frontul marelui orient islamic, o organizație islamistă radicală). În 1988, acest văr participase la o încercare de atentat la Urfa."

Cei care au reușit să-și păstreze identitatea armeană au recurs la tot felul de stratageme. Pentru a evita ostilitatea, căsătoria se oficiază la moschee. Dar amândoi mirii provin din familii de *dönme*. Secretul este, după aceea, șoptit generației următoare. Când și cum să-l spui? Hatice își amintește împrejurările „inițierii" ei. Avea 12 ani și credea că este musulmană, ca și colegele ei de clasă. A început să se roage acasă. Tatăl ei i-a explicat atunci că nu islamul era adevărata sa religie, dar că trebuia să păstreze asta pentru ea. „Mi-a spus: «Tu ești creștină.» Era ciudat, căci nu știam ce însemna asta." Când părinții înșiși tac, copiii află, în general, din afară. Așa stau

lucrurile în satele şi oraşele mici anatoliene unde toată lumea se cunoaşte cu toată lumea. Injuria *gavur* – „necredincios" – nu s-a demodat în timpul pauzelor din şcolile Republicii, toate înzestrate cu un steag al Turciei şi cu bustul lui Atatürk. La fel şi la cursurile de Coran.

În pofida discreţiei lor, Statul nu a încetat să ţină sub observaţie aceste „rămăşiţe ale spadei". Le percepe ca pe o coloană a cincea. Cu ocazia vreunei măsuri administrative sau în timpul serviciului militar, armenii ascunşi îşi dau seama că sunt repertoriaţi ca atare în registre. „M-am dus la cazarma militară unde tatăl meu îşi făcuse serviciul ca să-i scot certificatul necesar pentru pensie. Mi-au dat o hârtie pe care era scris «străin». Am întrebat ce înseamnă asta. Menţiunea a fost ştearsă. Ce dacă trăiesc pe aceste locuri de două mii de ani, sunt o străină!" Tânăra femeie e încercată cu atât mai mult de resentiment, cu cât îşi dorea, când era mică, să se facă pilot de linie. „Tata mi-a explicat că nu era cu putinţă pentru mine." Accesul la funcţii ierarhice în administraţia publică turcă sau în armată pare imposibil pentru convertiţi, trataţi în acelaşi mod ca minorităţile non-musulmane.

Ahmet, 28 ani, este inginer în telecomunicaţii, originar din Adana, în sud. Treizeci de mii de armeni au fost exterminaţi în această provincie, în aprilie 1909. Un preludiu la masacrele din 1915. Instalat recent la Istanbul, Ahmet gustă „libertatea" pe care i-o procură metropola de a se reuni fără piedici cu partea sa armenească. Cei şapte sute de kilometri care îl despart de oraşul natal îi îngăduie să ţină puţin la distanţă durerea care s-a născut atunci când, la 13 ani, şi-a descoperit originile.

În familie, sora lui Aslı avea un prenume, „Julia". Dar băiatul încă nu-i percepea ciudăţenia. Adeziunea acestei familii din clasa de mijloc turcă la valorile republicane era totală: fratele mai mare se numea Ata. Cu trimitere la Atatürk, care înseamnă

„părintele turcilor". Crescut în cultul fondatorului Turciei moderne, Ata nu avea decât o obsesie, aceea de a-și servi țara devenind pilot în armată, și a reușit, la 15 ani, să treacă de selecția dură a Academiei Militare. Ambiția lui de patriot s-a oprit acolo. „Examinatorii i-au spus că nu putea fi primit din cauza unui angiom mare de pe piept. Ar fi fost vorba despre un semn distinctiv care îl făcea identificabil de inamici." Au trecut doi ani și, într-o seară, unui unchi care băuse prea mult i-a scăpat: „Pentru că ești armean nu te-au vrut. Am ales să devenim turci în timpul Primului Război Mondial, dar suntem armeni." Propaganda turcă modelase profund sufletul adolescentului: Ata nu a suportat să fie asimilat acelor „trădători" care au înfipt pumnalul în spatele Imperiului Otoman, pactizând cu puterile occidentale. „Fratele meu a început mai întâi să creadă că fusese ales de Mahomed și că cei din jur îl iau drept armean. Apoi, că familia noastră descindea din Profet și că alții doreau să ne transforme în armeni." Ata s-a prăbușit în schizofrenie, iar delirurile lui identitare îl întorc, regulat, în spitalul psihiatric.

Animozitatea statului nu este singura mereu robustă. În unele regiuni din Anatolia, ostilitatea stă încă la pândă în sânul populației. Ca o amenințare surdă. În târgușorul ei, Sason, din estul Turciei, Giyasettin Gelir a cules mărturia ultimilor supraviețuitori ai genocidului. „Toți mi-au spus că, în acea vreme, credeau despre convertirea lor că va fi trecătoare, până ce lucrurile se vor așeza." Dar ele nu s-au liniștit, cu adevărat, niciodată. La sfârșitul secolului al XIX-lea, armenii din oraș au luat parte la revoltele care au izbucnit în provinciile otomane contra unui impozit împovărător care le viza comunitatea. Revolta a fost înăbușită în sânge în 1894 și 1895 de sultanul Abdülhamid II. În 1915, zeci de mii de armeni s-au refugiat în munții din jurul Sason-ului. Asediați, înfometați, majoritatea

lor vor fi exterminaţi pe loc. Aproape cinci mii au reuşit să treacă graniţele ruseşti.

Războiul dintre PKK[1] şi statul turc a deschis răni suplimentare. Greu de accesat, departe de axele rutiere, orăşelul s-a repliat către sine şi trecutul lui. Cu toate acestea, la sfârşitul iernii, florile pomilor fructiferi sunt ca o promisiune de uşurare. Metin Özmen, fericit să ne dea o mână de ajutor, ne va fi ghid. El aşteaptă dincolo de benzinărie, în sediul lui *Yeni bahar* (*Noua primăvară*), o gazetă locală pe care o concepe de la prima la ultima pagină. În afara activităţilor jurnalistice, tânărul bărbat circumcide băieţeii musulmani, într-o sală de lângă moschee, pe cealaltă parte a străzii. Bunăvoinţa faţă de convertiţi este vizibilă la el. Nu ezită să le ia apărarea în ciuda ostilităţii din jur. „Le repet că nu trebuie să le fie ruşine să spună că sunt armeni, să-şi arate adevărata identitate." Metin Özmen recunoaşte de bună voie caracterul genocidar al evenimentelor din 1915. Acest musulman pios are, totuşi, dificultăţi în a înţelege de ce convertirile nu erau motivate de dragostea faţă de islam şi este nostalgic faţă de „fraternitatea dintre popoare din vreme Imperiului Otoman". Nu este momentul să-i fie anulate iluziile, căci un *dönme* dintre cunoştinţele lui a fost de acord să ne primească.

Halil i-a reunit pe adulţii din familie în salon. Încăperea este monahală, ca toate cele în care am fost poftiţi cu bucurie să bem un ceai, în cursul reportajelor pe care le-am făcut în regiune. Un bec electric fără abajur atârnă de plafon. Un televizor stă într-un colţ. Perne pestriţe sunt aşezate de-a lungul pereţilor. Covoare acoperă pardoseala de beton.
Există totuşi o diferenţă notabilă faţă de casele sunniţilor conservatori. La aceştia din urmă, soţiile dau rareori ochii cu

[1] Partidul Muncitorilor din Kurdistan (PKK), mişcare marxist-leninistă fondată în 1978 de Abdullah Öcalan, care duce o luptă armată contra Turciei din 1984.

străinii, chiar dacă străinii sunt femei. Aici, bărbații și femeile stau unii lângă alții. Au puține informații despre condițiile de convertire ale străbunilor lor. Știu doar că aceea a bunicului lor, unicul supraviețuitor dintr-o familie de șase frați, a avut loc puțin după sfârșitul Primului Război Mondial. Ceea ce nu a fost suficient să-l apere de lăcomie. „A plecat să-și facă serviciul militar care, în acel timp, dura patru ani. Când s-a întors, sătenii îi luaseră pământul." Spolierea marii proprietăți familiale s-a transmis ca o rană mereu nevindecată. „Bunicul îmi spunea tot timpul: «Tu, cu siguranță, nu vei vedea asta, dar poate că urmașii tăi vor vedea visul împlinindu-se. Într-o zi, poate că vor avea drepturi pe aceste pământuri.»"

Halil vrea, cu orice preț, să ne arate întinderea fostelor islazuri familiale. Ele se aflau pe fundul unei văi accesibile doar după un drum lung, noroios, din afara satului. Apele repezi ale râului, umflate de topirea zăpezilor, curg pe mijloc. „Vedeți iarba asta grasă, aveam cele mai bune pământuri, continuate pe platou, acolo jos. Nu ne-au rămas decât două loturi", oftează bărbatul. Își hrănește greu copiii din salariul de șofer de microbuz. Decăderea socială este dură. Un bărbat urcat pe un tractor ne face semn cu mâna, depășindu-ne. Halil îi răspunde la salut. „Clanul lui ne-a luat pământurile", spune țintuind orizontul cu ochii lui albaștri, neliniștiți. Descendenții *aghas*-ilor, seniorii locali, care au pus mâna pe hectarele fertile, au rămas până astăzi stăpânii Sason-ului. „Adevărul este că, chiar musulmani fiind, rămânem armeni", o ia gura pe dinainte pe soția lui Halil, al cărei batic înflorat, înnodat la spate, îi lasă gâtul dezgolit. „Avem probleme, pentru că suntem armeni. În vara asta, voiam să trag apă din fostul nostru izvor pentru cultura de tutun, mi-au zis că sunt un «necredincios murdar»."

O dramă a terorizat cele cincizeci de familii care trăiesc încă la Sason. În 2004, unul dintre ai lor s-a prăbuşit mortal de pe o stâncă. Nimeni n-a crezut că a fost vorba de un accident. Se zvoneşte că „ancheta poliţiei a demonstrat că fusese împins în gol de amici care râvneau la bunurile lui." Nimeni nu a îndrăznit să depună plângere. Văduva şi copiii lui au fugit la Istanbul. Şi Halil vrea să emigreze. „Mai rău este că nu aş putea nici măcar să-mi vând amărâtele astea de terenuri. Stau toţi cu ochii în patru, aşteaptă să plec."

Câţi convertiţi sunt? Contrar ideologiei oficiale, oamenii de ştiinţă turci au făcut ca aceşti cripto-armeni să iasă din uitarea Istoriei. Profesorul Selim Deringil lucrează asupra arhivelor consulare şi misionare. Convertirile la islam au fost masive în timpul masacrelor hamidiene din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. „Spectrul este foarte larg, spune el. Porneşte de la 20 000 şi ajunge la 150 000." Pentru 1915, numărul nu se cunoaşte. Fenomenul variază de la o provincie la alta, de la un sat la altul. „La început, autorităţile acceptau convertirile, ceea ce te scăpa de deportare. Apoi, întrucât erau prea mulţi convertiţi, nu au mai fost acceptate, pe motiv că nu erau sincere. Unii convertiţi au fost şi ei deportaţi." După război, unii s-au întors la creştinism, optând pentru exil. Alţii, care reuşiseră să-şi păstreze viaţa şi religia integre în timpul genocidului, au trebuit, după aceea, să se decidă să îmbrăţişeze islamul. Între cei totalmente asimilaţi şi cei care şi-au păstrat identitatea, este imposibil de aflat numărul descendenţilor lor în Turcia secolului al XXI-lea.

Într-o duminică, mica biserică din Boyacıköy de pe malurile Bosforului e plină ochi. Pe bănci, membrii comunităţii armeneşti din Istanbul pot fi recunoscuţi de la prima vedere. Părul doamnelor este aranjat impecabil, costumele soţilor sunt proaspăt călcate. Dar buzele lor ezită, tremură când cântările

urcă spre bolta de cărămidă. Cei aproape 20 de nou-veniți, încă musulmani sau de curând botezați, redescoperă religia bunicilor lor. Nu cunosc ritualul, nu vorbesc armenește și încearcă să reînnoade cu identitatea strămoșilor lor.

Pentru a fi înțeles de turma sa, episcopul rostește rugăciunea în turcă. Acești „noi" credincioși stânjenesc Patriarhatul Armean. Prelatul păstrează discreția privind fenomenul reconvertirilor, chiar dacă îi recunoaște existența. „Fenomenul este nou, mărturisește el la sfârșitul slujbei. Sunt tot mai mulți cei care ies din tăcere și vin să bată la ușa noastră. Atmosfera de democratizare le este favorabilă, dar frica persistă încă: subiectul rămâne mereu sensibil, din punct de vedere politic. Nu prea știm cum să procedăm cu ei." Episcopul ține să precizeze că biserica sa nu recurge la nicio activitate de evanghelizare în Anatolia, temându-se să nu fie asimilată misionarilor evangheliști foarte activi și să devină țintă a ultranaționaliștilor turci: „Ca și pe vremea Imperiului Otoman, religia încă este coloana vertebrală a identității. Într-o societate modelată de propaganda musulmană și turcă, a ieși din majoritate înseamnă a trăda." O Turcie mai democratică va deschide poate misiunilor ușa în Anatolia. Așteptând acele timpuri ipotetic mai bune, prelatul își explică prudența recurgând la un proverb, piruetă verbală de care turcii sunt nesătioși: „Dacă dai fuga la bazar, riști să pierzi orezul de acasă." Și comunitatea armenească a pierdut mult orez din 1915.

Ultima generație de *dönme* nu se încurcă în asemenea precauții. Sufocată atâta vreme, „armenitatea" pretinde acum ce este al său. Damla a făcut alegerea: soțul ei va fi armean, unul adevărat. Cu atât mai rău pentru părinții ei care „ar fi preferat un convertit care s-o protejeze". Copiii ei vor avea prenume creștin. Hatice, de 27 de ani, tocmai s-a botezat și

se va numi Karine pentru cei cărora le-a încredinţat noutatea. „Identitatea noastră este bizară. Bunicii erau armeni, părinţii au fost musulmani, iar noi redevenim asemenea bunicilor." Nu îndrăzneşte să plece totdeauna la cumpărături în cartier cu crucea la gât. „Dar la muncă, am spus tuturor colegilor că sunt armeancă, sunt foarte înţelegători şi-mi cer o prăjitură de Paşti. De acum înainte, aş vrea ca toată lumea să ştie că sunt armeancă", se entuziasmează această restauratoare de opere de artă. Bunica ei, purtând baticul, nu-i prezice „decât necazuri cu povestea asta". „Sigur că mă îngrijorez", pufneşte bătrâna, concentrată pe tricotarea unor papuci de lână roşie. Ahmet, devastat de destinul tragic al fratelui său, vrea şi el să prindă din urmă istoria şi a hotărât să se ducă să-şi ia la întrebări unchiul, ultimul depozitar al trecutului de familie: „Nici măcar nu cunosc numele nostru." Nu prea ştie cum să se definească, chiar dacă ştie că „sângele şi genele lui sunt armeneşti". În schimb, nu spune „niciodată" că este turc. Fiecare în felul lui, aceşti tineri inventează un nou mod de a fi armean, cu sau fără religie, fie ea creştină sau musulmană. Lărgind contururile de definire a identităţii armeneşti, fie că asta place sau nu susţinătorilor ortodoxiei, ei îi dau peste cap şi pe turci.

Urmând, pentru un reportaj, parcursul oleoductului Baku-Tbilisi-Ceyhan, tânărul realizator Mehmet Binay a dat din întâmplare peste Geben, un sat pierdut în Munţii Taurus, din sudul Turciei. Descoperă acolo un mod de viaţă liberal care contrastează cu moravurile mai conservatoare ale satelor din jur. Fete şi băieţi dansează ţinându-se de mână în timpul unei nunţi, stau împreună fără a se ascunde de părinţi. Este o moştenire armenească. O intervievează pe o tânără care vorbeşte liber despre originile ei armeneşti şi-i dă acces la o realitate pe care el o ignora cu totul. „În Geben, turcii şi descendenţii armenilor trăiesc laolaltă, paşnic, fără îndoială datorită faptului că

izolarea locului l-a ținut departe de propagandă. Acest amestec îmi dă speranțe pentru Turcia. Arată că, dacă îi lăsăm liniștiți, oamenii aceștia trăiesc firesc cu diferențele dintre ei." Într-o zi de octombrie, membri ai comunității armenești din Istanbul asistau la proiecția documentarului *Șoaptele Anatoliei*, film născut din această întâlnire. Asistența l-a aplaudat îndelung pe Mehmet Binay, emoționată că un tânăr turc empatizează cu nenorocirile poporului ei. Dedicat „celor care au rămas în urmă", filmul le arată turcilor drumul pe care îl au de urmat pentru a-și asuma genocidul.

Capitolul 5

Dersim, pământ rebel

„De pe acest promontoriu, bărbaţi şi femei au fost aruncaţi în fluviu, unii au sărit pentru a scăpa de soldaţii turci", arată Enver, un sexagenar cu mustaţa încărunţită, chircindu-se pe buza canionului. Pe fund, vâjâie, în jerbe de spumă, râul Munzur. „În dreptul ăsta, fluviul era roşu de sânge. Locuitorii satului armenesc Vank au fost măcelăriţi aici, în 1915." Munzur, curs de apă legendar, care curge în regiunea Dersim, a slujit ca cimitir pentru mii de armeni din Imperiul Otoman. Aproape un secol mai târziu, valurile poartă încă amintirile acestei istorii tragice, plină de represiuni şi masacre. La izvorul Manzurului, apa rece ca gheaţa, care ţâşneşte din stâncă, are totuşi albeaţa şi puritatea laptelui. De secole, credinţele kurde, armeneşti sau alevite din regiunea Dersim celebrează acest fluviu hrănitor.

De la înălţime, oraşul pare să lenevească pe fundul văii. Dersim este un târguşor liniştit, retras, oraşul principal al provinciei celei mai puţin populate din toată ţara, care astăzi poartă numele turcesc Tunceli, „mâna de bronz". Pe versantul muntelui se întinde ceea ce era altădată un cartier armenesc, rebotezat Kalan, „restul", după genocid. Enver ne arată o serie de morminte, împrăştiate printre ierburile de câmp ale unui mic cimitir. O parte din familia lui odihneşte aici. „Acolo este

Boghos, fratele bunicului meu…" De origine armeană, Enver povestește că, după masacrele din 1915, cea mai mare parte a supraviețuitorilor au fost islamizați: unchiul Apraham a devenit Ibrahim, Sarkis a luat numele turcesc Șakir… „Aici, toată lumea știe asta." Dar cavoul nu dă niciun indiciu, dacă n-ar fi grilajul, instalat de o familie alevită, pentru a-și separa propriii morți de acești *gavur*, acești „necredincioși". Enver vrea să creadă că timpurile s-au schimbat: „Astăzi, este, în sfârșit, posibil să ai un nume armenesc."

Pe extrasul din registrul de stare civilă pe care îl scoate dintr-o anvelopă plastifiată, prenumelui Enver îi este lipit numele Devletli, „etatist" în turcă. Acest patronim a fost atribuit familiei lui în anii 1950. În pătrățelul „religie", mențiune mult timp obligatorie în documentele de identitate turcești, figurează „islam"… Dar de câteva luni, Enver se prezintă ca Assadour, prenume armenesc. A început să studieze limba strămoșilor lui, citește ziarul *Agos*, hebdomadarul întemeiat de Hrant Dink. Și merge uneori la biserică atunci când se duce la Istanbul. „Vreau să-mi reiau, oficial, un nume armenesc, explică el. Asta va fi posibil într-un an-doi. Am discutat cu copiii mei care-și termină studiile, iar ei mi-au cerut să așteptăm un pic. Să găsești de lucru cu un nume armenesc, e greu", suspină el. Schimbarea de identitate a devenit obsesia lui. Câțiva dintre cei zece frați și surori ale lui au făcut, la rândul lor, demersurile. Mehmet a devenit Kevork și sora Nurcan, emigrată în Franța, se numește Jeanette de vreo zece ani… Alții sunt încă reticenți. Dar Assadour are dreptate să spună că, în Turcia, procedura rămâne mai degrabă delicată. „Sunt oameni care au făcut plângere împotriva mea, deoarece spuneam că sunt armean", ține, de altfel, să remarce.

Nu este singur, totuși. În mod oficial musulmani aleviți, câțiva armeni ascunși la Dersim încep să-și revendice sus și tare o identitate mult timp negată și de nemărturisit. Mirhan

Pırgiç Gültekin a fost unul dintre primii care să facă pasul: s-a convertit în biserică, şi-a modificat identitatea în tribunal şi a pus bazele, în 2010, a unei asociaţii culturale a armenilor din Dersim, cu sediul la Istanbul, în inima cartierului Beyoğlu. „Trebuie să ne protejăm identitatea şi cultura, să ne revendicăm originile", clamează acest vechi militant politic. Mai mult de şase sute de persoane îi susţin demersul, câteva zeci şi-au reluat identitatea armenească. Dar câţi alţii îşi ascund ascendenţele de teama represaliilor? Mirhan nu ezită să afirme că „75% din populaţia Dersimului are, în realitate, origini armeneşti". Cifra este mult exagerată, chiar dacă a măsura amploarea fenomenului rămâne dificil. Această enclavă muntoasă este, în egală măsură, populată de secole de kurzi, *zaza* aleviţi şi *kızılbaş* al căror cult, foarte particular, amestecă islamul, zoroastrismul şi creştinismul.

Drumul către Hozat urcă în lungul fluviului Munzur, urmează coasta muntelui, apoi coboară într-o vale plină de mlaştini. Este cald, aproape 30° C, în această zi frumoasă de mai. Un perete de munţi înalţi încadrează drumul şi culmile lor sunt încă acoperite de zăpadă. Pajiştile traversate de câteva turme de oi şi capre strălucesc de un verde luminos. Enver este bine dispus şi conduce cu mână sigură prin peisajul accidentat. Primarul din Hozat, un kurd, ne însoţeşte. Vrea să ne prezinte o familie de armeni care trăieşte încă în satul cuibărit la poalele muntelui Zeranik.

În 1915, deportările au fost masive în această vale. Şi de atunci, la Zeranik, vechea moară de apă nu se mai învârteşte. La drept vorbind, în acest cătun foarte sărac nu prea mai e mare lucru care să se învârtească. Câteva vite abia asigură subzistenţa. Jumătate din Zeranik a căzut în paragină, iar cealaltă jumătate înoată în noroi când râul iese din matcă, ceea ce se întâmplă când vine dezgheţul. Chiar şi cazemata

jandarmeriei pe care armata o instalase în mijlocul satului a fost părăsită după un atac ucigaș al PKK. Soldații, retrăgându-se, nu au lăsat în urma lor decât zidurile vopsite în verde pentru camuflaj, sârmă ghimpată și saci de nisip sparți. La răspântia drumurilor de pământ desfundate, se află „centrul", cu câteva mese de lemn și taburete mici așezate în fața unicei cafenele. Bătrânii nu-și ridică nasul din jocul de cărți. Nimeni nu are ceva de spus.

După câteva ceaiuri, un țăran admite că în locuința ruinată din fund stătuseră până în anii '50 Natalia și Manik, un cuplu de armeni, împreună cu copiii lor... Taylan întrerupe în cele din urmă conversația. Este un băiat de 25 de ani care vrea să fie luat în serios. Vorbește armenește, limba strămoșilor lui, cu ușurință. „O învăț de la 16 ani", explică el. S-a convertit la creștinism, într-o biserică din Istanbul frecventată de criptoarmenii din Dersim. Pentru el, identitatea este o problemă de convingere. „Acum a devenit foarte la modă în Turcia să spui că ai origini armenești. Dar trebuie să trăiești asta. Pentru a fi armean trebuie să fii creștin și să vorbești limba", insistă băiatul. Ne ia la el pentru al nu știu câtelea ceai și ne-o prezintă pe iubita lui care, ca și el, provine dintr-o familie de armeni convertiți cu forța la islam, după genocid. „Știm că suntem armeni din cauza satelor vecine care ne consideră *gavur*", intervine unchiul Celal pe un ton glumeț. „Nu pot vorbi despre asta. Nu am păstrat nimic, nicio tradiție, niciun cântec", o scurtează tatăl. Atunci când a descoperit că este armean, Taylan și-a reconstruit o identitate cu tot ce a putut recupera. În mica lui cameră mai mult goală, un drapel armenesc atârnă deasupra biroului. Speră să ajungă într-o zi în Armenia, fără a ști prea tare de ce. Căci acasă este pentru el Dersim, parte dintr-un fost *vilayet* otoman unde minoritatea armeană era solid implantată. Dintr-un buzunăraș, despăturește o hartă cu satele armenești

din regiune, datând din 1912. „Am cumpărat-o prin internet de la o librărie specializată din Paris", explică cu cea mai mare naturaleţe din lume.

Pe harta Dersim-ului pe care o despăturește Taylan, zeci de sate purtau nume armenești, dând un indiciu asupra prezenței dinainte de tragedia lui 1915. Regiunea număra înainte de genocid 157 de lăcașuri de cult armenești, potrivit istoricului Raymond Kévorkian[1]. La Halvori, un rest de biserică este încă frecventat de armeni şi aleviţi. Bazilica din Mazgirt, una dintre puţinele care au fost cruţate, a sfârşit prin a fi preschimbată în moschee în anii '80, şi căpătuită cu un minaret. Inscripţiile şi frescele au fost şterse. La Ergen, fragmente de zid gravate ale unei somptuoase biserici din secolul XX au supravieţuit la marginea unui câmp. „Era un important loc de rugăciune, în perioada bizantină", se hazardează un agricultor cu barbă neîngrijită, ţinându-şi uneltele pe umăr, la cotitura drumului. „Ba nu, este armenească!", îl corectează altul. „Când eram mai tineri, aduceam copiii bolnavi să-i spălăm în biserica asta, care alina suferinţele şi tămăduia bolile. Văduvele veneau aici ca să se reculeagă", îşi aminteşte el. Dar biserica şi-a redobândit un interes mai concret de când, în 2010, un grup de turişti armeni a venit să o viziteze. Satul cere restaurarea ei pentru a dezvolta turismul şi a depus un dosar la Ministerul Culturii din Ankara. Mai sunt armeni la Ergen? „Nu, nu", răspund în cor sătenii. Un bătrân de 90 de ani îşi aduce aminte că existau vreo zece familii la Ergen. „Unii au murit, alţii au plecat la Istanbul, ultimii în anii '60."

La câţiva kilometri de aici, satul Koderiç adăposteşte vestigiile unei alte biserici, mai modestă. Nu a rămas din ea decât un morman de pietre, înecate în tufe de mărăcini şi moloz.

[1] Raymond Kévorkian, *op. cit.*, p. 515.

Pietrele lăcașurilor de cult armenești distruse nu au dispărut însă toate. Solide, bine tăiate, șlefuite cu grijă, ele au fost adesea recuperate pentru a fi puse la colțurile caselor construite după 1915. Aici, în zidul unei ferme, colo, în fundul unei stâne, nu arareori dai peste câte o piatră inscripționată cu caractere armenești sau peste o bucată de coloană. Chiar și pietrele au fost asimilate. La intrarea în Alanyazı, un fost sat exclusiv armenesc, o bătrână de 91 ani ne-a arătat cu mândrie frumoasa cruce care se desena pe zidul de lângă ușă. Înainte de a ne descrie în detaliu, cocoțată pe acoperișul casei, hoțiile comise de soldații turci în 1915, jafurile, execuțiile. Blocul de piatră marcat cu crucea armenească provenea chiar de la biserica din față.

La Koderiç, casa cea mai apropiată de vechea capelă este ocupată de musulmani. În pragul ușii stă o femeie grasă în haine țărănești, cu mâinile în șolduri. Mormanul de pietre din fața ei „era o moschee", ne încredințează ea, „nu o biserică". Nu se înșală cu totul. În realitate, biserica armenească, stricată după 1915, a fost distrusă în 1920 de turcii sunniți pe care autoritățile îi instalaseră ca să ocupe satul și să împiedice întoarcerea armenilor care ar fi putut supraviețui raziilor și deportărilor. Ambiția genocidului era aceea de a modifica radical echilibrele etnice în regiunile Anatoliei centrale și orientale, pentru a contura o majoritate turcă. În locul bisericii, noii locuitori ai Koderiç-ului au construit o moschee, reutilizând o parte din pietre. Dar în 1927, turcii au plecat, fiind înlocuiți de aleviți Dersimi, printre care se aflau și câțiva armeni convertiți. Moscheea fu demolată îndată. Țăranca nu pare să știe mai multe, familia ei a sosit mult timp după, ne explică ea. Ne luăm rămas bun. Dând colțul casei, ușa metalică albastră a remizei ne atrage atenția. Într-o parte și alta se înalță, foarte drepte, două pietre de biserică, marcate de o cruce și o rozasă.

Pe drum, satul Kilise, „Biserica", a devenit Yenidoğdu, care în turcă înseamnă, literal, „nou-născut". Numele Der Hovannessian, care prăznuia un sfânt armean, a devenit Dereova, „Valea gârlei". Dar în Dersim mai mult decât în alte părţi, vechile nume de sate rezistă şi, chiar dacă lipsesc de pe panourile de semnalizare de pe şosele, sunt încă cele mai folosite de localnici. Târguşorul Nazmiye a păstrat, pentru mulţi, denumirea de odinioară: Kızıl Kilise, „Biserica roşie". După Mirhan Gültekin, însăşi originea numelui Dersim ar fi armenească şi ar proveni din Der Simon, „Sfântul Simon".

În 1915, guvernul Junilor Turci a dat ordinele de deportare pentru Anatolia. Dar în Dersim, prefecţii s-au poticnit de şefii triburilor locale kurde care au refuzat deseori să-i predea pe armeni. Fugarii din împrejurimi se vor refugia, în masă, în munţii regiunii. Cu precădere cei din Kharpert, „provincia abator", după cum a supranumit-o consulul american Leslie A. Davis, care a străbătut Anatolia călare timp de mai multe săptămâni, în timpul masacrelor[1]. Dersim, regiune nesupusă, unde sultanii otomani au fost incapabili să ridice impozite vreme de mai multe secole, a adăpostit cel puţin 15 000 de armeni[2].

Sate întregi s-au convertit ori şi-au disimulat identitatea până în zilele noastre. Tot timpul refractară la puterea centrală, regiunea a continuat să reziste politicilor de asimilare ale Republicii Turce, care a făcut-o să plătească un preţ mare.

Din 1926, onorabilul Hamdi Bey, un deputat turc, califica Dersim-ul drept „abcesul care necesită intervenţia urgentă a unui chirurg al Republicii". Lucru făcut în 1935, când este promulgată o lege care punea provincia, rebotezată Tunceli, „mâna de bronz", în stare de urgenţă, sub autoritatea

[1] Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province. An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915–1917*, ed. Susan K. Blair, Aristide D. Caratzas, 1989.

[2] Raymond Kévorkian, *op. cit.*, p. 514.

guvernatorului militar. Zeci de cazarme au fost construite în acea epocă, precum și o cale ferată care deschidea accesul la vale. La foarte scurt timp, în 1937, Mustafa Kemal Atatürk lansează o represiune militară brutală, motivată oficial de zdrobirea unei insurecții tribale. A vrut statul turc să pună Dersim-ul la plată pentru că a protejat armeni? Era vorba despre „încheierea lucrării" începute cu 20 de ani mai înainte? În multe privințe, continuitatea dintre masacrele din 1915 și cele din 1937–1938 este tulburătoare. Locurile și metodele de executare sunt deseori aceleași. Ascunzișurile folosite în 1915 sunt tot acelea care vor salva familii întregi 23 de ani mai târziu. Soldații turci, în 1938, căutau în anumite sate copiii necircumcișI... Povestirile orale șoptite la gura sobei de strămoși au amestecat, uneori, epocile. „Al doilea val" a făcut mai mult de 15 000 sau 20 000 de morți (sursele variază considerabil) într-o populație de aproximativ 100 000 de persoane, în majoritate aleviți, printre care se găseau mii de cripto-armeni. Pentru Hasan, un bătrân de 87 de ani dintr-un sătuleț din vecinătatea Dersim-ului, lucrul este neîndoielnic: „De două ori am îndurat genocidul. Soldații au venit în 1915 și, cum pe aici rămăseseră ascunși armeni, s-au întors în 1938 pentru a ucide pe toată lumea în 1938", spune el fără ocolișuri, încovoiat pe baston.

Sociologul turc Ismail Beșikçi a fost printre cei dintâi care s-a aplecat serios asupra arhivelor campaniei militare din Dersim. Într-o carte publicată în 1990, în turcă – *Legea din Tunceli (1935) și Genocidul din Dersim* – el califică faptele drept „genocid". Antropologul olandez Martin Van Bruinessen, specialist în aleviți, preferă să vorbească de un „etnocid" contra locuitorilor din Dersim. Pentru Hasan Saltık, un etnomuzicolog care a efectuat 10 ani de cercetări asupra acestui episod sângeros, tabuul este pe cale de a fi înlăturat. În parte, tăcerea a fost spulberată de pe ceea ce, pudic, este numit „evenimentele din Dersim". „Mii de persoane au fost măcelărite. În râul Pulümür,

încă puteţi vedea schelete ale corpurilor aruncate în apă, spune Cemal Taş, un istoric. Ca nepoţi ai celor masacraţi în 1938, dorim să comemorăm aceste evenimente în fiecare an. Statul trebuie să-şi ceară iertare de la oamenii din Dersim care au îndurat un genocid." De acum înainte, comemorări şi defilări cu făclii sunt organizate pentru a marca arestarea şi spânzurarea lui Seyid Riza, un puternic şef kurd alevit din epocă, aparţinând clanului Abbas. Şeful rebeliunii locale a fost executat în noiembrie 1937, la vârsta de 81 de ani. Astăzi, nepotul lui este cel care cere dreptate şi adevăr, invocând, de asemenea, 1915 pentru a explica motivele celui de al doilea masacru. Seyid Riza însuşi ar fi ascuns armeni şi ar fi pus la adăpost cărţi sfinte. Mult timp percepută ca o revoltă exclusiv kurdă, rebeliunea din Dersim apare astăzi într-o manieră mai realistă şi mai complexă. Cu dimensiunea ei armenească.

Dacă mărturiile epocii au început să devină publice, scoţând la iveală o istorie în istorie, asta se datorează imboldurilor date de Hrant Dink şi Sarkis Seropyan de la săptămânalul *Agos*. Cercetători, editori şi documentarişti au pornit la explorarea arhivelor. Mai mult, guvernul islamo-conservator al lui Recep Tayyip Erdoğan nu vede cu ochi răi ecloziunea dezbaterilor asupra acestui episod, unul dintre cele mai sumbre din istoria Republicii Turce care este, totodată, un simbol al logicii naţionaliste privind purificarea etnică pusă la lucru la începutul erei republicane. Operaţiunile militare fuseseră votate şi planificate încă de la început şi puse în aplicare din 1927 de regimul lui Mustafa Kemal. În cele din urmă, ele au fost declanşate în ajunul morţii liderului turc şi orchestrate de mâna lui dreaptă, Ismet Inönü. Lăsând să se întrevadă adevărul istoric asupra acestei „misiuni civilizatoare", AKP şi Erdoğan slăbesc ceva mai tare armata şi pun în dificultate modelul statului-naţiune turc, în favoarea unui ideal de coexistenţă otoman.

Dersim a slujit, de asemenea, ca teren de experimentare militară. Gazele chimice au fost probabil utilizate în grotele unde se regrupaseră fugarii. Și, pentru întâia oară, a fost folosită aviația pentru a bombarda refugiile montane ale rebelilor. Tonele de bombe lansate din avioane explică, parțial, amploarea bilanțului uman. Escadronul era pe atunci sub comanda primei femei pilot de vânătoare din istoria militară mondială, Sabiha Gökçen, al cărei nume a fost dat celui de-al doilea aeroport din Istanbul. Veritabilă eroină națională, Sabiha Gökçen era, înainte de orice, fiica adoptivă a lui Kemal Atatürk. Născută în 1913 și luată de Kemal dintr-un orfelinat din Bursa, pe când avea 12 ani, Sabiha a obținut opt ani mai târziu diploma de pilot și s-a antrenat, în continuare, într-o formație de luptă în Uniunea Sovietică, după care în baza de la Eskișehir. Prima sa misiune va fi aceea de a deversa asupra Dersim-ului un potop de foc, la manșa avionului ei Bréguet 19, de fabricație franceză... Dar potrivit dezvăluirilor făcute de Hrant Dink în 2004, într-o serie de articole publicate în ziarul *Agos*, Sabiha Gökçen ar fi fost, înainte de a fi adoptată de Atatürk, o orfană armeancă, ai cărei părinți căzuseră victime ale genocidului din 1915. Celebrată ca pionieră în lumea aeronauticii, Sabiha Gökçen a dat numele său unei medalii „rezervate femeilor care au săvârșit lucruri remarcabile în sporturile aeriene". Această orfană, probabil de origine armeană, a devenit, în tot cazul, mai turcoaică decât turcii, fiind adoptată de „părintele turcilor". Ea va fi fost călăul de la Dersim și, între altele, a mii de armeni care supraviețuiseră masacrelor din 1915.

În satele provinciei martire, amintirea masacrelor din secolul trecut rămâne vie. La Alanyazı, fost fief al tribului Mirakian, unul dintre cele două mari clanuri de armeni din Dersim, „toți sunt armeni", afirmă Hıdır Boztaş, un țăran bătrân cu hainele cârpite. Rari sunt aceia care admit asta

deschis, de teama represaliilor. „Bunicul meu şi fratele lui au fost ucişi aici. Tata era copil şi a fost ascuns de kurzii aleviţi din clanul lui Cafer Agha. Când soldaţii s-au întors în 1938, ne era foarte frică, pentru noi însemna reîntoarcerea la genocid, dar de această dată, nu au făcut decât să treacă. Din 1915 suntem ucişi pentru că suntem armeni! Mie nu-mi pasă! Am fost întotdeauna mândru să spun că sunt armean", susţine sus şi tare acest moşneag născut odată cu republica, în 1923. Nimic nu s-a terminat, insistă el. Genocidul este o istorie în desfăşurare. Statul continuă să-i persecute pe armeni. Şi el să blesteme guvernul turc.

Nepotul său Mustafa, la 57 de ani, aparţine unei generaţii care nu vorbeşte prea mult pe subiectele care supără autorităţile. Generaţia pentru care armenitatea reprezintă o slăbiciune pe care nu trebuie să o dezvălui. „Tatăl meu nu ne-a învăţat armeana şi nu ştiu nici măcar cum să-mi fac rugăciunea", regretă acest bărbat, al cărui salon este împodobit cu portretul califului Ali, venerat de aleviţi. „Ne spunea că este periculos." Dar Mustafa a păstrat spiritul rebel al celor din Dersim. A hotărât să se lupte pentru a obţine restituirea de către stat a trei terenuri, luate cu japca de la bunicul lui, Bedros. Din 1915, fostele livezi de meri de la ieşirea din sat sunt lăsate în paragină. „Toată lumea ştie totuşi că sunt pământurile lui Bedros", spune el.

La Hirnek, „se cultiva grâu şi nu se omorau armenii", povesteşte Hussein, în vârstă de 87 de ani, nepot al lui Hampartsoum Boyadjian, de meserie croitor. Mama lui, Shogat, scăpase ca prin minune de masacre într-un alt sat şi se dusese să ceară ajutor la misiunea protestantă din Kharpert. „Aliniau femeile şi copiii pentru a-i executa, după care îi terminau cu cuţitul. Ea a făcut pe moarta, dar a păstrat mereu urme de cuţit pe braţe şi pe umeri", povesteşte el, cu un ton calm, pe terasa casei. Bătrânul a rămas armean, dar a dat copiilor lui prenume musulmane. Celui mai

mare – numele profetului islamului, Mehmet în turceşte. Astăzi, atmosfera începe să se destindă, iar „nepoţii vorbesc mai uşor de armenitatea lor. În Dersim, nu se resimte presiunea socială care poate că există altundeva, în ţară", apreciază fiul lui, Mehmet, un mic şef de firmă. „Prin părinţii mei, sunt jumătate alevit şi jumătate armean. Cele două culturi sunt foarte apropiate, însă mă simt mai mult armean fie şi pentru că tatăl meu mi-a transmis povestea genocidului", reflectează el. Sora lui îşi spune „alevită". După care adaugă: „Dar şi armeancă... De altfel, fiica mea se va ruga în biserică la Istanbul." „În regiune, deseori femeile erau armence şi bărbaţii aleviţi, astfel că alevismul a căpătat precădere", apreciază Mehmet. Acest bărbat bondoc şi cald, cu trăsăturile marcate de cei 12 ani de închisoare – pentru complicitate la rebeliunea kurdă a PKK –, scoate din portofel o fotografie îngălbenită: un portret al bunicii lui. Această supravieţuitoare este eroina lui. Prezenţa ei, simbolică, îi este de ajuns. Mehmet a descoperit de curând că o parte din familia sa armeană dăduse naştere unei linii de descendenţi în Marsilia. „Într-o zi, o doamnă armeancă din Franţa a trimis o scrisoare bunicii mele. Ea spunea că-i ştie povestea şi că, dacă dorea, putea să ia legătura cu ea."

Rare sunt familiile unde să nu găseşti o străbunică sau o mătuşă armeancă. Încă mai mult decât prin alte părţi, sângele este aici amestecat. Şi identitatea locuitorilor este deseori hibridă. Unii se consideră kurzi, alţii aleviţi, toţi spunându-şi armeni. Dansurile şi cântecele populare, sărbătorile de Sfântul Sergiu, Sarkis pentru armeni, sunt comune. „Kotchari, pentru noi, a fost dintotdeauna un dans kurd. Dar acum înţeleg că este armenesc. Şi când am auzit pentru prima dată corul armenesc din Istanbul, mi-am dat seama că auzisem toate aceste cântece în kurdă", notează Mirhan Gültekin, fondatorul Asociaţiei Armenilor din Dersim.

Capitolul 6

Genocidul pietrei

Acest „du-te vino" între malul lacului Van şi insula Akhtamar nu a fost niciodată atât de cadenţat. Pline ochi, micile ambarcaţiuni îşi fac motoarele să duduie parcurgând cei patru kilometri care despart biserica Sfintei Cruci de uscat. O mulţime veselă debarcă şi urcă spre acoperişul conic care se înalţă dincolo de migdali. Duminică, 19 septembrie 2010, ostrovul de culoarea mierii, aşezat pe valurile de culoarea turcoazului, dă pe dinafară de fervoare. O pădure de lumânări pâlpâie în faţa scenelor biblice reprezentate pe basoreliefurile de pe zidurile exterioare ale edificiului. Oamenii îşi fac multe cruci. Şi atunci când cântările liturgice se înalţă în naos, capetele acoperite cu mantile se apleacă, emoţia copleşindu-i pe credincioşi. Biserica, învelită într-un linţoliu din 1915, renaşte. Ankara a autorizat oficierea unei ceremonii religioase, prima într-un secol. Împărţiţi între teama de a servi drept cauţiune pentru statul turc şi dorinţa imperioasă de a se reculege pe pământul străbunilor, armeni din Istanbul, din Liban, din Europa şi din Armenia au făcut călătoria pentru a lua parte la această liturghie istorică.

Biserica Sfânta Cruce din Akhtamar este una dintre nestematele pierdute ale coroanei armene. Guvernul turc nu s-a înşelat şi a aşezat-o în vitrina politicii sale faţă de armeni. Peripeţiile care i-au ritmat restaurarea şi redeschiderea pentru

public sunt grăitoare pentru progresele, ambiguitățile și reviri-mentele Turciei din acești ultimi ani. După masacrarea călugărilor și distrugerea mănăstirii în 1915, după ce a fost livrată tâlharilor, salvată *in extremis* de la demolarea ordonată de prefectură în 1951, datorită intervenției scriitorului kurd Yaşar Kemal, interzisă accesului străinilor timp de o jumătate de veac, construcția renovată a fost inaugurată cu mare pompă la 29 martie 2007. Guvernul islamo-conservator voia să-și dovedească buna credință în procesul de apropiere, în curs, față de Armenia. A stabilit prețul și a cheltuit două milioane de lire turcești (1 000 000 euro) pentru restaurarea fostei catedrale. Repararea fațadei distruse de impactul gloanțelor a reprezentat partea cea mai delicată a lucrărilor.

În ziua inaugurării, un imens drapel turc a fost desfășurat în fața bisericii. De departe, seamănă cu un covor roșu și se zice că este un mod foarte stângaci de manifestare a dorinței de reconciliere. Poarta de intrare era flancată de un portret al lui Atatürk și de sloganul „Respectăm istoria, respectăm cultura". Dar nicio pancartă nu dădea de înțeles că era vorba despre un loc important al memoriei armenești. Vestigiu al Regatului lui Vaspourakan, biserica reprezintă ultimul fragment dintr-un complex regal, construit pe insulă de Gagik I, în secolul al X-lea. În discursul său fluviu, maestrul de ceremonii Atilla Koç, ministrul Culturii, a dat asigurări că „guvernul are voința de a proteja această moștenire culturală". Audiența părea neîncrezătoare. Emisarul Ankarei a reușit performanța retorică de a nu folos nici cuvântul „armean", nici cuvântul „biserică". Prudența lui aproape temătoare dovedea stânjeneala Ankarei în a-și asuma întru totul semnificația restaurării. Mai cu seamă că mai multe zgomote neplăcute afectau importanța evenimentului. Construcția a fost atunci transformată în muzeu, nefiind restituită cultului religios. Denumirea „Akhtamar" a fost turcizată în „Akdamar", ceea

ce însemna „vână albă". Denumirea iniţială se trăgea dintr-o legendă armenească: în fiecare noapte, un băiat se ducea până la insulă înotând, călăuzit de o flacără ţinută de iubita lui, prinţesa Tamar. Când tatăl fetei a descoperit iubirea lor tainică, a stins flacăra şi îndrăgostitul s-a înecat. Atunci când trupul i-a fost găsit pe malul lacului, buzele prin care îi ieşise viaţa păreau să strige: „Ah! Tamar!" Ultimă notă falsă, şi nu dintre cele mărunte, edificiul nu avea nici clopot, nici cruce. Asta a fost culmea pentru biserica Sfintei Cruci. În ţara Semilunii, simbolurile creştine stârnesc teama. Toate aceste rateuri i-au inspirat un editorial biciuitor lui Cengiz Çandar. Reputatul jurnalist acuza autorităţile de comiterea „unui genocid cultural". Dinspre partea lor, armenii din Armenia şi din diaspora au denunţat mascarada. Pentru a-şi arăta dezaprobarea, Erevan-ul nu trimisese, de altfel, decât o delegaţie minimală. Condusă de ministrul adjunct al Culturii, ea a fost obligată să facă un lung ocol de 830 de kilometri, prin Georgia, deşi Armenia se află la o distanţă de doar 250 de kilometri faţă de Van. Preşedintele Republicii Turce, Abdullah Gül, a încercat cu adevărat să facă posibilă trecerea frontierei, închisă din 1993, pentru a trimite un semnal puternic în favoarea reconcilierii. Armata însă i-a opus *veto*-ul său.

Peste trei ani, în 2010, statul turc îşi dă în fine acordul pentru săvârşirea unei slujbe religioase. Pe aeroport, tineri distribuie prospecte ale oficiului de turism, dedicate Akhtamar-ului. Mai puţin reticentă, Turcia promovează, din acel moment, biserica-muzeu, exponat al patrimoniului regional. Prin oficierea unei singure liturghii, un secol întreg de eradicare a prezenţei armeneşti din Anatolia devenea istorie. Cu doar opt zile înainte, un grup de pelerini care se rugau în faţa altarului fuseseră chemaţi la ordine de gardian: „Este interzisă rugăciunea aici! Nu este o biserică!" Dar gâlceava crucii nu

s-a oprit cu asta. Turcii nu s-au ținut de promisiune, domul bisericii rămânea tot gol. Sute de armeni și-au anulat călătoria în ultima clipă. Înnebunite de perspectiva de a vedea ceremonia totalmente ratată, autoritățile aduc crucea *in extremis* și o așază provizoriu pe un soclu la intrarea în biserică. Va fi, în cele din urmă, înălțată pe dom cincisprezece zile mai târziu fără ca asta să stârnească nici cea mai măruntă agitație. Liturghia care se oficiază de atunci în fiecare an la Akhtamar trece cu totul neobservată. Ea și-a recăpătat locul în peisaj.

Dar pe 19 septembrie 2010, emoția era atât de mare încât o întârziere în instalarea crucii ar fi fost de ajuns pentru a redeștepta suspiciunea. „Înțeleg reacția emoțională a armenilor, dar această renovare este importantă mai ales pentru societatea turcă, explică Ara Sarafian, directorul Institutului Gomidas din Londra, care a făcut deplasarea. Într-un sens, da, o putem vedea ca pe o manipulare, căci este o excepție. Dar ea dă naștere, în mod natural, următoarei întrebări: pentru cine a fost construită Akhtamar?" Ceea ce lasă să se înțeleagă că un popor, altul decât cel turc, a trăit pe aceste meleaguri. Biserica deschide o ușă către trecut „sfidând istoriografia kemalistă", apreciază istoricul de origine armeană. Concentrat asupra acestui obiectiv pe termen lung, Ara Sarafian, angajat în dialogul turco-armean, trece dincolo de acel *satisfecit* [„aprobat"] pe care și l-a adresat premierul turc. Pentru Recep Tayyip Erdoğan, această liturghie nu este altceva decât „manifestarea toleranței turcești": „Noi dorim să arătăm lumii întregi modul în care luăm în considerație locurile lor de cult și cum ne ocupăm de ele." Cei interesați au apreciat... La mai puțin de două săptămâni după slujbă, sute de naționaliști au fost autorizați să-și facă rugăciunea de vineri la Ani, fosta capitală a regatului Armeniei, care actualmente se află pe teritoriul turcesc. Strigătele *Allah akbar* [„Allah e mare"] țâșnesc de peste

tot. Flancat de o cohortă de Lupi cenuşii[1], Devlet Bahçeli, liderul Partidului Acţiunii Naţionaliste (MHP), îngenunchează în catedrala ruinată, dinaintea unui imam. Aceşti militanţi de extremă dreapta înţeleg să dea o replică ceremoniei religioase care s-a desfăşurat la Akhtamar. Iniţiativa-cucerire este limpede: Anatolia este pământ turcesc şi musulman, fără creştini şi fără biserică. Chiar şi piatra trebuie asimilată.

Campania de lichidare a armenilor începută în 1915 nu s-a mărginit doar la eliminarea lor fizică. Ea a constat, de asemenea, în ştergerea urmelor lăsate de un popor, în dispariţia amprentelor unei civilizaţii instalate în Anatolia încă din antichitate, în negarea istoriei acestor locuri cu scopul de a face din ele leagănul unui nou stat-naţiune... Junii Turci, apoi Republica Turcă au pus în practică un genocid cultural, cu o eficacitate ce ar fi stârnit admiraţia lui Tamerlan cu care turcii se laudă că-i sunt moştenitori şi care era maestru în arta de a şterge de pe faţa pământului oraşele învinse.

Patrimoniul religios era expresia cea mai evidentă a înrădăcinării milenare a armenilor, aşa că el a fost o ţintă prioritară. Doar în jurul lacului Van, sute de edificii religioase au fost distruse, incendiate, expuse distrugerilor timpului, după 1915. La 18 kilometri de Akhtamar, locuitorii mizerabilului cătun Inköy tocmai şi-au construit case noi cu pietrele bisericii. La 20 de kilometri, mănăstirea Sourp Tateos a fost demontată piatră cu piatră de săteni. Treizeci de kilometri mai departe, biserica din Partoghimeos a fost, şi ea, reciclată în zidurile locuinţelor. Şi am putea face astfel înconjurul lacului. La Anaköy, biserica adăposteşte două vaci, aşa cum arată o fotografie apărută în presă, în septembrie 2012.

[1] Militanţii ultranaţionalişti ai MHP şi ai organizaţiei sale de tineret, Căminele idealiste, sunt botezaţi Lupii cenuşii. S-au afirmat prin ideologia rasistă şi metodele violente.

Destinul banal al atâtor biserici din Turcia. Cele care nu au fost demolate au fost preschimbate în moschee, închisoare, hangar, grajd... În provincia Kars, în mijlocul unei ogrăzi mocirloase care face fericirea unui cârd de curcani, grămezi de paie sunt depozitate într-o bucată de naos. „Jurnaliști și turiști veneau să vadă biserica, povestește agricultorul. Atunci, soldații au distrus-o. Sătenii au fost împotrivă, nu din pricina valorii ei istorice, trebuie să spunem lucrurilor pe nume, ci pentru că acolo își depozitau recoltele. Asta se întâmpla acum vreo 35 de ani." În veacul trecut, armata turcă s-a folosit de ele cu dragă inimă: bisericile au servit ca țintă la antrenamentele de tir, au fost rase de pe hartă cu explozii sau au fost încorporate în zonele militare. Abandonate, surpându-se piatră după piatră, acestea s-au șters încetul cu încetul din peisaj. Și aici, timpul a dat o mână de ajutor obiectivului politic. În ajunul Primului Război Mondial, arhivele Patriarhatului Armean din Constantinopol înregistrau 2 538 de biserici și 451 de mănăstiri active, pe tot teritoriul Imperiului Otoman. La acest inventar, trebuie adăugate mai multe sute de edificii dezafectate și vreo 300 aparținând congregațiilor protestante și catolice. Astăzi, armenii nu mai sunt proprietarii decât a șase biserici din Anatolia. Dar turcii musulmani dețin proprietatea câtorva zeci.

La răsărit de Van, un drum se cațără pe versantul muntelui Varag în mireasma de grâu cosit ce vestește toamna. Ciobani înalți cât trei meri aleargă după niște capre recalcitrante. La o intersecție, un drum stricat duce spre Yukarı Bakraçlı. Strada principală a satului, mult mai cunoscut sub numele Yedi kilise, „Cele șapte biserici", nu este nici măcar acoperită cu gudron. Copilandri încălțați în săndăluțe de plastic întind mâna spre vizitatori, sperând să le pice ceva. Câțiva bătrâni kurzi, trebăluind într-un cerdac la smulgerea cozilor de la fructe, nu-și întrerup claca la sosirea străinilor. Vederea lor este ceva obișnuit. Vin din Iranul vecin, din Armenia, din Europa, din

Statele Unite pentru a vedea mănăstirea Varagavank, mai exact, ruina acesteia. În sat, o biserică şi intrarea ei străjuită de trei arcade măcinate sunt rămăşiţele acestui important loc spiritual al armenilor.

Fondat în secolul XI, complexul a fost, până la distrugerea din 1915, o vatră religioasă şi intelectuală. Era cel mai important din întreaga regiune. Putea adăposti 100 de pelerini, seminarul satisfăcea vocaţiile, biblioteca cuprindea manuscrise valoroase şi un presupus fragment din crucea lui Hristos era păstrat în ziduri. Călugării au fost chiar pionieri ai tiparului: în aceste provincii de margine ale Imperiului, ei au fost primii care să deţină o tipografie. Au tipărit *Vulturul din Vaspurakan*, un ziar în limba armeană. Guvernatorul nu gusta defel o asemenea activitate, obligatoriu suspectă. Spre 1885, reprezentantul Sublimei Porţi a confiscat presa, a transportat obiectul subversiv la Van şi a autorizat apariţia unui ziar în limba otomană, al cărui conţinut îl putea înţelege şi, deci, controla. Apusul mănăstirii se apropia. În 1915, 250 de armeni, care au ocupat poziţii între zidurile ei, au luptat cu forţele otomane. În luna mai, un incendiu le-a înfrânt rezistenţa. Dar amintirea acesteia rămâne vie în discursul naţional. Mănăstirea a intrat în legendă, alături de insurecţia de la Van. Căci în acest oraş, armenii au pus mâna pe arme înainte de ordinele pentru deportare. Datorită Armatei Ruse, îşi vor menţine poziţiile până în luna august, când vor fi masacraţi.

În faţa edificiului, o grădină de legume rudimentară, cu câteva cuiburi de roşii, te duce cu gândul la o grădină parohială lăsată vraişte. Puţin mai trebuie să-ţi închipui ivindu-se un om al bisericii. Ahmet este cel care ne primeşte în penumbra naosului, cu o privire strălucitoare. O rază de soare luminează o frescă palidă a episcopului Kirakos, şeful comunităţii în secolul al XVII-lea. Pardoseala de pământ bătut a fost măturată cu grijă, un acoperiş rudimentar din lemn fereşte biserica de

căderile de zăpadă de peste iarnă, zidurile au fost sprijinite cu bare metalice. „Eu am făcut toate astea, declară Ahmet cu mândrie. Veghez asupra bisericii din 1975." El a convins țăranii să găsească alt adăpost pentru vite, căci până atunci biserica fusese folosită ca grajd. Tot el ține cheia bisericii, călăuzește vizitatorii la crucile gravate în ziduri pe care întunericul le ascunde privirii, îi pune să semneze într-o carte de aur asupra căreia veghează ca și cum i s-ar fi încredințat o Biblie scrisă în arameană. Turiștilor curioși de prezența lui, Ahmet li se justifică printr-un legământ făcut tatălui său: „Pe patul de moarte, el ne-a pus să jurăm, pe mine și pe frații mei, că vom avea grijă de biserică." De unde vine un asemenea devotament? Pândim mărturisirea care, în mod logic, ar trebui să urmeze. Nu vine de la sine. Îi încurajăm confesiunea. Aceasta îi arde buzele. Bărbatul șoptește: „Nu sunt cu adevărat musulman, dacă înțelegeți ce vreau să spun." Îl liniștim, înțelegem pe loc ce vrea să spună. Aici, viața „celor care nu sunt cu adevărat musulmani", spune el, este mai puțin grea decât în urmă cu treizeci de ani, „era, într-adevăr, foarte dur atunci". „Dar am pus, totuși, steagul turcesc în fața bisericii, ca să nu am dușmani." El și biserica sunt niște supraviețuitori. Au rămas acolo, singuri singurei. Bărbatul ocrotește pietrele, credincios memoriei unui popor, călăuzit de misiunea lui tăcută, ignorat de toți.

Străjerul sufletului monastic nu a putut decât să deplângă stricăciunile suplimentare provocate de devastatorul cutremur de pământ din octombrie 2011. Atunci s-au surpat bucăți din ziduri. Consolidarea devine mai mult decât urgentă. Direcția de cultură și turism din provincie jură solemn că se va ocupa de asta. Din păcate, lucrările nu pot demara, căci e nevoie de autorizația proprietarului, un anume Hüsamettin Altaylı, spune în cele din urmă administrația. Dar omul a murit cu

multă vreme în urmă şi, pentru a pune capac, moştenitorii lui sunt de negăsit. Istoricul Osman Köker se arată dezgustat: „La Van, toată lumea ştie că Hüsamettin Altaylı poseda nu doar biserica, ci întreg satul şi că era bunicul lui Fatih Altaylı. Era una dintre persoanele cele mai cunoscute din Van. Am spus toate astea pe larg."

În septembrie 2012, informaţia făcută publică de ziarul *Taraf* are efectul unei mici bombe. Fatih Altaylı este patronul trustului de presă *Haber Türk*. O figură de neocolit a peisajului mediatic turcesc. Talk-show-ul pe care îl moderează, *Teke Tek*, (Faţă în faţă), care eşuează cu plăcere în naţionalism ieftin, este de nezdruncinat de mai bine de 20 de ani. Cauza armenească nu este binevenită acolo, şi nici în paginile cotidianului *Haber Türk*. În 2011, atunci când deputaţii francezi au votat legea care penalizează negarea genocidului, patronul s-a dezlănţuit în direct: „Noi am omorât armeni, armenii ne-au omorât pe noi... Dar nimeni din lumea asta să nu vină să spună că turcii au comis un genocid! Pe cel care spune asta, îl scuip în faţă. Şi dacă parlamentul Turciei spune asta şi apoi îşi cere iertare, mă duc să scuip pe uşa parlamentului!"

Fatih Altaylı poate prea bine să nu renunţe la limbajul lui buruienos, însă afacerea Yedi Kilise este stânjenitoare. Articolul din *Taraf* abordează deschis un subiect complet pecetluit: spolierea patrimoniului armenesc. Toată lumea o ştie, bineînţeles, dar cât timp nu se vorbeşte despre asta, onoarea e salvată. Întrebat de jurnalistul de la *Taraf*, Fatih Altaylı răspunde: „Da, biserica este a mea. Sunt în posesia actului de proprietate asupra bisericii [...]. Tatăl meu l-a primit de la bunicul meu şi, la moartea tatei, l-am primit la rândul meu." Reacţiile izbucnesc. Militanţi de extremă stângă protestează în faţa sediului ziarului *Haber Türk*, din centrul Istanbulului, agitând pancarde cu „Daţi înapoi biserica!", „Cine a fost proprietarul?", „Genocid al patrimoniului"... E-mailul

lui Fatih Altaylı dă pe dinafară de indignare. „V-ați pus într-o situație rușinoasă. Un om onest, inteligent și civilizat n-are decât un singur lucru de făcut: să meargă la Patriarhat cu actul de proprietate și să dea înapoi biserica." „Dați-vă seama, sunteți musulman și turc și dețineți o biserică armenească!"

Cum de s-a trezit o familie turcă și musulmană cu o biserică? „Terenuri vaste au fost date de stat familiei, acolo unde astăzi se află centrul Van-ului, explică istoricul Osman Köker. În anii 1920, atunci când autoritățile vor întemeia noul oraș, au construit clădiri publice pe proprietatea familiei și i-au dat în schimb terenurile pe care se află mănăstirea." Cei din familia lui Altaylı nu au fost cruțați în timpul Primului Război Mondial. „Tatăl lui Hüsamettin și unchiul lui au fost uciși de armeni. În egală măsură, este posibil ca și ei să fi omorât armeni. La Van, evenimentele nu s-au desfășurat la fel ca în alte orașe. Înainte ca decizia de deportare să fi fost luată, armenii s-au revoltat contra represiunii otomane."

Fatih Altaylı s-a născut la Van imediat după convulsiile unui imperiu în agonie. Elev la liceul francofon din Galatasaray, la Istanbul, el nu se va întoarce decât rareori în orașul natal. Și când acest stambuliot jură că n-a pus „niciodată" piciorul în satul Yedi Kilise, construit pe ruinele mănăstirii în 1950, și că familia lui nu a obținut nici cel mai mic profit de pe aceste terenuri, spune, fără îndoială, adevărul. La fel de sincer este pesemne și atunci când dă asigurări că niciun funcționar nu l-a contactat cu privire la restaurarea bisericii. „Nu mă voi duce să mă rog acolo, nici să o transform în discotecă, nici să o demolez, a replicat el. Să mi-o ceară patriarhul și i-o dau imediat. Dacă Ministerul Culturii o vrea, i-o dau imediat." După ce s-a dezis ca de un ghinion de această biserică dărăpănată, primită moștenire, Faith Altaylı este gata să o dea în mâna primului venit. Patriarhul a apreciat oferta, dar a amintit că legea interzice un asemenea transfer, chiar dacă el

este nudul proprietar. Într-o lună, patronul de presă a reuşit să stingă polemica. A transmis prin intermediul secretarei că nu mai are nimic de-a face cu biserica, că a cedat-o Ministerului Culturii şi că, de aici înainte, acestuia trebuie să te adresezi pentru a obţine informaţii. Scandalul mediatic va fi avut cel puţin meritul de a pune capăt făţărniciei birocratice: prefectura Van a spus că vor fi făcute lucrările de restaurare.

În aceşti ultimi ani, asistăm, târâş-grăpiş, la o schimbare de mentalitate. Municipalităţile încep să restaureze patrimoniul religios. La Kayseri, biserica Sourp Astvadzadzin fusese transformată în sală de sport. Activităţile sportive au fost transferate în alt loc, iar clădirea va fi reparată. La fel şi la Antep, unde biserica din Fevkani, care era folosită ca depozit de gunoaie de locuitorii cartierului şi al cărei acoperiş era acoperit de ierburi sălbatice, şi-a redobândit frumuseţea. Dar aceste biserici rămân în proprietatea statului. „Birocraţii administraţiilor provinciale au tendinţa de a restaura biserici şi mănăstiri remarcabile pentru a arăta în ce măsură guvernul este tolerant şi pentru a obţine profituri din turism, crede Osman Köker. Dar nu pun în asta cine ştie ce entuziasm." Iar distrugeri au încă loc. Vandalii ştiu că pot conta pe toropeala justiţiei în domeniu. În iulie anul trecut, de exemplu, câţiva armeni au făcut, ca în fiecare an, pelerinaj până la capela Sfintei Fecioare, cocoţată pe vârful muntelui Marouta, din înălţimile Sason-ului, în provincia Batman. Câteva zile mai târziu capela a fost jefuită de necunoscuţi.

Şi dacă protecţia Akhtamar-ului este de acum asigurată datorită veniturilor pe care le aduce regiunii turismul, ce să mai zicem de excepţionalul sit medieval Ani? Din 1996, Fondul Mondial pentru Monumente l-a inclus pe lista celor mai ameninţate 100 de capodopere de arhitectură din lume. După ce l-au abandonat cu totul, autorităţile turce manifestă oarecare veleităţi de a salva ce se mai poate salva. Au fost

întreprinse demersuri pentru a se obține un ajutor financiar de la UNESCO. Biserica Sf. Grigore din Tigran Honenc și moscheea Manuhcer – o fostă biserică – au fost restaurate. Dar celelalte construcții se surpă zi după zi.

Bisericile care sunt încă în picioare în Turcia au fost în mod sistematic despuiate. Obiectele de cult, bibliile, candelabrele, icoanele, statuile au fost, bineînțeles, furate de mult. Dar jaful încă este un sport național. Atunci când n-au mai rămas decât zidurile, turcii și kurzii au început să scormone, să scormone, să scormone. „Sapă din 1915", titrează ziarul *Agos* în numărul din 12 noiembrie 2010. Într-o fotografie făcută de vilegiaturiști, se pot vedea corturi instalate în apropierea unei mănăstiri de pe înălțimile lacului Van. Prădătorii s-au instalat aici. Pământul săpat recent se scurge dintr-o fațadă despicată. Fusese făcută o spărtură pentru a se evacua molozul care se strânsese înăuntrul construcției. Imensa majoritate a bisericilor nu sunt clasate ca monumente istorice și de aceea nu sunt protejate. Înainte de deportare, armenii nu bănuiau că va fi vorba de o plecare fără întoarcere. Unii au ascuns efectiv bani și obiecte de valoare în zidurile bisericilor, dar și în șarpantele caselor, terenurilor, găvanelor, fântânilor... De atunci, turcii și kurzii sunt obsedați de „aurul armenilor".

Iată câteva povestiri aduse din călătoriile noastre. Am descoperit această fixație la Yüksekova, un orășel kurd din apropierea frontierei iraniene. Într-o băcănie, negustorul intră direct în subiect: „Aveți hărți?" În Turcia, un străin ajuns în vreun cotlon mărginaș are, cu siguranță, „hărți"; este atât de evident încât omul nu precizează despre ce tip de hărți este vorba. Îl întrebăm naivi dacă se referă la hărți rutiere. Ceea ce nu face decât să-i întărească fixația: străinul nu vrea să spună, dar are, obligatoriu, „hărți". Hărți ale comorii, pentru a găsi aurul armenilor, desigur. Într-un taxi, pe drumul dintre Alep și Antiohia, șoferul ne întreabă, cu subînțeles, unde ne sunt

hărţile şi începe să ne relateze povestea unui european care a venit în satul mătuşii lui cu planul de a găsi argintul dosit în scobitura unei stânci. În imaginarul turc şi kurd, sub fiecare piatră, fiecare mormânt, fiecare cais care aparţinuse unui armean se găseşte câte o cutie plină cu monede şi bijuterii. La Şirince, în apropiere de Izmir, Sevan Nişanyan, cetăţean turc de origine armeană, căuta clădiri pe care să le transforme în case de oaspeţi. Vizitează una dintre acestea. A doua zi, totul arată ca şi cum o cârtiţă ar fi trecut pe acolo. În timpul nopţii, dalele grele fuseseră sistematic răsturnate. E bine cunoscut, un armean nu se poate interesa de o casă decât pentru că ştie că acolo e ascunsă o comoară. Această gigantică vânătoare de comori pe o suprafaţă de 780 000 kilometri pătraţi te poate face să râzi. Este jocul preferat al copiilor de la ţară. Este, de asemenea, o continuare a spolierilor.

Ştergerea moştenirii armeneşti din peisaj a fost luată la propriu. Numele satelor, ale râurilor, ale munţilor, ale zonelor geografice tradiţionale au fost turcizate. Modificarea toponimiei a fost o prioritate pentru Republică, deoarece spaţiul ocupat de noul stat-naţiune trebuia, în egală măsură, să fie turcesc. Comisiile ştiinţifice, aşadar, au pornit sistematic la vânarea numelor sau referinţelor armeneşti, greceşti, arabe, kurde, laze. Rezultatul a fost că, la sfârşitul anilor '70, mai mult de un sat din trei fusese botezat şi împopoţonat cu un nume turcesc. Denumiri precum „Satul frumos", „Satul de piatră", „Satul nou", „Satul verde", „Izvorul frumos", „Noul pod" sunt nenumărate. Această iniţiativă de transformare a tăiat locurile şi, prin urmare, locuitorii de trecutul şi de rădăcinile lor. Numele sunt incoerente, dar sunt turceşti. Ani, de pildă, a pierdut punctul de pe *i*, şi a devenit Anı, adică „Memorie" în turceşte.

Turcificarea s-a transformat în obsesie. Menţiunea Armeniei istorice a dispărut de la început de pe hărţile geografice, iar

importarea acelor hărți care conțineau asemenea denumiri a fost interzisă. În 1934, legea numelor de familie i-a obligat pe toți locuitorii țării să-și ia un nume de familie turcesc. Armenii nu au avut dreptul să adauge sufixul *yan* („fiul lui") la patronimul lor. Încă din 2005, extremiștii purificării lexicale au atacat denumirile latinești ale animalelor trăitoare în Anatolia. Oaia *Ovis armeniana* a devenit *Ovis orientalis anatolicus*, căprioara numită din vechime *Capreolus capreolus armenicus* a reapărut sub forma *Capreolus capreolus capreolus.* Vulpea roșie *Vulpes vulpes kurdistanica* nu a fost mai favorizată de soartă decât congenerele armene și a pierdut referința la Kurdistan. Ministerul Mediului a justificat purificarea cea mai serioasă din lume prin amenințarea străină: „Din nefericire, numeroase alte specii din Turcia au fost astfel denumite, în mod răuvoitor. Această rea intenție este atât de evidentă că nume contrare unității turcești au fost date speciilor pe care nu le găsim decât la noi în țară." În același spirit, turcii nu știu că datorează armenilor o mare parte dintre construcțiile otomane de care sunt atât de mândri. Istanbulul secolului al XIX-lea a fost modelat de armeni, între care celebrii frați Balian, arhitecți ai Înaltei Porți. Acestor urmași ai *mimar*-ului Sinan[1] li se datorează palatul imperial de la Dolmabahçe, mormântul lui Mahmud II, Academia militară, palatul din Beylerbeyi și palatul Çirağan, pavilionul Ihlamur, mai multe moschei, rectoratul Universității din Istanbul...

Dar pasionații și-au pus în cap să facă vizibil ceea ce a fost șters. Proiectul Houshamadyan, de pildă, dorește „să reconstruiască și să păstreze memoria vieții armenilor în

[1] A fost arhitectul șef al Imperiului Otoman (1489–1588). I se datorează, în mod deosebit, moscheea Solimaniye din Istanbul și moscheea Selimiye din Edirne. Creștin convertit, Sinan ar avea, după unii, origini armenești.

Imperiul Otoman [...], să reconstruiască o moştenire bogată, dar ignorată şi uitată". Via un site web, el colectează documente de toate tipurile cu privire la oraşele Palu, Maraş, Yozgat, Zeytun, Harput şi Van pentru a depune mărturie despre viaţa de zi cu zi a locuitorilor lor dinainte de genocid. Istoricul Osman Köker, prin editura *Birzamanlar (A fost o dată)* pe care o conduce, a fost un pionier. *Armenii din Turcia acum o sută de ani*, publicată în 2005, prezintă sute de cărţi poştale de la începutul secolului al XX-lea. În aceste imagini îngălbenite sau palid colorate, potrivit tehnicilor din epocă, apar femei în ţinută de ceremonie, uzine de bumbac, şcoli, piaţete săteşti, cafenele, dughene, teatre, războaie de ţesut, cimitire şi clopotniţe... Carte poştală după carte poştală, contribuţia socială, economică şi culturală a armenilor din Imperiul Otoman capătă contur. „În Turcia, în enciclopedii, manuale şcolare, istoria se scrie ca şi cum aici nu ar fi existat decât turci, explică Osman Köker. Noile generaţii nu ştiu că au existat şi alte popoare, ignoră multiculturalismul trecutului. Pentru ele, cei care nu sunt turci sunt inamici. Această mentalitate nu este pacifică, ea aduce pagube societăţii. Cu asemenea abordare istorică, ne-musulmanii fie sunt invizibili, fie sunt duşmani apăruţi în timpul Primului Război Mondial. Am hotărât deci să fac o carte pentru a spulbera această viziune." O expoziţie modulabilă, în funcţie de spaţiu, vine în prelungirea cărţii. Iniţial, a montat-o la Istanbul, şi a atras 10 000 de vizitatori în 11 zile, afluenţă record pentru Turcia. La Diyarbakir, un oraş care, în mod particular, a făcut progrese în datoria lui faţă de memorie, au fost expuse cărţi poştale înfăţişând cotidianul multietnic al oraşului. La Izmir, fotografiile selecţionate au fost acelea care dezvăluiau viaţa multiculturală a vechii Smyrne. Prudent, lent, dar sigur, cărţile poştale îşi încep călătoria şi, chiar dacă încă evită regiunile cele mai conservatoare, îi readuc pe armeni în Anatolia.

Simbolul acestei țări care nu a obosit să fie mai turcă decât un turc este semnătura lui Mustafa Kemal, „K. Atatürk". Aceste litere sfinte, așternute cu o scriere fermă și orientată în sus, sunt reproduse peste tot. Pe autocolante care împodobesc rezervoarele motocicletelor și lunetele mașinilor. Pe stickerele distribuite împreună cu ziarele, în zilele de sărbătoare națională, pe telefoanele mobile. Se poartă semnătura în jurul gâtului, ca pandantiv, gravată pe șevalieră, pe cadranul ceasului... Ultima modă este să ți-o tatuezi pe antebraț, ca acea stewardesă de la compania aeriană Turkish Airlines, sau pe gât. Celebra semnătură își are chiar propria pagină pe Facebook. Dar cine-i cunoaște istoria? Ea este concomitentă cu adoptarea legii privind numele de familie din 1934. Fondatorul Republicii alesese Atatürk ca patronim, adică „Părintele turcilor". Îi lipsea o semnătură acestui nume. Jurnalistul Vercihan Ziflioğlu l-a descoperit pe fiul celui ce a conceput grafica iscăliturii: Hagop Vahram Çerçiyan, profesor pensionar de la prestigiosul Robert College. „Era într-o dimineață, devreme. Cineva bate la ușă. Neliniștită, mama vine să-i spună tatii că îl caută poliția", povestește Dikran Çerçiyan, în vârstă de 90 ani. Era comisarul de poliție al cartierului Bebek, din Istanbul, aducător al comenzii oficiale. Câțiva foști elevi, deveniți deputați, se gândiseră la Hagop Vahram Çerçiyan, care să rezolve această grea sarcină. Bătrânul se pune îndată pe treabă. „Obosisem să-l văd lucrând și am adormit, continuă Dikran Çerçiyan. Când m-am trezit a doua zi, am văzut cinci modele pe masă. Au fost înmânate poliției care a trecut să le recupereze în aceeași dimineață." Această paternitate a fost uitată. Tatuându-și „K. Atatürk", turcii își scriu, așadar, pe corp, cu o cerneală de neșters, o istorie armenească.

Capitolul 7

Don Quijote-le armean

Turnul de piatră pe care l-a construit este una dintre ultimele lui toane. Construcţia, semănând cu un mirador oferă o vedere inegalabilă asupra domurilor fostelor biserici greceşti din satul Şirince şi asupra singurului drum asfaltat care urcă până aici de la şes. Este un post de observaţie ideal pentru a vedea de departe inamicul venind. Şi jandarmeria călare tocmai vine. Sevan Nişanyan seamănă cu Obelix la vederea romanilor: acest intelectual armean din Turcia îşi freacă mâinile cu lăcomie, ochii îi scânteiază: „Nemaipomenit, jandarmi." Cu un pas leneş, doi militari escortează trei funcţionari cu cravate violete. Cei trei reprezentanţi ai subprefecturii din Selçuk vin a nu se ştie câta oară să facă inventarul celor zece case de oaspeţi construite fără autorizaţie. Câte case? Câte camere? Informaţia este scrupulos reportată de şef în plan, în timp ce ceilalţi îşi stăpânesc căscatul. „Am drept la vizita lor de 11 ani, de trei ori pe săptămână", suspină Sevan. „Birocraţii s-ar plictisi fără dumneavoastră", strecoară maliţios un soldat. Distracţia le este asigurată. Sevan Nişanyan se duelează cu administraţia turcă cu convingerea unui cavaler, căci lupta lui face parte dintr-un război mai vast, total, pe care-l duce contra statului turc, „ultimul regim fascist", crede el, lămurit asupra genocidului poporului său din 1915.

Şirince, situat aproape de coasta egeeană şi de anticul Efes, este locul unde gazda noastră îşi organizează rezistenţa. El şi-a

dat seama că istoria satului rezonează cu aceea a armenilor deportați din Anatolia. O colonie grecească fusese instalată acolo în secolul al XVIII-lea de autoritățile otomane care urmăreau să populeze această regiune împânzită de hoți de drumul mare și voiau să colecteze de aici taxe. Arhitectura marilor construcții este tipică pentru Albania: primii locuitori au fost, probabil, aduși din nord-estul Greciei și Balcanilor înainte de a fi trimiși înapoi, după două sute de ani. În 1923–1924, cei care au supraviețuit sau au rezistat politicii terorii puse în aplicare de Comitetul Uniune și Progres începând cu 1913 pentru a-i alunga pe greci din regiune, au fost expediați în Grecia. De comun acord, Ankara și Atena au făcut, la acea vreme, schimb de minorități. Astfel, fiecare în parte a procedat la o purificare etnică de mare amploare pentru a construi un stat-națiune „pur", din punct de vedere rasial și religios. Străbunicii actualilor locuitori ai sătucului Șirince au fost, prin urmare, expulzați din Creta și din Macedonia, deoarece erau musulmani. „Dar aceștia noi locuitori nu au ajuns să se adapteze locului, căci a treia generație încă îl numește satul *gavur*-ilor [«necredincioși»], povestește Sevan Nișanyan. Spiritele grecilor dau încă târcoale."

Nișanyan, solidar cu destinul acestor minorități persecutate, s-a simțit imediat la el acasă, în acest sat. În câțiva ani, l-a transformat într-o destinație de neocolit, un sat de ghid turistic. Toți stambulioții se îngrămădesc în pensiunile pe care le-a conceput în întregime el însuși, de la cămară la șemineu, atrași de cele mai bune mic-dejunuri din Turcia, servite față în față cu valea, având ca fundal sonor muzică clasică. Succesul a venit iute. Însă și plictiseala cu justiția „pentru construcție ilegală". „Dar toată Turcia este ilegală și ar trebui să fie rasă!", tună și fulgeră el. Construcția fără autorizație este, de fapt, un sport național. La Istanbul, 70% dintre construcții au fost

ridicate la întâmplare, ilegal. După un armistiţiu examinat de justiţie, avizele de demolare au început să curgă în urmă cu trei ani. Tabloul judiciar al lui Sevan Nişanyan numără astăzi şapte procese, 18 ani de pedeapsă cu închisoarea pentru construcţie ilegală şi refuz de a se conforma hotărârilor instanţelor de judecată, privare de drepturi civice şi interdicţie de a fonda un partid politic, precum şi o bizară amendă de 70 euro pentru „bună conduită".

„Armenii nu sunt toleraţi în această ţară decât dacă îşi îndoaie şira spinării şi atârnă un portret al lui Atatürk, se văieta el, cu câteva luni mai înainte. Contestând, am rupt contractul." Sevan Nişanyan este tot atât de gălăgios pe cât sunt compatrioţii lui de discreţi. O fotografie, făcută în 2004 şi afişată în recepţia hotelului, sintetizează personajul: ca un monarh pe tronul lui, afişează un zâmbet zeflemitor, proptit cu numeroasele-i kilograme într-un fotoliu pe care jandarmii îl cară din greu. Este singurul mijloc pe care l-au găsit pentru a-l face să respecte un ordin de expulzare. De dată aceea a trebuit să cedeze… un pic. Pentru a evita ca locuinţele lui să sfârşească sub lama buldozerului, le-a a donat Fundaţiei Nesin, condusă de prietenul lui, profesorul Ali Nesin. Acest matematician de anvergură este un alt factor perturbant al ordinii publice, al tuturor bătăliilor democratice din Turcia. Cu complicitatea lui Sevan, a construit la Şirince, o dată în plus, „un sat de matematici". Acest complex şcolar primeşte genii din Turcia şi din lumea întreagă, al căror mod preferat de a-şi petrece timpul este să rezolve ecuaţii, dar şi clase întregi de turci pentru a le da gustul matematicii. Vara, orele se desfăşoară sub cerul liber, într-un mic teatru de piatră, la umbra unui măslin. Stăpânii locurilor au dorit să revitalizeze transmiterea cunoaşterii, aşa cum se practica ea în antichitate. Şi o şcoală de teatru s-a deschis anul trecut. Încă un proiect cam nebunesc.

Dar nimic nu-l flatează mai mult pe Sevan decât să i se spună că este nebun.

Căci, cu certitudine, trebuie să ai o doză de nebunie pentru a aduce contradicția pe platoul de televiziune, ca istoricul Yusuf Halaçoğlu. Acest profesor de istorie, ales deputat pe lista de extremă dreapta a MHP, Partidul Acțiunii Naționaliste, este cerberul negaționismului de stat. S-a aflat mult timp în fruntea Institutului de Istorie Turcă (TTK), instituție publică a cărei principală misiune este aceea de a respinge genocidul. Trebuie, de asemenea, să fii un pic kamikaze ca să scrii în ziarul *Taraf*, un alt praf de mâncărime pentru ideologia kemalistă, un editorial care parodiază discursul către tineri al lui Atatürk. Afișat în toate sălile de clasă din țară, textul este citit cu bâlbâieli de școlarii Republicii, generație după generație. Sub penița acestui provocator înnăscut, „Prima ta datorie este de a păstra și salvgarda independența Turciei" s-a transformat în „Prima ta datorie este să fii o ființă omenească". În Franța, modificarea făcută de Nișanyan n-ar fi părut decât o pastișă inofensivă, comisă de un adolescent rebel față de autoritate. În Turcia, țară unde cultul națiunii l-a înlocuit pe cel al lui Dumnezeu, este un ultragiu maxim. Declarațiile atribuite fondatorului Republicii sunt la fel de sacre ca și suratele coranice. Zelatorii s-au simțit loviți în amorul propriu. A plouat cu scrisori de amenințare: „Te vom obliga să rescrii textul original cu sângele tău, te vom omorî ca pe câinele de Hrant Dink." Pentru Nișanyan, nu încape îndoială că, aplicându-i condamnări pentru casele de oaspeți, judecătorii îl fac să plătească pentru pamfletele din presă.

Stăpânul casei înghite un ultim dumicat dintr-o prăjitură scoasă din cuptor la ora gustării, își întrerupe povestirea și cere oaspeților săi, primiți cu o generozitate proporțională cu lipsa lui de măsură, permisiunea de a-i părăsi până la cină. Trebuie să termine o serie de articole despre reforma sistemului

educativ turcesc. Afară, un soare blând de iarnă prelungeşte după-amiaza. Un câine doarme în mijlocul drumului. Un ţap behăie să iasă din ţarc. Coşurile fumegă leneş. Stând deoparte faţă de curentele de gândire dominante, Şirince este punctul de observaţie ideal pentru a detecta relele din societate. A doua zi, Sevan Nişanyan ţine morţiş să ne ducă să vizităm replica unui mormânt lician, o lucrare trogolodită pe care o scobeşte în rocă, pe înălţimile din Şirince, cu o inscripţie pe fronton, scrisă în greaca clasică şi în vechea armeană: „Construit de Sevan Nişanyan în anul 2012 d. Hr." Această construcţie care poartă în sâmbure un conflict viitor cu birocraţia – ceea ce ne face să ne întrebăm dacă nu cumva asta şi este întreaga raţiune de a fi a operaţiunii –, este conformă cu imaginea lui de om excesiv, vijelios, megaloman. Dar provocarea vine şi să zgândăre istoria oficială care a şters de pe hartă popoarele ce i-au precedat pe turci pe aceste locuri.

Aversiunea lui Nişanyan faţă de naţionalism constituie coloana vertebrală a formaţiei lui intelectuale. Acest supradotat care, la 17 ani, a plecat la Yale să studieze filosofia, apoi ştiinţele politice la Columbia, bulimic al cunoaşterii, poliglot (pe lângă armeană şi turcă, vorbeşte engleza, araba, greaca modernă, pledează în latină, în greaca şi armeana clasice, s-a frecat de franceză, ebraică, etiopiană şi siriacă) şi care, copil fiind, se distra memorând *Petit Larousse illustré,* a dobândit precoce un simţ politic pătrunzător: „Încă din colegiu, am detestat tot ce avea legătură cu naţionalismul, cu kemalismul şi cu militarismul, pe scurt, am dezvoltat un profund dispreţ faţă de acest sistem politic care propovăduieşte superioritatea rasei turce." La acest spirit rebel, propaganda ideologică modelată de sistemul educaţional a avut un efect invers faţă de cel scontat: în loc de a-i provoca o spălare metodică a creierului, propaganda „l-a învăţat să-şi

utilizeze" extraordinarul creier cu care l-a înzestrat natura „în scopuri politice".

Familia lui, stambuliotă, a fost cruțată de genocid. Acasă, în cartierul burghez Șișli din Istanbul – tatăl este arhitect, iar mama casnică –, nu se rostește un cuvânt despre atrocitățile Primului Război Mondial. Doar bunica face aluzie la asta... prin câteva butade. Dar amintirile lui din copilărie sunt impregnate de discriminările zilnice. Posturile de radio și ziarele vehiculează un mesaj implicit: „Minoritățile sunt dușmane ale Republicii." Când era student, în Statele Unite, devine conștient de genocid, descoperirea îi consolidează „obsesia de a distruge Statul Turc": tânăr, Sevan este marxist. Dacă, la 54 de ani, nu mai este de multă vreme marxist, universitarul a făcut din revolta sa de student o busolă intelectuală. „Toată cărțile mele au același scop: deconstruirea ideologiei rasiste turcești care ocultează istoria atât de bogată a acestei țări." Chiar și cele mai inofensive la primă lectură, căci, în Turcia, totul este ideologic.

În 2006, de pildă, Sevan Nișanyan scoate un ghid turistic al regiunii Mării Negre. Elveția turcă din nordul țării merită să fie descoperită pentru munții ei magnifici și istoria ei multietnică. Dar pentru reputația ei, regiunea nu a mizat pe turismul alternativ. Ea este cunoscută ca fief al Lupilor Cenușii, milițiile naționaliste de extremă dreapta. În pasajul consacrat orașului Giresun de pe țărmurile Mării Negre, Sevan Nișanyan ia în râs un monument construit pentru a-l slăvi pe Topal Osman, zis și Osman cel Șchiop. Omul este un erou al literaturii naționaliste: în 1915, era șeful unei bande de tâlhari, aflați în solda Comitetului Uniune și Progres, care a exterminat populația armeană locală. În 1919, *bis repetita*[1], contra grecilor, de astă dată.

Generalul Veli Küçuk, bănuit că ar fi fost unul dintre instigatorii asasinării lui Hrant Dink și care astăzi se află în spatele

[1] Istoria se repetă (n. red.)

gratiilor pentru apartenenţa sa la reţeaua militaro-mafiotă, zisă Ergenekon, este cel care a militat pentru ridicarea statuii. În 2006, acest personaj sinistru nu se afla încă în închisoare şi nu se punea problema să glumeşti pe seama lui Osman cel Şchiop. Ţara este foarte sensibilizată, tabuul genocidului începe să fie atacat. Filmul *Ararat* al lui Atom Egoyan este difuzat pentru prima dată la televiziune. Confruntată cu responsabilitatea ei istorică, ţara este invadată de un val de paranoia acută. Ghidul turistic al Mării Negre devine un opus periculos, subversiv. Guvernatorul provinciei îi cere interzicerea. La televiziune, Sevan Nişanyan este acuzat că ar conduce activităţi misionare evanghelice. Primeşte mii de ameninţări cu moartea. Acestea vor înceta de la o zi la alta, dovedind că era vorba despre o acţiune organizată. Câteva luni mai târziu, pe 19 ianuarie 2007, Hrant Dink va fi doborât.

În ochii lui Sevan, funeraliile prietenului său bat clopotul în dungă pentru ideologia rasistă, mraniţa pe care a crescut Republica Turcă începând din 1923. În acel 23 ianuarie, mai mult de 100 000 de cetăţeni ai Turciei urmează carul mortuar, pe străzile Istanbulului, strigând: „Suntem toţi armeni." „Văzând că această manifestaţie spontană nu este reprimată, am înţeles că, omorând un armean, regimul căzuse." El hotărăşte să-i dea lovitura de graţie, publicând *Republica falsificată*, un atac în toată regula la fundamentele Republicii, carte al cărei manuscris aştepta din precauţie, răbdător, în sertarele lui din 1994. Încă o dată, premisa a constituit un sacrilegiu: Atatürk nu a avut niciodată intenţia să instaureze o democraţie şi a instalat o dictatură.

Nişanyan îşi continuă opera de deconstruire a istoriei cu aceeaşi determinare cu care a construit case. „O identitate armenească înseamnă un plus în criticarea Statului turc, ea ajutând la complicarea situaţiei." În ceea ce-l priveşte, chiar

și pasiunea pentru etimologie a pus-o în slujba obiectivului său politic. Această cunoaștere enciclopedică, gargantuescă, a dat *Țara care și-a uitat numele*, un studiu comprehensiv asupra turcizării Anatoliei, menit să scoată la iveală identitatea multiculturală a Turciei. Misiunea este infinită. De când cu Șirince, acest lingvist își pilotează extinderea pe internet. A creat *Index Anatolicus*, un instrument interactiv care vizează recenzarea tuturor numelor vechi armenești, siriene, otomane, kurde, arabe sau grecești de locuri și sate care au fost botezate. Erau 31 511 de repertoriat în toamna lui 2012. Astfel, un armean este cel care „îi face pe turci să-și descopere țara și istoria".

„Nimeni nu cunoaște mai bine decât mine limba turcă și Turcia", încă îndrăznea să afirme, în octombrie 2012, pe platoul canalului de știri *CNN-Türk*, la o oră de maximă audiență. Cu amestecul de suficiență și stângăcie anxioasă care îl caracterizează, Nișanyan a venit să-și susțină poziția cu privire la *Inocența musulmanilor*, film american islamofob care a declanșat reacții ucigașe în lumea musulmană. Ca întotdeauna, intelectualul armean se află în răspăr cu ideile primite și corecte politic. Pe blogul său, scrisese despre Mahomed așa: „A-ți bate joc de un lider arab care pretinde că a intrat în contact cu Dumnezeu acum multe secole și a profitat de pe urma acestui lucru din punct de vedere politic, financiar și sexual, nu denotă infracțiunea de ură, ci libertatea de expresie", ceea ce poate fi înțeles încă din „școala maternă". O mică sondă pentru a testa noile tabu-uri ale Turciei, din ce în ce mai dominată de bigotism. „Câine de armean": insultele au izbucnit pe contul său de pe Twitter. Bekir Bozdağ, vice-premier, a cerut urmărirea penală pentru această „crimă". Teolog, acesta a apreciat că „doar un spirit bolnav putea stârni un asemenea delir". Pe *CNN-Türk*, Sevan Nișanyan a dat replica: „Persoanele cu mintea întreagă sunt cu necesitate atee" – înainte

de a desfăşura o analiză sclipitoare, dar scandaloasă, a relelor Turciei. „În Turcia, de un secol, doi monştri se înfruntă: unul este kemalismul, celălalt – islamismul." Abandonat de o parte a inteligheţiei turce, istovită de orgoliul lui incontrolabil, criticat de comunitatea armeană care se teme ca această polemică să nu-l afecteze, el seamănă cu cineva condamnat să intre voluntar în cuşca leilor. Extremist al gândirii libere, el înfruntă dogma, indiferent de natura ei. Sevan Nişanyan: insuportabil, dar atât de indispensabil.

Capitolul 8

Vakıf, ultimul sat

Drumul urcă asaltând muntele Moïse (Musa Dağ) şi face să urle motorul microbuzului. Convoiul se caţără deja de o jumătate de oră, în drum spre Vakıf, capătul călătoriei. În stânga asfaltului, livezi de portocali coboară în pantă lină până la mare. O funcţionară de la oficiul de turism, cu microfonul în mână, se lansează într-o explicaţie laborioasă în vreme ce convoiul ajunge să vadă Vakıf-ul. „Vakıf este primul sat din Turcia care a beneficiat de un program de ajutor pentru agricultura ecologică. Toţi aceşti portocali pe care îi vedeţi sunt bio. „Dar care este istoria satului? Particularitatea lui?", întreabă cineva cu inocenţă. „Nimic special. Este un sat ca toate celelalte din regiune", răspunde femeia strângând din buze. Explicaţia şi microbuzul se opresc brusc. Uşile se deschid. La coborâre, oaspeţii zilei sunt aşteptaţi febril de vreo zece oficialităţi locale, aşezate în şir, în curtea bisericii. Câte un militar la fiecare sută de metri, de-a lungul străzii principale, postat cu arma la piept. Vakıf este departe de a fi un sat ca toate celelalte. Este cunoscut în Turcia pentru că este, foarte oficial, „ultimul sat armenesc." De aceea, toate celelalte au fost rase de pe hartă.

Astfel că delegaţia descinde cu mare pompă, în această zi de ianuarie a anului 2011, în paşnicul sat ce numără 135 de suflete, îngropat în verdeaţă. Mai înainte, trei miniştri turci

ocupaseră locurile din faţă ale microbuzului: Egemen Bağış, ministrul Afacerilor Europene care joacă rolul de dirijor, Sadullah Ergin, ministrul Justiţiei, regionalul etapei care îşi pune ochelarii Ray-Ban şi îşi desface cravata, în timp ce discretul Cevdet Yılmaz, ministru însărcinat cu planificarea, îşi îndoaie picioarele lungi îndărătul scaunului şoferului. În spatele lor, sunt douăsprezece rânduri de consilieri şi tehnocraţi, o încărcătură de deputaţi turci şi europeni şi câţiva jurnalişti. Reuniunea semestrială a Comitetului parlamentar mixt Turcia–Uniunea Europeană[1] tocmai s-a încheiat la Antakya, vechea Antiohia-pe-Oronte.

Două zile de dezbateri, rareori constructive, asupra modalităţilor de integrare a Turciei în clubul european, s-au derulat în subsolurile unui hotel. Cum se întâmplă des la astfel de întâlniri, europarlamentarii ciprioţi şi reprezentanţii extremei drepte olandeze şi-au afirmat răspicat opoziţia la orice negociere şi şi-au înmulţit recursurile dilatorii şi provocările. Este vremea să ia toţi o gură de aer curat. Pentru a destinde atmosfera, organizatorii au prevăzut în după-amiaza aceasta o mică plimbare turistică spre a descoperi „mozaicul de la Hatay". Regiunea, situată în extremitatea meridională a Turciei, foarte aproape de graniţa cu Siria, este un amalgam de origini şi credinţe. Provincie majoritar arabofonă, chiar dacă limba dominantă se pierde treptat în folosul limbii turce, Hatay este alcătuit, în bună măsură, din alauiţi, o ramură heterodoxă a islamului, ieşită din şiism. În istorie, ea a fost şi sediul primei comunităţi creştine întemeiate de Sfântul Petru, primul episcop al oraşului, şi încă adăposteşte câteva sute de creştini sirieni şi armeni, relicvariu al acestei vetre... Frumoasa clădire a fostului consulat francez din Antiohia a

[1] Acest comitet adună de două ori pe an deputaţii europeni şi turci pentru a face bilanţul de etapă în negocierile de aderare a Turciei la Uniunea Europeană.

fost transformată de curând în biserică protestantă... Ea este condusă de un dinamic pastor evanghelist coreean, devenit în scurt timp o figură activă a Antiohiei. În micul oraș subzistă, de asemenea, o minusculă comunitate evreiască, aproximativ 35 de persoane, și câteva sinagogi.

Delegația a vizitat-o, în cursul dimineții, pe cea mai veche dintre ele, marea sinagogă din Antakya. Pentru a le fi arătate miniștrilor, au fost scoase sulurile de piele tăbăcită ale unei Torah din secolul al XIII-lea, de mare valoare, existentă în doar două exemplare, celălalt găsindu-se la Ierusalim. Egemen Bağiş se lansează, în fața gazdelor, într-un elogiu al toleranței religioase a țării sale. „La Hatay, noi avem unele lângă altele moschei, biserici și sinagogi, ceea ce dovedește respectul și armonia dintre comunitățile și credințele care există actualmente în Turcia", spune el, fără să clipească. Pe jumătate cinic, pe jumătate șarlatan, ministrul Bağiş abuzează deseori de această retorică ce constă în promovarea, în afară, a unei Turcii de carte poștală, edulcorând masiv realitățile. Negreșit, chiar acesta este obiectivul micii excursii.

Dacă toată această lume simpatică a fost adusă la Vakıf, asta nu s-a făcut pentru portocalii și lămâii lui biologici. Cu primarul lui armean și cu biserica lui, care, pentru o dată, nu a fost transformată în moschee ori grajd, Vakıf reprezintă o curiozitate. O dovadă vie, pentru Egemen Bağiş, a blândeții cu care Republica își tratează minoritățile care nu sunt musulmane. Discurs clasic al Statului turc de zeci de ani. Ministrul vorbește despre gesturile de deschidere ale guvernului față de armeni: renovarea bisericii din Akhtamar, pe lacul Van, și tentativa de apropiere în relațiile cu Armenia, amorsată în 2009 grație „diplomației fotbalului". După ce a intrat în bisericuța Sfânta Maică a lui Dumnezeu, își acordă un mic tur pe la cooperativa de femei a satului unde se vând obiecte artizanale și roade ale câmpului. În fix douăzeci de minute cu

ceasul în mână, totul s-a încheiat. Europarlamentarii greci şi ciprioţi întârzie în biserică şi îl bombardează cu întrebări pe primarul din Vakıf, Berdj Kartun, puţin stânjenit. „Ştim ce trăiesc ei cu adevărat. Libertatea religioasă nu există decât pe hârtie, se indignează un europarlamentar grec. Sunt 10 ani de când Vakıf-ul nu mai are preot, pentru că statul pune piedici." Turcia a interzis, într-adevăr, clericilor de naţionalitate străină să oficieze în ţară. Singurii acceptaţi sunt creştinii locali, dar numărul acestora s-a redus considerabil în cursul anilor. Din 2000, când a murit ultimul preot din Vakıf, problema a rămas nesoluţionată. Supravieţuirea satului, în ciuda portocalilor lui, este ameninţată. Însă convoiul trebuie deja să plece. Egemen Bağış îşi reia locul din faţă în microbuz. Soldaţii îşi pliază armele şi bagajele. Şi Vakıf-ul poate să-şi recapete liniştea.

După ce satul a fost văzut prin ochii oficialilor turci, a trebuit să ne întoarcem la Vakıf pentru a-l înţelege mai bine, a ne lăsa pătrunşi de viaţa acestui cătun, a reface traseul locuitorilor lui, moştenitori ai unei istorii deopotrivă tragice şi romaneşti. Deoarece, dacă Vakıf este astăzi „ultimul sat armenesc din Turcia", în 1915, înainte de declanşarea genocidului, era unul dintre cele şapte sate armeneşti de pe muntele Moise, Musa Dagh: Kebusia, Idir Beg, Bityas, Yoğunoluk, Hablak şi Yezur. În 1914, aici se numărau 8 500 de armeni. Cei 150 de locuitori actuali din Vakıf sunt ultimii descendenţi ai acestei comunităţi, al cărei destin a fost din abundenţă descris de istorici. Refuzând să se supună ordinelor de deportare, între 4 000 şi 5 000 dintre ei au rezistat asediului armatei turceşti şi s-au retras pe vârful muntelui care domină golful, timp de mai bine de o lună, până să fie salvaţi de nave franceze şi britanice. Episodul a rămas celebru, din punct de vedere istoric: *Cele patruzeci de*

zile de pe Musa Dagh[1] este titlul unui roman, scris în 1933, de austriacul Franz Werfel. În plină ascensiune a nazismului, această narațiune a obținut un imens succes internațional și a îngăduit lumii europene să perceapă mai bine amploarea primului genocid al secolului.

Când, pe 30 iulie 1915, ordinul de deportare a sătenilor din regiune a fost emis de guvernul otoman, părerile au fost împărțite. Potrivit istoricului Raymond Kévorkian[2], mulți au preferat să se predea autorităților. Un număr de 332 de familii, aici intrând aproape toate familiile din Kerbusia, au fost escortate până la Antiohia și deportate, pe drumul Eufratului, către Dayr az Zawr[3], în deșertul sirian. Pastorul din Bitias, Haroutioun Nokhoudian, socotea pe atunci că ideea de a intra în rezistență era „o nebunie." La Yoğunoluk, în schimb, sătenii erau deja în defensivă. Cu cinci zile mai devreme, pe 25, preotul Dikran Andreassian, care oficia la Zeytoun, se întorsese în satul natal, datorită ajutorului misionarilor protestanți americani, cu vești alarmante. Povestea celor trăite la Zeytoun și ceea ce a relatat el familiilor din Yoğunoluk ar fi jucat un rol decisiv în revolta de pe muntele Moise.

Să deschidem o mică paranteză pentru a evoca Zeytoun-ul, un alt loc emblematic pentru armenii din regiune, unde astăzi nu mai dăinuie nici cel mai mic semn al prezenței lor. Înainte de războiul din 1914, Zeytoun-ul era un târg bogat cu mai mult de 10 000 de locuitori, armenesc în întregime. Acest cuib de vulturi, de pe flancul muntelui situat în apropiere de Maraș, era un un fief nesupus care a dat bătăi de cap soldaților Imperiului, de-a lungul întregului secol al XIX-lea. În cursul

---

[1] Trei volume, traducere în limba română de Horia Matei, Ararat, București, 2000 (n. trad.)

[2] Raymond Kévorkian, *op. cit.*, p. 757-758.

[3] Christine Siméone, *Bardig Kouyoumdjian, Deir-es-Zor. Sur les traces du génocide arménien de 1915*, Actes Sud, 2005.

masacrelor hamidiene, din 1895, locuitorii din Zeytoun rezistaseră cu vitejie. Autorităţile turce au luat, de această dată, măsuri de a descuraja orice încercare de insurecţie. Dar pe 8 martie 1915, un grup de 25 de dezertori organizează o ambuscadă unui batalion de militari pentru a-şi procura arme, şi se refugiază într-o mănăstire, pe înălţimile oraşului. Acesta a fost pretextul pentru a lansa atacul: 5 000 de oameni au fost trimişi să zdrobească Zeytoun-ul, plan pus la cale de multă vreme, dacă dăm crezare scrierilor lui Arnold Toynbee (diplomat britanic ostil turcilor), care semnalează trimiterea prealabilă a numeroşi miliţieni care completează efectivul regulat, *muhacir* – „refugiaţi" – musulmani, alungaţi din Balcani şi reinstalaţi în locul creştinilor de autorităţile turce. În trei luni, lungi convoaie de deportaţi, succedându-se unul după altul, au lăsat Zeytoun-ul golit de populaţie. Şi, pentru a isprăvi, Zeytoun-ul a fost botezat Süleymanlı, după numele unuia dintre ofiţerii ucişi în asaltul asupra mănăstirii. Zeytoun-ul, potrivit lui Kévorkian, „marchează, neîndoielnic, debutul simbolic al programului de turcificare a spaţiului anatolian, trecând prin lichidarea populaţiilor armeneşti, dar şi printr-o transformare a toponimiei". Relatarea pastorului reuşeşte să-i convingă pe armenii de pe Musa Dağ.

În 31 iulie, sute de familii armeneşti din munţii Antiohiei, ameninţate, au început rezistenţa. Pe 12 şi 13 septembrie, 4 092 de persoane, între care 8 răniţi, rămânând fără hrană şi muniţie, au fost salvate în cele din urmă de navele celei de-a treia escadre a flotei de luptă franceze din Mediterana, de sub ordinele amiralului Gabriel Darrieus: *Dessaix*, *Amiral Charner*, *Foudre*, *Guichen*, *D'Éstrée* au îmbarcat fiecare mai multe sute de refugiaţi. *Guichen* a fost prima navă avertizată prin semnale cu fum. Apropiindu-se de ţărm, au observat grupuri de oameni coborâţi pe plajă. Încolţiţi, armenii de pe muntele Moise aprinseseră focuri şi scriseseră pe un cearşaf „Creştini la

ananghie": pictaseră o cruce imensă pe o pânză albă pentru a fi zăriţi din largul mării. O „relicvă" aflată astăzi la Ierusalim.

În timpul scurtei vizite la Vakıf, efectuată în compania miniştrilor turci, nu am avut timpul să poposesc la bătrânul Avedis, memoria satului. Oficialităţile nu au găsit necesar să-l includă în programul lor distractiv. Acest bătrân s-a născut probabil în 1914, chiar dacă are tendinţa de a se îmbătrâni cu un an. „M-am născut în 1913, dar pe cartea mea de identitate este trecut 1914", protestează bărbatul. Este ultimul supravieţuitor al epopeii de pe muntele Moise, ultimul martor direct al acestui faimos episod al genocidului armean şi al aproape unui secol de existenţă în Turcia. O memorie rară. Atunci când, după şase luni, m-am întors la Vakıf, m-am dus direct la Avedis, nerăbdător să culeg amintirile. Are încă, mi se spune, mintea întreagă. Bătrânul este acolo, întins pe o saltea de paie, sub veranda casei, care dă în strada principală. Fizic vorbind, pare secătuit de puteri. Foarte slab, cu obraji scobiţi, cu tenul palid, îşi face vânt cu un număr vechi din *Agos*, ziarul armenesc din Istanbul la care este abonat de ani şi ani şi care îi este citit. Copiii şi nepoţii îl înconjoară, îl copleşesc cu atenţii. Ne prezentăm. Avedis îşi judecă vizitatorii dintr-o privire, după care, în cele din urmă, arată către un scaun, aproape de patul lui, în chip de invitaţie. Vocea slabă i se aude ca o şoaptă. Îl ascultăm cu religiozitate.

Avedis era un copilaş în iulie 1915. Pe atunci, familia se numea încă Demirdjian. Sub Republică, Turcia a obligat pe resortisanţii ei armeni, cei care supravieţuiseră genocidului, să-şi turcească patronimul. „După aceea, ne-a fost furat *ian*; acum, nu ne mai rămâne decât *Demirci*", glumeşte el. „Îi plac vorbele de duh", şuşotesc apropiaţii. Avedis abia începuse să meargă când soldaţii turci s-au apropiat de Musa Dağ. „Am strâns câteva lucruri în grabă şi am suit pe munte", povesteşte bătrânul. Pentru a se hrăni şi a fi uşor de reperat din largul mării, armenii tăiau copaci. Apoi două

nave au venit să-i caute. „Locuitorii din Vakif au urcat pe aceste nave şi aşa s-a făcut că familia noastră a plecat spre Egipt, până la Port-Said. Am petrecut câţiva ani în tabăra de refugiaţi, până am împlinit 5 ani." Exilul era provizoriu. Marea Britanie[1] a fost ezitantă în ceea ce priveşte primirea armenilor.

„Din 1918, când războiul s-a încheiat, ne-am întors, îşi aminteşte Avedis. Tuturor ne era foame." Cea mai mare parte a locuitorilor din cele şapte sate armeneşti şi-au înfrânt frica şi s-au înapoiat în Musa Dağ, aflat atunci sub protectorat francez. Regiunea, *sanjak*-ul, Alexandretta, a fost alipită Siriei. A trecut sub control francez după Primul Război Mondial şi după instaurarea Misiunii, în 1918. „Îmi amintesc de un căpitan francez care venea în sat", rememorează Avedis. Viaţa s-a întors la normal, aşa cum era înainte de război şi de genocid. „Am început să facem agricultură, tatăl meu ocupându-se de livezile de portocali, acolo jos, în spatele casei, arată el cu un gest vag. Dar astăzi, aproape nimeni nu mai vede de grădină." Portocalele nu i-au asigurat subzistenţa lui Avedis care, în deceniul al patrulea din secolul trecut, era ziua cioban şi seara jurnalist. „Scria la unul dintre ziarele armeneşti care, pe vremea aceea, se tipăreau în Bulgaria. Îi publicau relatările despre viaţa ţărănească din perioada interbelică", precizează Artin Demirci, unul dintre cei trei copii ai săi. „Eram corespondentul lor la Vakıf", întăreşte Avedis. A înnegrit pagini de carnete, a consemnat detalii din viaţa ţărănească de atunci. „Este pasionant să ai un tată ca el, el mi-a transmis toate aceste informaţii, această istorie foarte bogată care constituie aventura de la Vakıf. În carnetul lui de însemnări, avea consemnate chiar şi poreclele pe care le dăduseră fiecărui locuitor, cartier cu cartier", relatează cu admiraţie fiul lui. Bătrânul este o memorie vie a satului care

[1] Care stăpânea Egiptul la acea vreme (n. trad.).

se stinge cu încetul. „În 1938, satul număra 76 de familii și de case armenești. Acum însă, abia dacă mai sunt vreo 20", deplânge Avedis situația.

În anul 1938, Turcia a fost pe punctul de a intra într-un nou război mondial. Kemal Atatürk, călăuza, tocmai se stinsese din viață, la Istanbul. La mai bine de 1500 de kilometri depărtare, în *sanjak*-ul Alexandretta, revendicările naționaliste ale Ankarei capătă tot mai mare amploare. Turcia kemalistă încurajează instalarea turcilor în regiune pentru a-i modifica demografia. În 1918, o treime din populație era turcofonă, iar două treimi erau arabofone (în majoritate, de confesiune alauită, dar și sunniți și creștini). Perspectiva independenței Siriei neliniștește Turcia care ațâță revendicările separatiste ale minorității sale din *sanjak*. O efemeră Republică Hatay ia ființă chiar în aceeași zi, cu steagul și parlamentul proprii. În mai 1937, un scrutin arată că 47% dintre electorii provinciei sunt turci. Cifra se umflă până la 55%, iar în noiembrie, la Paris se hotărăște, finalmente, ca Alexandretta să fie separată de Syria. În septembrie 1938, provincia este botezată cu numele turcesc Hatay, devenind ultima provincie a Turciei. Franța și aliata sa, Marea Britanie, au preferat să menajeze susceptibilitatea Turciei, în ajunul unui nou conflict potențial. Armenii trăiesc episodul ca pe o trădare. Genocidul este încă proaspăt în memoria victimelor, ca și în aceea a călăilor, rămași nepedepsiți. Nimeni nu se îndoiește că trecutul s-ar putea repeta în orice clipă.

Muntele Moise cunoaște un al doilea exod. Cea mai mare parte a familiilor coboară îndreptându-se spre Siria și Liban. „Noi avem o mare parte de cultură arabă, era mai ușor", spune Avedis. O nouă comunitate se recreează în câmpia Bekaa, la poalele munților libanezi, în satul Anjar. Până în ziua de astăzi, acest târgușor este populat aproape exclusiv cu armeni

originari din Musa Dağ şi încă se vorbeşte acolo dialectul armean specific acestei regiuni. Pe muntele de acum înainte turcesc, armenii care au rămas, cei care, pentru că n-au avut bani, nu au putut să plece, s-au adunat într-un singur sat, Vakıf.

În celelalte, turci sau turkmeni strămutaţi de guvern pentru a repopula împrejurimile s-au instalat în casele părăsite, luând în posesie locurile golite. În 2012, este ca şi cum armenii tocmai au plecat. La Yoğunoluk, frumoasele case din piatră tăiată şi fântâna care slujea ca spălătorie de rufe sunt aproape intacte. Două sau trei familii armeneşti s-au topit probabil în peisaj, cu preţul unei convertiri, pentru a-şi dobândi liniştea. Asupra acestui subiect nu se va şti mai mult, căci neîncrederea este miza. Dar cel mai uimitor lucru la Yoğunoluk este această moschee, construită de nou-veniţi peste acoperişul bisericii care ocupase piaţa centrală din sat. Literalmente vârâte unul în altul, cele două lăcaşuri de cult se întrepătrund, unite de Istorie. Mica moschee cu ziduri de beton vopsite în verde şters, acoperişul ei de tablă şi minaretul alb sunt aşezate peste o parte a bisericii, ca ultimul etaj al unui tort de nuntă. O scară de piatră care permitea accesul până la clopotniţă slujeşte acum drept cale de acces la moschee. Pe frontonul bisericii, construită în 1896, o frumoasă inscripţie cu litere armeneşti a fost păstrată uimitor, ca pentru a lăsa o urmă, o dovadă a acestei tumultuoase existenţe. În interior, nu au rămas decât arcele de piatră, zidurile şi podeaua goală, precum şi câteva cruci gravate, ici-colo, lăsate de pelerinii care au venit de curând să se reculeagă. Mici grupuri de armeni, descinzând din vechii locuitori, vin regulat să viziteze locurile. Sătenii turci nu le sunt ostili.

„Turkmenii care au fost aduşi în satul Yoğunoluk în 1940, după exodul armenilor dintre 1915 şi 1920, au început, întâi de toate, să folosească biserica drept moschee, potrivit relatărilor gazetei locale din Hatay. După ceva timp, deranjaţi de umiditate,

au construit o moschee din beton armat chiar deasupra. Dar de mai mulți ani, se pune problema restaurării bisericii istorice, ceea ce ar necesita distrugerea moscheii." Satul de 800 de locuitori s-a văzut, astfel, între ciocan și nicovală. „Satul este stâmt și nu sunt multe locuri unde să ridici o moschee, tocmai de aceea am construit-o peste biserică. Pe deasupra, suntem săraci și trăim doar din creșterea vitelor, nu avem cu ce finanța o moschee nouă", pretinde *muhtar*[1]-ul Osman Gücük. „Populația satului nu va putea da autorizație de distrugere a acestei moschei fără garanția că vor avea alta. Este cu putință să existe un sat musulman lipsit de moschee?", protestează el. Același lucru îl auzim și de la Mustafa Arik, un țăran din sat: „Statul însuși trebuie să construiască o moschee nouă, înainte de a-și da permisiunea de a o distruge pe aceasta."

Restaurarea bisericii din Yoğunoluk ar putea permite, așa cum confirmă Ali Kaya, directorul Administrației Fundațiilor din Hatay, turismului să se dezvolte și să aducă satului beneficii economice. În Turcia, acesta este deseori cel mai important motiv de a revaloriza patrimoniul armenesc. La Vakıf, miza este alta. Clădirea bisericii este modernă și bine întreținută, dar în lipsa unui preot permanent, ea servea mai degrabă ca loc de viețuire decât loc de cult. Ultimul preot stabil a murit în 2000. De atunci, timp de 11 ani, Patriarhatul Armean a trimis de la Istanbul un preot pentru a oficia liturghia aproape în fiecare duminică. În toți acești 11 ani, din 2000 până în 2011, birocrația turcă s-a opus numirii unui nou preot la parohia Vakıf. Până în dimineața Paștelui din 2011. În acea zi, satul era în sărbătoare, arborii în floare. Familiile s-au adunat în curticică, studenții veniseră acasă la sfârșit de săptămână. Nu erau destule locuri pe băncile bisericuței, unde se oficiază

[1] Primar ales de săteni, având statutul de funcționar.

liturghia de dimineaţă, aşa că au fost aduse câteva scaune pliante. Noul preot, părintele Avedis, tocmai sosise, iar satul a renăscut. „Este un moment aproape istoric – sunt 11 ani, recunoaşte el. Este important, religia este parte a culturii noastre." Originar din satul Iskenderun, fosta Alexandretta, unde a rămas o restrânsă comunitate creştină, părintele Avedis, în vârstă de 31 ani (născut în 1980), este un preot afabil, cu chip juvenil, ascuns de nişte ochelari fini. A urmat parcursul clasic al clericilor armeni din regiune: educaţie la Istanbul, apoi seminar la Antelias, în Liban, sediu al Patriarhatului Ciliciei, mutat de la Sis, din apropierea Adanei, după genocid. Şi, în fine, la Ierusalim. „Doream să vin să slujesc aici pentru ca biserica să fie, din nou, deschisă credincioşilor. Dintre toate satele de pe Musa Dağ, Vakıf este ultimul, în întregime armenesc, aminteşte el. Trebuie să ne conservăm cultura, limba specifică. Istoria acestui sat este foarte importantă. Astăzi, putem începe uşurel să vorbim despre toate." Tânărul preot insuflă o viaţă nouă unui sat, care avea nevoie de asta.

La bătrânul Avedis, care va fi în curând centenar, copiii nu vin decât în vacanţe. Fiul lui, Artin, pictor de meserie, stă tot anul la Istanbul. Tinerele generaţii ale *Musadagtsi* [armenii din Musa Dağ, n. trad.] nu-şi pot imagina un viitor al satului. „Agricultura ecologică este foarte bună, există certificare, nu şi piaţă de desfacere", oftează Artin. „Satul nu mai este în pericol din raţiuni identitare, recapitulează preotul. Dar astăzi, tinerii nu vor să mai rămână şi preferă să plece la Istanbul din motive economice. Până la urmă, acesta este adevăratul pericol."

Capitolul 9

Diplomaţia fotbalului şi-a ratat scopul

„Acolo este, aşadar, Armenia? Atât de aproape?" Sincer uimit, preşedintele Republicii turce, Abdullah Gül, se opreşte o secundă pe buza canionului, pe fundul căruia curge râul Akhourian ce separă, în acest loc, Turcia de Armenia. Armenia, această ţară vecină, atât de departe şi atât de aproape, e acolo, la doar 100 de metri. Niciodată un preşedinte turc nu s-a apropiat atât de mult. În acea dimineaţă a lunii iulie 2008, Abdullah Gül, în trecere prin regiunea Kars, a ţinut să viziteze ruinele vechii capitale armeneşti Ani, situată în partea turcească a graniţei. Ani, cetatea cu 1001 de biserici, împrejmuită cu ziduri groase din piatră brună, este simbolul splendorii trecute a Armeniei medievale, chiar dacă nu mai există niciun indiciu care să amintească acest lucru. La apogeul lui, în secolul al XI-lea, oraşul număra mai bine de 100 000 de locuitori. Astăzi, este o vastă întindere aridă din care răsar, ici-colo, câteva schelete de biserici. În zori, singur în mijlocul ruinelor, vizitatorul se simte strivit de imensa durere care pare să ţipe din aceste clădiri spintecate. Cel mult douăsprăzece edificii se ţin încă în picioare, dintre cele 100 câte număra perimetrul. Din 2004, turiştii pot veni să le viziteze, să admire cele câteva fresce care au supravieţuit în mod miraculos, să pătrundă sub catedrala care, chiar decapitată, îşi păstrează încă întreaga măreţie. Înainte, Ani a fost o zonă strict rezervată

armatei, iar scheletele bisericilor serveau ca poligoane de tir pentru soldaţi.

În inima acestui peisaj dezolant, Abdullah Gül aruncă o privire spre ruinele unui pod prăbuşit. Apoi, spre celălalt mal al râului, unde se înalţă câteva barăci şi miradroare ocupate de soldaţii ruşi şi armeni ce păzesc această frontieră blestemată, fostă linie de separaţie între lumea occidentală şi blocul sovietic. „Acolo este, aşadar, Armenia? Atât de aproape?" În mijlocul areopagului său de consilieri şi al unei solide escorte, preşedintele Turciei se opreşte tăcut, priveşte de jur împrejur, lăsându-se pentru o clipă invadat de solemnitatea locurilor. Solicită informaţii cu privire la starea proiectelor de restaurare, întreprinsă în colaborare cu guvernul norvegian. Coboară câţiva paşi pentru a admira vestigiile mănăstirii Fecioara Maria, de sus în jos. Intră în catedrală. Timpul s-a suspendat. Bruma matinală, groasă, care acoperă pământul ars, sporeşte atmosfera aproape ireală a scenei.

Atât de apropiate şi atât de depărtate, Armenia şi Turcia au rupt relaţiile în 1993, când a izbucnit războiul pentru controlul asupra regiunii Nagorno-Karabakh: o provincie a foarte tinerei republici Azerbaidjan, populată majoritar de armeni din timpuri imemoriale, dar revendicată atât de azeri, cât şi de armeni la căderea URSS. Intervenind în acest conflict, Turcia a reîmprospătat, desigur, amintirile lui 1915. Ankara a luat partea capitalei Azerbaidjanului, din solidaritate cu statul frate, de origine şi de limbă turcice. De la încetarea focului, în 1994, Karabakh-ul, grădina neagră a Caucazului, a rămas ocupat de forţele pro-armeneşti şi asta în ciuda rezoluţiei ONU care solicită, cum a fost cazul şi în 2008, „retragerea necondiţionată şi completă a tuturor forţelor armeneşti din teritoriile ocupate de Azerbaidjan". Această fâşie de pământ, a cărei asprime n-o egalează decât izolarea ei, s-a constituit ca entitate autonomă,

Artsakh, cu propria președinție și propriul parlament, apărată și recunoscută doar de Armenia. Actualul președinte armean, Serzh Sarkissian, și predecesorul lui, Robert Kotcharian, sunt, de altfel, foști lideri militari din Karabakh. După două decenii de statu-quo și de eforturi diplomatice infructuoase, provizoratul s-a instalat. Refugiații se îngrămădesc în imobilele infame care pot fi văzute în periferiile din Baku, iar Karabakh rămâne astfel o zonă cenușie în Caucazul de sud: „un conflict înghețat" care produce ocazional victime de o parte și de alta a liniei frontului, dar care nu ar avea nevoie decât de o scânteie pentru a incendia din nou toată regiunea.

În momentul rupturii cu Turcia, Republica Armenia nu exista decât de trei ani. Ea accesase la independență, ca și celelalte republici sovietice, după căderea URSS. Deci, nu avusese niciodată cu adevărat relații diplomatice cu vecina ei, în afară de câteva întâlniri de ambasadori în cadrul Organizației de Cooperare a țărilor riverane Mării Negre. Moștenitoare a efemerei republici fondate în 1918, Armenia actuală este o țară tânără, ale cărei frontiere sunt cele ale fostei republici bolșevice. Marea majoritate a armenilor trăiește însă în diaspora și, mai ales, este originară din fostul Imperiu Otoman și din teritoriile orientale ale Turciei actuale, pe care armenii le numesc cu nostalgie „Armenia istorică". Situl Ani, ca și muntele Ararat, emblema națională, muntele Fuji al armenilor, se află astăzi pe teritoriul Turciei. Pentru cea mai mare parte a armenilor împrăștiați în lume, țara lor istorică, fantasmă sau vis, este tăiată în două de o frontieră închisă.

În acest context, vizita lui Abdullah Gül la Ani a stimulat mari speranțe de ambele părți ale râului care marchează frontiera. La Kars, Abdullah Gül inclusese discret în programul lui vizitarea bisericii Sourp Arakelots, un mândru edificiu al secolului al X-lea, bine conservat, cu frescele și crucile de

pe ziduri, simbolul vechii prezenţe armeneşti în oraşul Kars. Se dusese, pentru o dată, fără jurnalişti şi fără camere de luat vederi. „Ceea ce este Notre-Dame pentru parizieni este biserica Arakelots pentru locuitorii acestui oraş", scria în 1921 poetul armean Yeghiche Tcharents, născut la Kars cu 24 de ani înainte. Cu hramul Celor doisprezece apostoli, biserica, la fel ca multe altele, a fost transformată în moschee de mai multe ori în cursul istoriei, în funcţie de invazii. În 1975, autorităţile au făcut din ea, pentru scurt timp, muzeu, după care a fost ocupată de o firmă de încălzire. Ultima „sfinţire" musulmană a avut loc în 1994, sub numele Kümet Cami. În plin conflict pe chestiunea Karabakh, evenimentul a reprezentat o ofensă din partea guvernului turc la adresa Armeniei.

Atenţia acordată acestei regiuni dezmoştenite, fund de sac geografic, şi istoriei sale armeneşti dădea, în sfârşit, speranţa unei autentice voinţe politice de a găsi o ieşire onorabilă din capcana istoriei. Preşedintele îşi manifestase bunăvoinţa cu privire la eforturile depuse de primarul din Kars, Naif Alibeyoğlu, pentru a angaja o formă de reconciliere. Un monument al Umanităţii închinat prieteniei dintre popoare, o sculptură uriaşă, urma să se înalţe pe munte, în faţa oraşului. Totodată, primăria organizase şi un mare festival transcaucazian, invitase artişti, intelectuali şi oameni de afaceri, veniţi de peste graniţă. Iar în 2000, primul edil depusese o petiţie semnată de 50 000 de persoane care cereau redeschiderea graniţei pentru redeşteptarea legăturilor istorice dintre Kars şi regiunea Gumri, al doilea oraş al Armeniei, răvăşit de cutremurul din 1988 şi lăsat de atunci într-o stare avansată de delabrare. În 2007, un forum al oamenilor de afaceri concepuse un prim proiect transfrontalier. Producători turci, georgieni şi armeni lansaseră brânza „caucaziană". Kars este renumit pentru brânza parmezan, *kaşar*, şi pentru *gravyer*, un caşcaval local. „Dorim să salvăm cultura noastră comună

care este caucaziană", explica atunci Ilhan Koçulu, promotorul proiectului. „Pământul nu face discriminări. Mă întristează să văd aceste conflicte în regiunea noastră. Trimitem un mesaj politicienilor şi populaţiilor: noi toţi suntem copiii pământului caucazian."

Activitatea comercială aproape că dispăruse, de o parte şi alta a frontierei. La Akhourian, de partea armeană, pe şinele de cale ferată dezafectate se plimbă oile. Gara de mărfuri şi vagoanele ei ruginite, înşirate de-a lungul fostelor antrepozite, nu au mai văzut un tren de vreo două decenii. În acest loc se găseşte fosta platformă comercială situată între Kars şi Gumri, două oraşe gemene la doar 60 de kilometri depărtare, legate de o veche cale ferată, altădată înfloritoare. De când s-a închis frontiera, este nevoie de mai bine de 12 ore de călătorie, trecând prin Georgia, pentru a lega cele două oraşe. Ceea ce este suficient pentru a-i descuraja chiar şi pe cei mai entuziaşti întreprinzători. „N-ar fi nevoie de mare lucru, intervine un şef de întreprindere din Kars, care aparţine unui mic grup de susţinători ai dialogului. Cât ar costa redeschiderea graniţei? De ce nu reuşim să trecem peste vechile conflicte?" Şi atunci când i se reaminteşte că în filigran reînvie inevitabil memoria jupuită a genocidului din 1915, el răspunde: „De bună seamă. Atunci să-l recunoaştem o dată pentru totdeauna şi să despăgubim victimele. Să ne reparăm greşelile şi să mergem mai departe."

Dialogul dintre Turcia şi Armenia, susţinut financiar din 2001 de către departamentul de stat american, nu decolase cu adevărat până atunci. Când, în 2003, era ministru de Externe, Abdullah Gül se făcuse remarcat afirmând că se poate ajunge la reconciliere „cu condiţia ca Armenia să recunoască integritatea teritorială a Turciei" şi să renunţe, aşadar, la pretenţia, chiar simbolică, asupra provinciilor occidentale ale

„Armeniei istorice". De această dată, balonul rotund va fi cel care va lansa, în mod real, apropierea. În noiembrie 2007, la Durban, în Africa de Sud, în urma tragerii la sorţi pentru Cupa Mondială de Fotbal din 2010, Turcia şi Armenia s-au regăsit în aceeaşi grupă, a cincea. Confruntarea nu însemna pe atunci mare lucru, Armenia fiind o naţiune mică în ierarhia mondială a fotbalului. Cu toate acestea, din motive evidente, acesta a fost unul dintre cele mai aşteptate meciuri. Organizatorii s-au temut de tot ce era mai rău: cu câteva luni înainte, Armenia nimerise în aceeaşi grupă cu Azerbaidjanul. În faţa refuzului ambelor state de a se întâlni pe terenul adversarei, cele două meciuri contând pentru calificarea la Euro 2008 au fost, în cele din urmă, anulate în iunie 2007 din raţiuni politice, o premieră pentru înaltele instanţe ale UEFA, prezidată de Michel Platini. De această dată, Ankara şi Erevan au vrut să evite o asemenea ieşire. La începutul lui iulie 2008, au fost antamate negocieri secrete între cele două ţări, sub egida Elveţiei, la Berna. Preşedintele armean Serzh Sarkissian sparge gheaţa şi îşi invită omologul turc, propunându-i să vină în septembrie, în Armenia, pentru meciul tur. Atunci când, două săptămâni mai târziu, Abdullah Gül a ajuns la Kars şi la Ani, nu dăduse încă un răspuns, opinia publică din Turcia nepărând să fie foarte favorabilă. Presa naţionalistă se dezlănţuie, aşteptându-l la cotitură. Cu toate acestea, decizia lui fusese deja luată. „Vrea cu adevărat să se ducă acolo", a strecurat un consilier.

Pe 6 septembrie dimineaţa, o mireasmă de istorie pluteşte în terminalul VIP al aeroportului din Ankara. Jurnaliştii se îmbrâncesc, numeroşi, la conferinţa de presă pe care Abdullah Gül o ţine chiar înainte de a zbura spre Armenia. Avionul prezidenţial este gata de decolare, direcţia Erevan. Preşedintele merge însoţit de o mână de birocraţi şi de ministrul de Externe, Ali Babacan. La bord urcă, de asemenea, vreo zece jurnalişti

turci și străini, unii mai incitați de jocul de fotbal decât de miza diplomatică. Sunt invitați jurnaliști francezi, o modalitate prin care președinția turcă vrea să transmită mesajul de bunăvoință față de diaspora armenească din Hexagon. Zborul este scurt, abia o oră și jumătate. În timp ce aparatul survolează lacul Van, apoi faimoasa frontieră, stând în față, Abdullah Gül, alături de soția sa, Hayrunnisa, gustă un scurt moment de calm, ținând o carte în mâini. Președintele este scufundat în lectura operei postume a lui Hrant Dink, asasinat cu 18 luni mai înainte: o culegere de texte intitulată *Două popoare apropiate, doi vecini îndepărtați*[1].

Însă imediat ce avionul aterizează pe aeroportul din Erevan, se dezlănțuie marea agitație. Delegația dă buzna în vehicule care, cu sirenele la maximum, se îndreaptă spre centrul orașului. Multă lume alcătuiește un gard viu bizar în onoarea convoiului: „Armenii cer dreptate", „Sunt din Van", „Sunt din Muș", „Sunt din Erzurum", „Recunoașteți genocidul din 1915..." De-a lungul întregului traseu, în spatele cordoanelor de securitate se adunaseră manifestanții Federației Revoluționare Armenești (FRA) Dachnaktsoutioun, agitând pancarde sub nasul președintelui turc și al escortei sale. Mod de a aminti că această vizită pentru un meci de fotbal și pentru încurajarea reluării relațiilor diplomatice dintre cele două țări nu ar putea, ea singură, să tămăduiască rănile lui 1915 și să scutească Turcia de datoria ei de memorie. În afara acestor proteste pașnice și organizate, era mai degrabă de întrevăzut consensul în Armenia, favorabilă unei primiri politicoase a președintelui turc.

Sosirea pe stadionul Hrazdan a fost haotică. O mulțime pestriță, în culorile Armeniei – roșu, albastru și portocaliu –, se îngrămădește pe marginile terenului, unde damfurile de oaie friptă și de prăjeală se amestecă, la fel ca pe stadioanele

[1] Actes Sud, 2009.

turceşti. Vechiul stadion sovietic din Erevan seamănă cu o chiuvetă imensă, descoperită, cu 58 000 de locuri: este situată între centrul oraşului şi râul Hrazdan. Din tribuna principală se distinge, pe cea mai înaltă colină din împrejurimi, săgeata cenuşie a memorialului închinat victimelor genocidului din 1915, Tsitsernakaberd, Yad Vashem-ul armenesc. Această stelă înaltă de 44 metri, ridicată după cinquantenarul genocidului, simbolizează renaşterea naţiunii armene. Fără îndoială, jucătorii turci n-o iau în seamă la intrarea pe peluză, în fluierăturile stridente ale publicului, dar îi domină, îi striveşte un secol de istorie tumultuoasă. În acea zi de 6 septembrie 2008, echipa locală de fotbal are sarcina dificilă de a apăra onoarea naţională a Armeniei faţă de Turcia. În tribune, atmosfera este gravă, electrizată, dar fără exces de agresivitate. Câţiva suporteri turci şi câţiva armeni din Turcia au făcut deplasarea pentru a încuraja „prietenia dintre popoare". Bannerele cu caracter politic sunt teoretic interzise, dar câteva sunt, totuşi, desfăşurate în travee pentru a aminti povara genocidului şi a negării lui apăsând asupra conştiinţelor. Cuvintele „Recunoaştere", „Reparaţii", „Restituţie" sunt fluturate de spectatori în momentul în care imnul turcesc, *Marşul independenţei*, răsună pe stadion. În spatele geamului gros, blindat, la adăpostul căruia se instalaseră cei doi preşedinţi, Gül şi Sarkissian stau în picioare, cam ţepeni. Îşi dau mâna cu sinceritate. Partida poate să înceapă.

La fluierul final, după un meci plicticos, Turcia câştigă fără dificultate cu scorul de 2 la 0. Diplomaţii turci şi membrii cabinetelor care au luat loc într-un colţ al tribunei oficiale se felicită zgomotos, cu bătăi puternice pe spate. Ca buni suporteri ai fotbalului, aproape că au uitat esenţialul. Preşedinţii se retrag, în timp ce miniştrii de Externe pleacă pentru a-şi continua discuţiile cu privire la restabilirea legăturilor diplomatice după această primă reuşită. După meci, în subsolul

stadionului care duce la parcaj, Eduard Nalbandian și Ali Babacan își împărtășesc, între două uși, voința de a semna un acord și de a redeschide repede ambasade. Cei doi șefi ai diplomației continuă negocierile până noaptea târziu. Karen Mirzoyan, ambasadorul armean oficios de la Istanbul, aflat în post la Consiliul Țărilor Riverane la Marea Neagră, îl duce pe consilierul diplomatic al lui Erdoğan, Ahmet Davutoğlu, în biblioteca Ministerului Afacerilor Externe... pentru a-i arăta că volumul lui, *Adâncimea strategică*, este pe raft. Președintele turc și delegația lui s-au întors la Ankara, dublu victorioși, după această escapadă de câteva ore în Armenia. Pe drumul de întoarcere, în avion, Gül le mărturisește jurnaliștilor: „Cred că vizita mea a spulberat o barieră psihologică în Caucaz." Ziua următoare, reacția internațională a fost entuziastă. Washingtonul, ca și Parisul, salută reușita „diplomației fotbalului". Dar în Turcia, tonul este mai ponderat. „Vizita lui Gül reprezintă un act curajos, dar nu trebuie să ne așteptăm la prea mult de la ea, avertizează intelectualul turc Cengiz Aktar. Întâi de toate, nu există cu adevărat dorința de a cădea la pace cu Armenia și, în al doilea rând, atmosfera nu este propice deciziilor revoluționare."

În pauza dintre cele două reprize ale acestei duble confruntări diplomatico-sportive, Turcia și Armenia au făcut un pas una spre cealaltă. S-au putut remarca bunăvoința și fairplayul. Dar ceea ce e mai dificil rămâne abia de făcut. Viitoarea întâlnire, programată pentru anul următor, trebuie să aibă loc în Turcia, pe stadionul abia construit din Kayseri, orașul natal al președintelui Gül. Între timp, dialogul trebuie să continue. La Davos și la conferința NATO cu privire la securitate care se ține la München, cele două delegații se întâlnesc iar. În aprilie 2009, declarația de la Berna confirmă intenția de a redeschide frontiera. Iar, la 31 august, cele două țări fac public un text, rod al acestor doi ani de negocieri născite de Elveția: două

protocoale de restabilire a relaţiilor diplomatice şi de cooperare bilaterală. Cei doi şefi ai diplomaţiei, Ahmet Davutoğlu şi Eduard Nalbandian, parafează textul la 10 octombrie, la Zürich, cu binecuvântarea secretarului de stat american, Hillary Clinton, şi a lui Bernard Kouchner, ministrul francez al Afacerilor Străine. Cele două state semnatare îşi iau angajamentul „să respecte principiile egalităţii, suveranităţii, nonintervenţiei în chestiunile interne ale altor state, integrităţii teritoriale şi inviolabilităţii frontierelor". Se angajează să instaureze „un climat de încredere între cele două state, care va contribui la întărirea păcii, securităţii şi stabilităţii regionale, tot aşa cum sunt determinate şi să reducă ameninţarea sau folosirea forţei". „Confirmă recunoaşterea reciprocă a frontierelor existente între cele două state, potrivit tratatelor internaţionale în vigoare." Acest punct reprezenta o exigenţă a părţii turce. Chiar dacă problema teritorială nu mai era cu adevărat o miză, iar preşedinţii armeni, începând cu Levon Ter Petrosian – primul preşedinte al Armeniei după 1991 –, au recunoscut frontierele, Ankara a rămas la obsesia integrităţii teritoriale. O teamă paranoică – sindromul Sèvres – faţă de renaşterea viselor unei „Armenii mari", cum prevedea Tratatul de la Sèvres, din 1920. Protocoalele prevăd, aşadar, recunoaşterea *de facto* a Tratatului de la Kars, semnat la 13 octombrie 1921 între Rusia şi Turcia. Ele amintesc, de asemenea, „decizia de a-şi deschide frontiera comună" şi se pun de acord pentru a „instaura un dialog cu privire la dimensiunea istorică cu obiectivul de a restaura încrederea reciprocă dintre cele două naţiuni, introducând examinarea ştiinţifică imparţială a arhivelor istorice pentru a defini problemele existente şi a formula recomandări." Această ultimă parte face, desigur, trimitere la genocidul din 1915, „dimensiunea istorică a conflictului". Ea a atras nemulţumirea multor armeni pentru care „examinarea ştiinţifică imparţială a arhivelor" este nu doar inutilă, ci şi periculoasă. Munca

aceasta fusese deja făcută de mii de ori și n-ar putea fi decât o modalitate de a discuta indiscutabilul. „Problemele existente" mai au nevoie, cu adevărat, să fie „definite"? Nu este vorba oare de o nouă manevră dilatorie din partea Turciei?

Pentru a intra în vigoare, protocoalele trebuiau să mai fie ratificate de parlamentele celor două țări. Această confirmare nu va mai veni niciodată. Chestiunea Nagorno-Karabakh, evocată într-o manieră aluzivă în aceste texte, rămâne în suspensie. Și foarte repede sub îndemnul, de această dată, al lui Tayyip Erdoğan și al lui Ahmet Davutoğlu, Turcia a făcut din această chestiune o nouă condiție pentru reconciliere. Principiile „integrității teritoriale" și ale „stabilității regionale" menționate în text trebuie, potrivit Ankarei, să fie interpretate ca o necesitate pentru Armenia de a face concesii în conflictul teritorial cu Azerbaidjanul. La începutul lui 2009 guvernul turc condiționează deja în mod limpede redeschiderea frontierei de reglementarea diferendului din Nagono-Karabakh și de o retragere a armenilor din teritoriile ocupate. Tonul s-a schimbat în comparație cu elanul de la Erevan. Apoi, Turcia se târguiește pe simboluri. Utilizarea pe emblemele oficiale a muntelui Ararat este socotită o atingere a suveranității ei teritoriale. Mai presus de toate, Constituția Armeniei care face vorbire despre „genocidul armenesc din 1915 din Turcia otomană și din Armenia de Vest" este considerată intolerabilă de turci. În timp ce Curtea Constituțională de la Erevan precizează că protocoalele nu contravin Constituției, Ahmet Davutoğlu, devenit ministru de Externe la 1 mai 2009, apreciază că Armenia „contrazice spiritul și litera protocoalelor". În fapt, foarte rapid, o terță parte se auto-invită în procesul de apropiere: Azerbaidjanul, aliat apropiat al Turciei și unul dintre principalii ei furnizori de petrol și gaze. Protocoalele sunt considerate o trădare la Baku, care le crede „contrazicătoare pentru interesele naționale". Relațiile dintre regimul lui

Ilham Aliev şi marele frate turc se răcesc. Primul ministru Recep Tayyp Erdoğan încearcă în zadar să-l asigure pe Aliev că frontiera nu se va deschide până nu se va înregistra o evoluţie pozitivă în procesul de pace din Nagorno-Karabakh. Sloganul îndrăgit de naţionaliştii de pe cele două părţi ale frontierei, „un popor, două state", nu mai este de actualitate. La Baku se organizează manifestaţii teleghidate de regim. În plus Azerbaidjanul ameninţă Ankara s-o atingă la portofel, crescând preţul la petrol şi gaze naturale, pe care până atunci le exportase la preţuri preferenţiale. Pentru prima dată, Turcia face un pas înapoi, amânând deschiderea frontierei, care, iniţial, fusese plănuită să coincidă cu manifestările din 24 aprilie.

La doar patru zile după semnarea protocoalelor, urma să se joace meciul retur al diplomaţiei fotbalului. În mod paradoxal, deşi un acord diplomatic tocmai fusese semnat, nu se mai percepe acelaşi entuziasm ca la primul meci. Fără să ştim cu adevărat motivul, întâlnirea a fost mutată de la Kayseri la Bursa, o fostă capitală imperială situată la est de Istanbul, pe ţărmul Mării Marmara, într-o regiune renumită pentru naţionalismul ei şi populată de o importantă comunitate azeră. Un semnal clar negativ. În 1912, *vilayet*-ul Bursa era teritoriul unei importante comunităţi armeneşti: 92 000 de persoane potrivit Patriarhatului. Armenii locuiau în cartierele Kurtoğlu şi Emirsultan. Astăzi, nu a mai rămas nici cea mai mică urmă. Primirea rezervată preşedintelui Sarkissian, care a făcut deplasarea, nu a fost dintre cele mai călduroase. Stadionul părea acoperit cu o şapă de naţionalism. Mii de poliţişti sunt postaţi în jurul stadionului, unde cântecele anti-armeneşti ale suporterilor ţâşnesc de pretutindeni. Steagurile Azerbaidjanului flutură peste tot. Chiar dacă oficial erau interzise pe stadion – câteva zeci sunt confiscate de poliţie –, prezenţa lor era notabilă în tribune. Într-un colţ, membrii organizaţiei *Genç Siviller* (*Tinerimea civilă*), un grup de activişti pro-democraţie,

desfășuraseră o pancardă scrisă în turcă și în armeană: „Bine ați venit în țara lui Hrant Dink." Purtătorul de cuvânt al meciului invită suporterii să onoreze „tradiționala ospitalitate turcă". Un stol de porumbei albi este eliberat după lovitura de deschidere. Dar timp de 90 de minute, publicul va fluiera, va huidui, va insulta jucătorii armeni. Ca și la meciul tur, turcii vor învinge cu 2 la 0.

La Baku, unde sacralizarea steagului național atinsese paroxismul – președintele Aliev împlântase cel mai înalt drapel din lume, 165 de metri înălțime, pe țărmul Mării Caspice –, incidentul de la Bursa nu este digerat: presa locală se dezlănțuie, relatând că polițiștii turci au confiscat steagurile azere și le-au aruncat la coșurile de gunoi. În capitala Azerbaidjanului, în fața ambasadei turce, steagurile roșii și albe purtând steaua și semiluna, care împodobesc *șehitlik*, cimitirul „martirilor" turci ridicat întru glorificarea fraților de arme uciși în timpul eliberării orașului Baku, sunt coborâte în bernă. La Ankara, acest gest necontrolat stârnește mânie. Va fi nevoie de o vizită la Baku a lui Ahmet Davutoğlu și a mai multor delegații parlamentare pentru a dezamorsa criza iscată în relațiile cu aliatul azer. Șantajul a funcționat. Punând presiune pe Turcia și pe diplomația sa, Azerbaidjanul lui Ilham Aliev a reușit să dea peste cap protocoalele. Baku trage astfel foloase de pe urma puterii pe care i-o conferă bogățiile naturale și a rolului care i-a fost oferit pe tavă de țările occidentale. Proiectele oleoductului Baku-Tbilissi-Ceyhan (BTC) și ale gazoductului Baku-Tbilissi-Erzurum (BTE) au lăsat, în mod voit, Armenia pe dinafară. Ocolirea teritoriului ei a fost chiar o condiție *sine qua non* impusă *majors*-ilor în momentul definirii traseului acestei rute energetice.

Nu va mai exista o a treia pauză între reprize. Protocoalele par să fi fost înmormântate: devine repede limpede că serioase impedimente se ridică în calea textului în care diplomații lumii

îşi puseseră atâtea speranţe. La 9 februarie 2010, Sarkissian îi scrie lui Gül: „O situaţie în care cuvintele nu sunt acoperite de fapte lasă loc neîncrederii şi scepticismului, oferind argumente puternice celor care se opun procesului." În ziua următoare, el dă asigurări că „Parlamentul armean va vota protocoalele dacă şi Parlamentul turc va proceda la fel". Dar nimic nu se mişcă, iar Armenia caută o portiţă de ieşire. După politica de deschidere iniţiată de Abdullah Gül şi Ali Babacan, tandemul Erdoğan-Davutoğlu, ataşat unei linii mai naţionaliste, se arată categoric mult mai puţin avangardist faţă de ideea unei apropieri de vecinul armean. Două discursuri de stat, două viziuni se conturează în chestiunea armeană. Una realistă şi decomplexată, conştientă de necesitatea descotorosirii de moştenirea genocidară a lui 1915. „A merge la Erevan era riscant, dar era decizia corectă", continuă să creadă, în 2012, preşedintele turc. Cealaltă variantă, mai clasică şi mai defensivă, privilegiază forţa pentru a impune perspectiva turco-centrică asupra istoriei. Aceasta se exprimă, în cele din urmă, gălăgios, pe la mijlocul lui martie 2010. Atrăgând Curtea Constituţională în dezbaterea cu privire la protocoale, Armenia declanşează mânia premierului Erdoğan. „Închidem ochii la cei 100 000 de armeni care trăiesc ilegal în Turcia. Mâine, le-aş putea cere să se întoarcă la ei acasă, dacă devine necesar", ameninţă el într-un acces de furie care îl caracterizează. Ieşirea lui Erdoğan îi îngheaţă pe armenii din Istanbul şi le aminteşte fără îndoială de deportările din 1915. Eduard Nalbandian reacţionează imediat: „Această declaraţie a fost un şoc pentru întreaga lume. Genocidul armean a început exact în acelaşi mod [...]. Este regretabil că liderii Turciei moderne nu au abandonat abordările rasiste şi discriminatorii ale perioadei otomane." Ahmet Davutoğlu încearcă să îndrepte grosolana greşeală, în timp ce Egemen Bağiş, dimpotrivă, o accentuează.

„Aproximativ 70 000 de cetățeni armeni muncesc ilegal în Turcia și noi închidem ochii la asta", spune el.

Armenii din Turcia, al căror număr, în realitate, oscilează în jurul a 50 000, și nu a 100 000, sunt în proporție de 90% femei cu vârste cuprinse între 30 și 60 de ani, venite să lucreze ca menajere, bone pentru copii sau îngrijitoare pentru persoane vârstnice, în familiile bogate ale înaltei burghezii stambuliote. Mai puțini, bărbații sunt angajați în fabricile de pielărie sau de încălțăminte din cartierele Laleli și Kumkapı. Această imigrație economică este un fenomen de dată recentă, apărut, ca și în majoritatea țărilor vecine, odată cu dezvoltarea fulgerătoare a Turciei și cu deschiderea liniilor aeriene.

Îmbarcarea în cursa Istanbul–Erevan merită făcută pentru a călători lejer. Locurile sunt rezervate cu săptămâni înainte, căci muncitoarele armence trebuie să plece la fiecare trei luni pentru a nu depăși durata legală de ședere pe care le-o acordă vizele turistice. Ca să-și rentabilizeze călătoria, ele se întorc încărcate cu valize burdușite. Gențile de voiaj dau peste răscol de haine panteră, blugi ieftini și pantofi cu toc cumpărați de la negustorii angro din Istanbul și revânduți numaidecât în Armenia.

Derapajul xenofob al premierului și stigmatizarea armenilor veniți să muncească în Turcia reușesc să convingă opinia publică turcă de caracterul nefast al protocoalelor încheiate cu Erevanul. De atunci, problema aproape că nu s-a mai pus. Mai rău, frica se instalează din nou în cartierele Istanbulului frecventate de armeni. „Suntem neliniștiți", stă să plângă Shusha, care vinde haine de piele într-un butic. „Familia mea vine din Gumri și, după cutremurul din 1988, ne-am pierdut locuința. Am făcut literele și am lucrat ca învățătoare pentru 50 de dolari pe lună până în 2004. Apoi, am hotărât să vin aici", povestește ea. „Genocidul? Nu putem să-l uităm, desigur. Familia mea este originară din Muș și din Kars. Ne gândim

mereu la povestea asta", spune Donara, în vârstă de 53 ani. În duminica următoare, tensiunea este perceptibilă în jurul bisericii Gedikpacha, din cartierul armenesc Kumkapı. „Ieri, în timp ce o echipă de televiziune ne filma, au venit nişte tineri din cartier şi unul dintre ei a aruncat o brichetă. Câţiva au strigat la noi: «O să vă dăm foc! O să vă punem o bombă!»", povesteşte Recep care vinde Biblii în faţa acestei biserici evanghelice. Grilaje metalice noi protejează ferestrele. „Am obosit să tot schimbăm geamurile. Aruncau sistematic cu pietre şi sticle." Mulţi armeni se adună duminica pentru a participa la liturghia în patru limbi, turcă, armeană, rusă şi farsi, pentru cei care vin din Iran. „Armenii se simt aici în pericol. Se duc la lucru şi se întorc acasă, fără a mai întârzia prin oraş, supravieţuiesc, subliniază bătrânul. Dar un cetăţean al Armeniei trebuie să vină aici să-şi caute de lucru, nu? Cum au făcut turcii? Dacă Germania zicea: «O să-i expulzăm pe toţi turcii», cum ar fi fost?" La adăpostul biroului său, situat la subsolul bisericii, pastorul Krikor este revoltat de campania guvernului. „Statul le face deja destule neajunsuri armenilor din Turcia, care sunt propriii lui cetăţeni. Toate bunurile fundaţiilor şi bisericilor au fost confiscate. Cum ar putea un stat care îşi fură propriii cetăţeni să pretindă că-i apără pe armenii din Armenia? Şi pe noi ne deranjează asta: suferă, sunt dispreţuiţi, maltrataţi, muncesc ca nişte animale de povară... De un ajutor ca ăsta mai bine te lipseşti." Pentru el, problema de fond este, ca totdeauna, memoria genocidului şi negarea lui. Simplul apel la istorie al Curţii Constituţionale Armene a declanşat o reacţie brutală. „Cauza ameninţării este frica. Turcia ştie bine că genocidul este o realitate, dar se întreabă cum să facă pentru a reduce la tăcere revendicările. Ea seamănă cu un copil care, neputând să se ia la trântă cu cei mari din cartier, se burzuluieşte pe frăţiorul mai mic. Statul turc nu s-a schimbat din 1915..."

De fapt, prejudecățile sunt tenace și discursul responsabililor politici reiau regulat retorica anti-armenească cea mai clasică. „Sământă de armean", „fiu de armean" rămân sinonime cu „trădător de țară". Astfel, la sfârșitul lui august 2012, în timpul unei ședințe parlamentare consacrate atentatelor Partidului Muncitorilor din Kurdistan (PKK), deputatul AKP din Erzurum, Muhyetin Aksak, declara: „Frații noștri kurzi și membrii PKK nu ar trebui puși pe același plan. Trebuie să facem o distincție. Ei nu sunt nimic mai mult decât copiii apostaților de armeni..." Declarațiile ministrului de Interne Idris Naïm Șahin sunt în același spirit. Tentativa de apropiere și diplomația fotbalului nu au făcut să dispară reflexele naționaliste și anti-armenești, aproape atavice în rândul conducătorilor politici turci, începând de la primul dintre ei. În ianuarie 2011, în timpul unei vizite la Kars, Recep Tayyip Erdoğan face afirmații care le contrazic pe ale lui Abdullah Gül, de cu trei ani înainte. Departe de a face apel la reconciliere, el califică drept „monstruozitate" Monumentul Umanității, sculptura neterminată care domină orașul. Statuia, o siluetă umană despicată în două, comandată în 2006 de fostul primar din Kars artistului plastic Mehmet Aksoy, simboliza reconcilierea dintre Turcia și Armenia. Această „monstruozitate" care, ca suprem sacrilegiu, se află în vecinătatea vestigiilor islamice din veacul al X-lea, trebuie dărâmată fără întârziere, ordonă Erdoğan: „Nu mai trebuie s-o văd la următoarea mea vizită." Fără să clipească, administrația se execută. Trimite până la urmă buldozerele pentru a duce la îndeplinire sinistra sarcină. Pe 24 aprilie.

Capitolul 10

Obsesia negaţionistă a statului

În capătul unui şir de trepte, lamele încovoiate a patru imense spade din granit chinezesc se unesc înălţându-se spre cerul de deasupra Iğdır-ului. De departe, această construcţie războinică ar putea fi asemuită unei rachete îndreptate spre Armenia vecină. Pe fundal, se conturează pantele înzăpezite ale muntelui Ararat. Frontiera, închisă de Turcia din 1993, se află la doar 10 kilometri. Încadrat de câteva steaguri turceşti prăfuite şi decolorate de soare, acest bizar monument de vreo 40 de metri înălţime a fost înălţat pentru a putea fi văzut din tabăra inamică. Memorialul din Iğdır, inaugurat în 1999 de către ministrul de stat Ramazan Mirzaoğlu, celebrează memoria victimelor genocidului. Nu ale celui din 1915. Nu ale celui al armenilor, ci „genocidul turcilor săvârşit de armeni", explică Göskel Gülbey, preşedintele Asociaţiei de luptă contra acuzaţiilor mincinoase ale armenilor, fost lider local al Lupilor Cenuşii. Genocidul pe care l-ar fi comis armenii contra turcilor şi azerilor între 1918 şi 1921, potrivit versiunii oficiale asupra istoriei, reprezintă teza confirmată de colecţii de fotografii îngălbenite ale unor trupuri mutilate şi ale unor gropi comune, precum şi de lucrări de propagandă deteriorate de mucegai.

Construirea memorialului a fost pusă la cale din 1965, data primului simpozion „istoric" organizat la Iğdır pentru a contracara revendicările armeneşti din timpul celei de-a 50-a

comemorări a anului 1915. „Un monument al martirilor trebuie ridicat în memoria a mai bine de un milion de turci căzuți în Anatolia orientală și pentru a răspunde punct cu punct acelora care celebrează 24 aprilie ca zi a genocidului și ridică monumente în diferite locuri din lume pentru a comemora genocidul care s-ar fi săvârșit contra armenilor", se precizează în concluziile colocviului. În această regiune situată în extremitatea răsăriteană a Turciei, unde o importantă minoritate azeră s-a instalat pentru a fugi de represaliile armenești de la sfârșitul războiului din 1914–1918, memoria acelor zile rămâne vie. Pe aceste locuri, partidul ultranaționalist turc, MHP (Partidul Acțiunii Naționaliste), al faimoșilor Lupi Cenușii, se află pe un teren gata cucerit.

Monumentul a fost ridicat pe drumul care duce la vama Alican, păzită de câțiva soldați turci somnoroși, în mijlocul unui câmp plin de buruieni. De altfel, acesta era punctul de trecere vizat pentru a fi deschis, în 2009, atunci când Turcia și Armenia încercau să se reconcilieze. Armenii provenind din Erevan ar fi fost, astfel, obligați să treacă pe lângă acest monument al negaționismului ori de câte ori intrau în Turcia. Bizară modalitate de a pune în practică reconcilierea.

Memorialul din Iğdır caricaturizează la extrem politica negării genocidului din 1915 de către statul turc, recurgând la mecanismul binecunoscut al răsturnării istoriei și al transformării victimelor în vinovați. Dar negaționismul turc ia și alte forme, începând cu glorificarea celor care au gândit masacrele, ale căror nume sunt omniprezente în țară. Toponimia mișună de referințe la acest trecut sumbru. Zeci de înalți funcționari, verigi în lanțul genocidului din 1915, deseori reciclați apoi în administrația de stat a Republicii, au dat numele lor străzilor, aeroporturilor, stadioanelor...

Să-l luăm pe Talaat Paşa, ministrul de Interne al Comitetului Uniune şi Progres, principalul ordonator al crimei. Cel care, de la terminalul telegrafic pe care şi-l instalase la domiciliu, trimitea ordine guvernatorilor şi subprefecţilor să facă razii în tot Imperiul. Acesta este continuu omagiat de Republică drept erou. Ca dovadă, bulevardul cu numele lui străbate tot centrul capitalei, Ankara. Un bulevard la Istanbul, cartiere (*mahalle*), şcoli, parcuri din toată ţara sunt botezate Talaat Paşa, şi asta la fiecare nou val de naţionalism, mai ales după loviturile de stat din 1971 şi 1980. Memoria lui este foarte prezentă. Comitetul Uniune şi Progres îşi instalase, în timpul războiului, birourile în corpurile de clădire ale Universităţii din Istanbul, cea mai mare şi mai veche universitate a ţării. În spatele intrării monumentale care astăzi este folosită de studenţi, o aripă a incintei, un mic pavilion de la sfârşitul veacului al XIX-lea cu tavane înalte, pictate, şi cu parchete lăcuite, fusese adjudecată de Talaat pentru a-şi instala birourile. Astăzi, locul este folosit drept cantină pentru profesorii universităţii şi oaspeţii lor. Astfel, la fiecare prânz, poţi fi invitat şi servit la masa călăului, într-o atmosferă de epocă, de chelneri în cămaşă albă, cu felurite delicatese din gastronomia turcă.

Rămăşiţele pământeşti ale lui Talaat se află în inima Istanbulului, pe colina Libertăţii Eterne (*Abide-i-Hürriyet Tepesi*). Colina în cauză este înghesuită între două bretele de autostradă, un spital şi giganticul Palat al Justiţiei, Çağlayan, construit în formă de farfurie zburătoare. Poarta parcului [unde se află Monumentul Libertăţii] se deschide cu un scârţâit, trezind din somn un paznic hirsut, tolănit în faţa unui program de televiziune în baraca pe care o ocupă la intrare. Un cârd de ciori se ridică, rotindu-se, în croncăneli sinistre. Doi câini chelboşi se fac nevăzuţi în spatele unor pini descărnaţi.

Cimitirul a fost amenajat, inițial, pentru câțiva demnitari, eroi ai modernismului turcesc, și pentru cei 74 de soldați uciși în cursul asaltului dat de islamiști contra Camerei deputaților, la 31 martie 1909. Un episod al luptei dintre, pe de o parte, moștenitorii Tanzimat-ului, curent otoman modernist influențat de iluminism și bonapartism, și, pe de altă parte, susținătorii suveranității absolute a sultanului. Colina Libertății Eterne, dominată de un tun monumental, simbolizează modernitatea, pozitivismul, laicismul, rezistența la forțele reacționare. În aprilie 2007, uriașele adunări kemaliste, organizate pe sub mână de militari cu scopul de a contracara alegerea la președinția Republicii a unui islamist, Abdullah Gül, porneau din acest loc simbolic.

Acesta a fost așadar locul unde puterea kemalistă l-a înmormântat cu mare pompă pe Talaat Pasha. Cenușa lui tocmai fusese redată patriei natale de Germania nazistă. Pentru a câștiga bunăvoința Turciei, Hitler a hotărât să trimită la Istanbul resturile pământești ale eroului național. La sfârșitul Primului Război Mondial, majoritatea înalților demnitari ai Junilor Turci se refugiaseră în Germania, aliata lor. Unii au fost depistați de „vânătorii de autori ai genocidului". Și Talaat, care se credea la adăpost, a fost asasinat în 1921 de un tânăr armean, Soghomon Tehlirian, a cărui familie, întreagă, fusese masacrată cu câțiva ani înainte. Această acțiune vindicativă a reprezentat lovitura de maestru a Operațiunii Nemesis[1].

[1] Concepută de Federația revoluționară armeană (FRA) Dachnaktsounioun, Operațiunea Nemesis (după numele zeității grecești a răzbunării) a organizat asasinarea, între 1920 și 1922, a opt demnitari ai Comitetului Uniune și Progres sau a „trădătorilor armeni" condamnați în contumacie de Curtea Marțială de la Constantinopol, în 1919, și refugiați în străinătate. Sentința pronunțată de tribunal, care judecase o parte dintre crimele comise în 1915, a fost astfel pusă în executare de aceste comandouri de „justițiari".

Opţiunea de a-l înhuma pe Talaat pe colina Libertăţii este, din punct de vedere ideologic, semnificativă. Genocidul armean, la urma urmei, a fost comis în numele unei anumite idei a modernităţii. Decizia de a-l înmormânta aici pe Enver Paşa, fost ministru al Războiului, este mai recentă. În august 1996 trupul lui a fost repatriat din Tadjikistan de guvernul condus pe atunci de premierul islamist Necmettin Erbakan. La sfârşitul Primului Război Mondial, Enver, herald al panturcismului, şi-a vârât în cap să unifice toate popoarele turcofone din Asia Centrală. În 1922, a căzut pe front în lupta cu un batalion al Armatei Roşii, format, cum spune legenda, din soldaţi armeni. În cele din urmă reuniţi, cei doi criminali nu mai primesc prea multe vizite. Mormintele lor cenuşii, acoperite de frunze uscate, par înecate în mijlocul haosului urban. Colina Libertăţii este astăzi neglijată şi nu mai are drept la onoarea ceremoniilor oficiale, regretă gardianul.

Cultul lui Talaat Paşa nu a rămas mai puţin o realitate în mediile statale cele mai naţionaliste. Guvernul islamo-conservator al lui Recep Tayyip Erdoğan nu s-a opus, în 2006, la constituirea unui comitet Talaat Paşa, spre slava marelui vizir al genocidului armean. De altfel, în acest comitet se regăsesc câteva figuri de rang înalt, precum veteranul politicii turceşti, fostul preşedinte Suleyman Demirel. Dar şi fostul „preşedinte" al Republicii turce autoproclamate a Ciprului de nord, Rauf Denktaş, decedat în ianuarie 2012, precum şi liderul Partidului Muncitorilor, Doğu Perinçek, un fost maoist convertit la naţionalismul cel mai îngust. Perinçek este încarcerat din 2007, sub acuzaţia de a fi fost unul dintre personajele-cheie ale nebuloasei Ergenekon, un grup militaro-mafiot cuibărit în angrenajele statului. Toată această lume bună a năşit, pe faţă, manifestaţii negaţioniste la Lausanne, în Elveţia, acolo unde

Doğu Perinçek a fost de altfel condamnat în 2007 de justiție pentru negarea publică a genocidului armean. Dar și în Franța, unde o defilare a Comitetului Talaat Pașa a fost autorizată în Piața Bastiliei, în mai 2011. Același comitet, strâns legat de rețelele asociative și politice turcești, a participat vizibil și fără ca prefectura să aibă ceva de zis, la demonstrațiile „pro-negaționiste" din fața Adunării Naționale și a Senatului, înaintea votului pentru legea Boyer privind penalizarea negării genocidului. Și mai rău, cu ocazia comemorării a 90 de ani de la uciderea lui Talaat, a fost organizată la Berlin o ceremonie cu torțe în memoria sa.

Celebrarea responsabililor genocidului nu reprezintă decât un aspect al negaționismului turc care, de-a lungul anilor, s-a sofisticat tot mai tare, replicând punct cu punct cererilor de dreptate venite din partea comunităților armenești. La aproape un veac de la consumarea faptelor, Turcia refuză cu obstinație să califice drept „genocid" deportarea și masacrarea organizată a unui număr de 1–1,5 milioane de armeni. Totuși, acum se vorbește pudic despre „evenimentele din 1915", terminologie apărută în anii din urmă. Ankara admite „deplasările de populație" și masacrele reciproce, recunoaște că au murit între 300 000 și 500 000 de armeni, dar explică faptele prin contextul tulbure al Primului Război Mondial. Din perspectiva Turciei, deportarea armenilor se justifica prin ipotetica susținere de către ei a dușmanilor ruși, chiar dacă cea mai mare parte dintre armeni luptau sub steagul otoman. „Nu există niciun genocid în istoria noastră", a proclamat Recep Tayyip Erdoğan fidel doctrinei instaurate de predecesorii săi, în momentul în care dezbaterea asupra legii franceze stârnea furia. „Dar câți musulmani au fost uciși în Balcani?" întreba Ibrahim Kalın, consilierul primului-ministru, în chip de justificare, cu ocazia

unei reuniuni a comisiei parlamentare create în mod expres. O argumentaţie imuabilă. O istoriografie de stat.

Pentru decriptarea acestei mecanici negaţioniste, să facem încă o trimitere la *Asasinii memoriei* de Pierre Vidal-Naquet: „Dintre toate istoriografiile, cea mai rea este istoriografia de stat, iar statele admit rar că au fost criminale. Cazul cel mai dureros este poate, în acest domeniu, cel al istoriografiei turceşti asupra genocidului armenilor din 1915. Că turcii insistă asupra situaţiei de război, asupra dorinţei de victorie a ofensivei ruseşti pe care o formulau un număr de armeni, asupra conflictelor locale dintre armeni şi vecinii lor, în cursul cărora aceştia din urmă nu s-au comportat mereu ca mielul din fabulă, ce poate fi mai firesc? Dar turcii nu se mărginesc la atât: ei oferă exemplul însuşi al negării. Să ne punem în locul minorităţii armeneşti cam peste tot în lume. Să ni-l imaginăm pe Faurisson ministru, Faurisson general, Faurisson ambasador, Faurisson membru al Naţiunilor Unite, Faurisson răspunzând în presă ori de câte ori este vorba despre genocidul evreilor, pe scurt un Faurisson de stat, dublat de un Faurisson internaţional [...][1]" Termenul „negaţionism", neologism creat în 1987 de istoricul Henri Russo pentru a califica negarea Shoah-ului, va fi reluat, mai târziu, de Vidal-Naquet şi utilizat pe subiectul genocidului armean[2].

Negaţionismul statului turc şi al celor care îi apără poziţiile oficiale împrumută aceleaşi tipare ca şi negaţionismul Shoah-ului, decorticat de Vidal-Naquet. Metodologia şi retorica sunt perfect asemănătoare: mărturiile directe ale supravieţuitorilor sunt sistematic discreditate sau făcute ridicole. Cele ale străinilor sau ale turcilor sunt cu necesitate emise de agenţii unei conspiraţii

[1] Pierre Vidal-Naquet, *op cit.*, p. 142.

[2] *Le Nouvel Observateur*, 24 ianuarie 2005.

internaționale contra Turciei. Documentele de epocă și probele sunt, bineînțeles, falsuri fabricate până la ultimul amănunt. La fel ca și Faurisson în cazul camerelor de gazare, negaționiștii genocidului armean împing raționamentul până în punctul în care consideră că deportarea sistematică și masacrarea armenilor în 1915 ar fi o „teză", o „opinie", nu un fapt istoric. Pentru unii, tifosul i-ar fi ucis pe deportații evrei la Auschwitz. Pentru ceilalți, foamea și setea i-ar fi răpus pe armeni pe drumul spre Dayr az Zawr. Ca și în cazul Shoah-ului, negaționismul genocidului din 1915 exploatează ignoranța, larg răspândită, asupra unei istorii insuficient predate [în școală]. În Franța, ce n-am auzit oare, inclusiv din gura aleșilor, a unor juriști eminenți sau a istoricilor, pentru a justifica sau minimaliza negaționismul? A răspunde „pe hârtie", așa cum spunea Pierre Vidal-Naquet, negaționiștilor și erorilor, deseori grosolane, pe care le comit ei, presupune, e adevărat, o cunoaștere minimală a cazului. În acest tip de dezbateri, forma și forța afirmației capătă întâietate asupra fondului.

„Negarea genocidului armean e o industrie", declară universitarul turc Taner Akçam într-un interviu din ianuarie 2012. Autorul lucrării *Un act ruşinos*[1], profesor la Universitatea Clarke din Statele Unite ale Americii, este unul dintre cei dintâi intelectuali turci care au contestat versiunea oficială a istoriei, încă de la începutul anilor '90. „Negând ceea ce s-a petrecut în 1915, Turcia reproduce instituțiile, relațiile sociale și ideologia care au dus la genocidul din 1915. Negarea trece dincolo de apărarea unui fost regim a cărui ideologie a condus la un genocid consumat. Negarea hrănește o politică de agresiune continuă, atât pe plan intern, cât și pe plan extern, contra oricărei persoane care se opune acestei ideologii negaționiste. Iată

[1] Taner Akçam, *Un acte honteux*, Denoël, 2006.

motivul pentru care adevăraţii ucigaşi ai lui Hrant Dink sunt, în continuare, de negăsit. Iată de ce sunt puse la cale atacuri contra armenilor şi monumentelor lor din Europa. Iată de ce în Statele Unite sunt organizate contra mea şi a altor intelectuali campanii de ură şi de ostilitate", continuă istoricul acesta, care s-a pronunţat în favoarea legii ce incriminează negarea, dezbătută în Franţa. „Asta ar trebui să fie limpede pentru toată lumea: în Turcia, negarea genocidului este o industrie. Este, de asemenea, o politică de stat de prim ordin. Consiliul de Securitate Naţională (MGK), cea mai înaltă autoritate instituţională turcă, a creat în 2001 un Comitet de coordonare pentru lupta contra alegaţiilor neîntemeiate privitoare le genocid. Repet: a nega genocidul este una dintre priorităţile Statului turc. Trebuie să vă daţi seama că nu sunteţi confruntaţi cu o simplă negare: vă aflaţi în faţa unui regim negaţionist."

Statul turc mobilizează, în fapt, mijloace uriaşe pentru a lupta contra a ceea ce el numeşte, de obicei, „afirmaţiile armeneşti despre un aşa-zis genocid". Este de ajuns să navighezi pe site-urile guvernamentale pentru a obţine o imagine de ansamblu. Aproape niciunul dintre acestea nu omite micul logos de rigoare despre aşa-numitul genocid şi minciunile armeneşti. Cel al Ministerului Culturii este cel mai locvace pe acest subiect: îi consacră jumătate dintre dosarele lui istorice. Ministerul Afacerilor Externe nu se lasă mai prejos. Acesta rezervă, în egală măsură, spaţiu „diplomaţilor martiri", asasinaţi de teroriştii armeni ai Asala, fără a ni se explica vreodată geneza şi motivaţiile acestei mişcări, indisociabilă de genocid. Cât priveşte serviciile de informaţii, MIT (*Mili Istibahrat Teskilatı*), ele însele îşi revendică filiaţia directă din Organizaţia specială (Teskilat-i-Mahsusa), fondată în 1914, al cărei rol a fost central în masacre. În saloanele internaţionale, în birourile de turism, Turcia îşi difuzează viziunea asupra istoriei cu ajutorul broşurilor, fasciculelor sau CD-urilor editate

cu mari cheltuieli. Acesta a fost cazul Sezonului Cultural Turc din Franța, în 2010. Pentru astfel de evenimente, Fondurile de Promovare a Turciei sunt utilizate cu generozitate. O autentică obsesie negaționistă.

Prezidat de vice-premier, cum amintește Taner Akçam, Comitetul de Coordonare a Luptei contra Acuzațiilor Nefondate de Genocid (ASIMKK) reunește reprezentanți ai marilor ministere cheie (Apărare, Justiție, Interne, Afaceri Străine, Educație, Cultură), pe președintele Consiliului Superior al Universităților (YÖK), pe directorul Serviciilor de Informații (MIT), pe șefii Arhivelor Naționale și ai Fondurilor de Promovare a Turciei, precum și pe președintele Institutului Turc de Istorie (TTK). Și, bineînțeles, militari. Vârful instituționalizării negaționismului. Acest comitet a fost creat de un guvern care reunea stânga kemalistă a lui Bülent Ecevit și pe Lupii Cenușii ai lui Devlet Bahçeli, atunci când în Franța se vota legea care recunoștea genocidul armean. Dacă există un subiect care aduce la consens toate partidele din Turcia – cu excepția partidului pro-kurd –, acela este negaționismul. ASIMKK era, mai mult sau mai puțin, în adormire de câțiva ani. Însă ca răspuns la ultimele veleități legislative din Franța, această instituție a fost reactivată. În 2007, ea a fost, de asemenea, mobilizată pentru a pregăti un documentar în șase părți cu privire la relațiile turco-armene: *Sarı Gelin*, *Mireasa blondă*, după titlul unui cântec popular armenesc. DVD-ul de propagandă a fost distribuit anul următor în toate școlile primare din Turcia de Ministerul Educației Naționale, cu proiecție în cazul copiilor și recenzie obligatorie din partea cadrelor didactice... Inclusiv în școlile armenești.

Cel mai bun exemplu al acestui negaționism de stat rămâne Institutul de istorie turcă (TTK), o instituție fondată de Kemal

Atatürk cu misiunea de a alimenta retorica istorică oficială. Institutul, multă vreme prezidat de istoricul Yusuf Halaçoğlu, marele negator şef, devenit astăzi deputat al Partidului Ultranaţionalist (MHP), are, de altminteri, un „departament de studii armeneşti" bine echipat. Acesta este condus de istoricul Kemal Çiçek care apare în ziare sau pe platourile de televiziune imediat ce vine vorba de armeni. În rapoartele şi documentele editate de acest organism istorico-politic, armenii din Imperiul Otoman în 1915 sunt asimilaţi, în bloc, „trădătorilor" sau „teroriştilor", aliaţi trupelor ruseşti. Aceasta este versiunea istoriei pe care o găsim, până în clipa de faţă, în toate cărţile şcolare şi care modelează mintea oricărui şcolar turc, de la grădiniţă până la universitate. „Turcia a urmat o politică de amnezie voluntară şi de tactică dilatorie. Ea a vârât subiectul sub preş, a pretins că acesta nu exista şi spera ca toată lumea să aibă memorie scurtă. De aceea e atât de furioasă pe Franţa: Turciei nu-i place să-i fie reîmprospătată memoria", apreciază Taner Akçam.

Dar centenarul din 2015 al genocidului se apropie şi Turcia e puternic neliniştită de campania internaţională care se pregăteşte. După Franţa şi cele vreo douăzeci de state care l-au recunoscut, ar putea şi altele să evoce oficial, la rândul lor genocidul din 1915 şi, mai ales, Statele Unite. La Washington, principal aliat al Turciei pe scena internaţională, problema este pusă pe tapet înainte de toate alegerile. De democraţi, atunci când majoritatea în Camera Reprezentanţilor sau în Senat este republicană. De republicani, atunci când această majoritate este democrată. Preşedintele Barack Obama făcuse promisiunea, înainte de primul mandat, să recunoască realitatea genocidului armean. Promisiune uitată odată ales. La 24 aprilie, Casa Albă transmite, tradiţional, un mesaj în memoria victimelor. De fiecare dată, cuvintele sunt atent cântărite. Comunitatea

armeano-americană, numărând peste un milion de persoane, așteaptă în fiecare an ca președintele american să folosească cuvântul „genocid". Dar din 2008, Barrack Obama a folosit expresia „mare catastrofă".

„În fiecare an, după 24 aprilie, comentariul ce poate fi citit în cea mai mare parte a cotidienelor este, grosso modo: «Uf! Am scăpat. Încă un an câștigat», ironizează Taner Akçam. Pe măsura apropierii de 2015, tactica va rămâne neschimbată. Conducătorii turci știu că subiectul va fi exploatat, mai ales în străinătate. Totul este, așadar, pregătit pentru a ajunge în anul 2015 cu cât mai puține pagube posibile. Această memorie este ca o fantomă care îi bântuie." Pentru a contracara revendicările în țările unde trăiesc puternice comunități armenești, Turcia nu-și precupețește mijloacele. „Statul pune la bătaie resurse incalculabile pentru ca Turcia să nu fie acuzată de genocid", explică Samim Akgönül, istoric, profesor la departamentul de studii turcice al Universității din Strasbourg. În Franța, de exemplu, unde au fost create grupuri de presiune și site-uri internet pentru a propaga tezele istoriei oficiale și negaționismul Statului turc. Fondul guvernamental de promovare a Turciei dispune, în această direcție, de bugete cvasi-nelimitate. Încă și mai impresionant, în Statele Unite, puternica *Turkish Coalition of America* (TCA) finanțează, grație unui buget anual de mai multe milioane de dolari, acțiuni de lobby pe lângă membrii ambelor camere parlamentare, dintre care unii își alimentează campaniile din banii Turciei. Ankara susține materialmente catedre universitare și plătește campanii publicitare în media. Astfel, în ediția din 6 iunie 2005, magazinul *Time* a distribuit un CD de propagandă negaționistă turcească.

Dar, în perspectiva anului 2015, guvernul turc este pe cale să-și schimbe tactica. Fin strateg, ministrul de Externe Ahmet Davoutoğlu știe în ce măsură negaționismul excesiv sfârșește prin a da naștere efectului invers decât cel așteptat. În primăvara

anului 2012, odată ce dosarul legii franceze a fost închis, Turcia a hotărât să regrupeze toate instituţiile însărcinate cu lupta contra „revendicărilor mincinoase ale unui pretins genocid" sub autoritatea unui birou al premierului. „De acum, o singură instituţie va avea drept sarcină să trateze toate revendicările legate de genocid", se felicita în iunie 2012, în tabloidul *Haber Türk*, editorialistul Murat Bardakçı, specialist în probleme istorice. „În Turcia există actualmente o întreagă paletă de instituţii, fundaţii, departamente în sânul statului major sau al universităţilor care abordează revendicările armeneşti", scrie acest jurnalist, el însuşi autor al mai multor lucrări pe tema genocidului şi, mai ales, al unui studiu asupra carnetelor lui Talaat Paşa[1]. „Şi ce am reuşit noi până acum mulţumită acestui efort? Un imens nimic. Diaspora armenească a fost eficientă în centrele de cercetare şi în universităţile europene şi americane. Ea a produs un lucru de calitate, profesional, între care numeroase publicaţii atrăgătoare şi sute de site-uri internet." Punând în discuţie strategia turcă, el continuă: „Deoarece cea mai mare parte dintre publicaţiile noastre se adresează exclusiv propriilor noştri cetăţeni şi nu fac altceva decât să ne promoveze pe noi înşine, nouă înşine, fără ca cineva din străinătate să le bage, cu adevărat, în seamă. [...] Nimeni nu citeşte broşurile şi cărţile pe care ambasadele noastre încearcă să le distribuie în străinătate, pentru că sunt scrise în stilul plictisitor al propagandei din anii '60." În ciuda eforturilor făcute recent în anumite cercuri de reflecţie pentru a recruta negaţionişti străini, cu precădere francezi, Murat Bardakçı regretă lipsa de credibilitate a producţiei oficiale din preajma

[1] Istoricul Ara Sarafian, în lucrarea *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide, 1917*, apărută în 2012 (Gomidas Institute), ia ca punct de plecare carnetele lui Talaat Paşa pentru o concluzie complet diferită.

centenarului: „Nu avem nici măcar o singură publicație care să fie luată în serios în cercurile academice din străinătate. [...] Dezastruoasa noastră incapacitate de a înțelege că nu putem reduce evenimentele din 1915 la numărarea cadavrelor trebuie depășită. Dacă nu, durerile de cap ale Turciei vor deveni și mai dureroase ca înainte."

Capitolul 11

Sevag Balıkçi: „1 500 000 + 2"

Paştele nu va mai fi sărbătorit în familia Balıkçi. Şi nici altceva, de altfel. Sub un cer cenuşiu, cu gulerul hainei ridicat şi privirea aţintită asupra valurilor care se sparg unul după altul de cheiul debarcaderului, Garabet Balıkçi îşi sudează mecanic ţigările una de la alta. În mâna care i-a rămas liberă, strânge un bucheţel de flori albe. În această duminică de Paşti, când armenii din Istanbul sărbătoresc Învierea lui Hristos în jurul unei mese de familie, iar copiii vopsesc ouăle, Garabet trece Bosforul ca să meargă să pună flori pe mormântul fiului său, în cimitirul armenesc din Şişli. În faţa mormântului, au instalat un taburet mic din aceeaşi marmură ca şi lespedea de pe mormânt. „Au pus scaunul ca să mă pot aşeza şi să-i vorbesc, spune tatăl, copleşit. Dar vocea lui nu se mai aude. A murit," spune bărbatul arătând cavoul. Sevag al lui cel înalt nu se va întoarce. În fiecare duminică, după tragedie, vine să dea la o parte florile ofilite, aprinde o ţandără de tămâie şi se aşază câteva minute ca să-i vorbească fiului său, ucis cu un an înainte.

Născut în 1984, Sevag Şahin Balıkçi a murit pe 24 aprilie 2011, în Joia Mare. Să mori pe 24 aprilie… „Toţi armenii ştiu ce înseamnă asta", spune un prieten de familie, venit să se reculeagă cu soţia şi copiii lui. 24 aprilie este data aniversară a declanşării genocidului din 1915. În acea zi, mai multe sute de notabili armeni din Istanbul, politicieni, medici, avocaţi, jurnalişti, au fost arestaţi, închişi în puşcăria Sultanahmet şi

deportați cu trenurile spre Anatolia, din gara Haydarpacha. Această zi a amintirii a fost mult timp comemorată în tăcere de armenii din Turcia. Dar astăzi, familia Balıkçi nu mai are motiv să tacă. „S-a spus că odată cu Hrant Dink numărul a devenit 1 500 000 de victime + 1. Cu fiul meu, numărul este 1 500 000 + 2", spune Ani, mama dublu îndoliată.

Vestea morții violente a lui Sevag a fost, inițial, primită cu neîncredere de comunitatea armenească, apoi au trebuit să consimtă la dura realitate. Sevag este cea mai recentă victimă a genocidului armean. Ultimul sacrificiu din ziua de 24 aprilie. Tânărul își efectua serviciul militar într-un pluton de jandarmerie, în cazarma din Kozluk, din provincia Batman, în plină regiune kurdă, teritoriu aflat sub influența gherilei Partidului Muncitorilor din Kurdistan (PKK). O zonă ostilă pentru armata turcă și recruții ei. Soldatul Balıkç nu mai avea decât 26 de zile până la demobilizare. Mai puțin de o lună până când își va reîntâlni părinții, sora și cămăruța din noul apartament de la Moda, pe malul asiatic al Bosforului, în care familia tocmai se mutase. „Se grăbea să se întoarcă să lucreze cu mine", spune Garabet, de meserie bijutier într-un atelier din apropierea marelui bazar din Istanbul. Într-adevăr, iarna fusese grea pentru Sevag, aflat departe de ai săi. Armata, violența, izolarea într-o cazarmă la 1 600 km de Istanbul... Încercarea îl zguduise. Totuși, în ultimele fotografii pe care familia le mai are cu el, capul ras abia dacă i-a asprit fața rotundă și surâzătoare. Serviciul militar este obligatoriu pentru orice cetățean turc, inclusiv pentru „minoritarii nemusulmani", așa-numiții *gayrimuslim*. Și Sevag se achitase de datorie.

De altfel, ca orice bună familie turcă, Balıkçii alcătuiseră un mic album de fotografii-amintiri ale fiului lor sub steag. Un album pe care îl țin pe o etajeră, în sufragerie. Pe filele pe care le răsfoiește Garabet tatăl, Sevag pozează în uniformă de militar și în tricou cachi, pe munte sau lângă cazarmă, mereu surâzător. Imaginile nu-l arată niciodată înarmat sau

în atitudine războinică, cum fac deseori recruţii. În câteva fotografii de grup, Sevag apare în mijlocul a vreo zece soldaţi din compania lui. Toate denotă o camaraderie deschisă. Şi totuşi. Garabet arată un chip. „El este ucigaşul", şopteşte bărbatul. În fotografii, soldatul pe care îl indică el, Kıvanç Ağaoğlu, este, în aparenţă, un soldat printre alţii. Într-una, acesta stă mândru, cu o armă de asalt, în centrul grupului. Într-o altă fotografie, stă braţ la braţ cu viitoarea sa victimă, fixând obiectivul cu nişte ochi exorbitaţi.

Pe 24 aprilie, dimineaţa, comandantul cazărmii din Kozluk a trimis o parte din garnizoană să repare gardul. Regiunea se află în stare de alertă, ca în fiecare an primăvara, deoarece, atunci când se topeşte zăpada, rebelii PKK îşi reiau în forţă operaţiunile militare şi ambuscadele. Santinelele militare sunt, uneori, luate cu asalt. Trebuie, deci, întărită securitatea din jurul cazărmii şi adăugate câteva rulouri de sârmă ghimpată cu lame de ras. Vreo şase soldaţi, între care şi Sevag, mai degrabă se bucură că în această zi vor mânui lopata şi târnăcopul, câteva ore, în aer liber. O santinelă înarmată veghează asupra grupului. Este Kıvanç Ağaoğlu. Şi apoi, este tras un foc. Glonţul trece prin tricoul lui Sevag, lovindu-l în abdomen. Tânărul moare pe loc.

Tragicul eveniment a umbrit, în acel an, comemorările lui 24 aprilie 1915. „Toţi armenii ştiu bine ce înseamnă asta." Comunitatea armenească din Istanbul este împietrită. Funeraliile se desfăşoară în biserica armenească din Feriköy, pe 27 aprilie, într-o atmosferă de plumb, în care furia este înecată în frică şi amărăciune. Coşciugul lui Sevag este adus acoperit cu un drapel turcesc, marcat cu semiluna musulmană, aşa cum cere tradiţia pentru „martirii" forţelor armate. Oficialii au venit în număr mare. Ministrul Afacerilor Europene, Egemen Bağış, în rândul din faţă, răsuceşte cuţitul în rana adunării. Pentru

ministru, moartea lui Sevag în rândurile armatei ar fi dovada integrării armonioase a comunității armenești în societatea turcă.

Instituția militară este reprezentată de generalul de armată Hulusi Akar și de comandantul regional al jandarmeriei, Ibrahim Yaşar. Acesta din urmă îi înmânează steagul Turciei lui Garabet Balıkçı care se înclină și-l sărută. Societatea turcă și chiar părinții lui Sevag, obișnuiți cu sacralizarea extremă a emblemelor republicane, nu percep violența simbolică a gestului care marchează, într-un anume fel, supunerea victimelor față de asasinii lor. Mai multe sute de apropiați sau mai puțin apropiați, simpli cetățeni de origine armeană afectați de moartea lui Sevag Balıkçı, iau parte la funeralii și vin să-și prezinte condoleanțele. Printre ei, Rakel Dink, văduva lui Hrant Dink, asasinat înainte cu patru ani, și el pentru că era armean. După ceremonie, dricul se pune în mișcare, spre cimitirul Şişli. Garabet, buimac, încă necrezând că fiul lui murise, suie pe locul din față al vehiculului, în timp ce clopotele însoțesc plecarea lui Sevag.

Din primele zile de după moartea soldatului, armata se străduiește din răsputeri să fie admisă versiunea accidentului. Ancheta nu s-a terminat, dar concluziile sunt deja cunoscute. „O delegație de ofițeri a venit la noi acasă să ne explice că a fost vorba despre un accident, iar Sevag și Kıvanç, în realitate, erau prieteni", povestește Garabet. Părinții victimei nu cred o vorbă. O săptămână mai târziu, armata le propune să meargă la locul unde s-a consumat drama, ca să viziteze cazarma din Kozluk pentru a se reculege. Ani și Garabet au luat bilete de avion cu destinația Diyarbakir. De acolo, au ajuns la bază cu elicopterul. La locul crimei, sunt primiți de ofițerii postului militar și chiar prezentați soldaților care au fost martori la moartea lui Sevag. Kıvanç Agaoğlu este încă acolo, liber, înarmat, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat, povestește revoltată Ani Balıkçı. Ucigașul fiului lor afirmă că „arma s-a descărcat singură atunci când

o aşeza din nou în poziţie". Părinţii îi întâlnesc şi pe tinerii recruţi care erau de faţă în ziua tirului mortal. „Printre ei, era unul care tremura, povesteşte Ani. M-am apropiat de el cu discreţie şi l-am întrebat ce are." Tânărul i-a explicat, vizibil tulburat, că el este cel care l-a dus pe Sevag la spital, unde a fost constatată moartea clinică. Şi, mai ales, că împuşcătura n-a fost deloc accidentală. Potrivit lui, Kıvanç a ochit şi l-a doborât în mod intenţionat pe Sevag. El va retracta totul de la prima înfăţişare la tribunal.

Căci, de fapt, a fost deschis un proces al cărui dosar a fost încredinţat celei de-a doua camere a Tribunalului Militar din Diyarbakir, care să încerce să facă lumină în împrejurările morţii lui Sevag. Sau care să închidă dosarul accidentului. Fiecare dintre audierile la care părinţii şi Lena, sora mai mare, participă în marele oraş kurd este o tortură. Ucigaşul se prezintă în instanţă liber şi îi înfruntă. De fiecare dată, repetă că a fost vorba de un accident. „Nu a fost un accident", şopteşte Garabet, clătinând din cap. „A avut evident legătură cu data de 24 aprilie, adaugă Ani. Am spus asta la tribunal. Camarazii săi ştiau că era armean. Chiar pregătise o pască tradiţională de Paşti, am aflat la proces, suspină femeia. Fiul meu a fost omorât, pentru că era armean. A fost ales să fie sacrificat. Tot ce vreau este ca această crimă să fie recunoscută drept crimă rasistă şi ca vinovatul să stea 20 de ani în închisoare."

De când a fost deschisă procedura judiciară, s-au aflat mai multe detalii tulburătoare. Tricoul roşu închis purtat de Sevag în ziua morţii, probă esenţială în incriminare, a dispărut, după câte se pare, din dosar. „Ne-a fost arătat un alt tricou care nu era măsura lui Sevag", a spus mama. „Şi există o incoerenţă privind traiectoria glonţului tras." Scena crimei a fost machiată şi au avut destul timp la dispoziţie ca probele să fie deplasate de la locul lor, crede avocatul Ismail Alavut. Mărturiile soldaţilor

din Kozluk, aproape în totalitate, confirmă versiunea oficială a superiorilor. Dar în detalii, incoerențele abundă. „Toți mint, de frică. Nicio relatare nu pare credibilă. Este limpede că s-au exercitat presiuni asupra martorilor", afirmă avocatul. Însăși familia celui care a tras, Kıvanç Ağaoğlu, a amenințat un martor cu represalii. „L-au chemat ca să-l intimideze și l-au contactat printr-un angajat al poștei care locuia în același oraș", spune avocatul, vârându-și iar nasul în dosarul voluminos. „Unul dintre soldați chiar povestește felul în care au pus ofițerii presiune pentru a le orienta mărturiile." În ziua reconstituirii, toți martorii au cerut să fie scuzați. Toți au trimis judecătorului o scrisoare identică până la virgulă.

Ceea ce întărește bănuielile de asasinat este mai ales personalitatea ucigașului. Originar din Elazığ, fostul oraș armenesc Kharpert devenit, astăzi, un fief al naționalismului turc, el nu-și ascundea simpatiile pentru o mișcare de extremă dreaptă, *Alperen*: un grup de tineri legați de BBP (*Büyük Birlik Partisi*, Partidul Marii Uniuni), partid naționalist și islamist ieșit dintr-o sciziune a MHP. Tatăl lui conducea secțiunea locală a acestuia. Pe pagina lui de Facebook, Kıvanç își declarase iubirea pentru această organizație rasistă și ostilă minorităților. „Tinerii care nu îndrăznesc să depună mărturie se tem de această ideologie și de rețeaua care se află, probabil, în spate", adaugă Ismail Alavut.

În ciuda eforturilor armatei de a șterge crima anti-armeană, limbile sfârșesc întotdeauna prin a se dezlega. Mai întâi, aceea a lui Melani, logodnica lui Sevag, armeancă și ea. După mai multe săptămâni de la consumarea dramei, ea a scăpat porumbelul. În timpul lunilor de serviciu militar, Sevag o suna, destăinuindu-i-se mai mult decât părinților lui când îi era frică sau se simțea singur. Primise amenințări. Într-o zi, unul dintre soldații din regiment l-a prins într-un colț, de față cu câțiva martori: „Dacă va izbucni într-o zi un război între Turcia și Armenia, tu o să fii primul pe care o să-l omor", i-ar fi spus

lui Sevag, potrivit logodnicei lui. Sevag fusese profund şocat de aceste ameninţări. Ani şi Garabet nu ştiau nimic despre teroarea ascunsă care le măcinase fiul.

La un an după săvârşirea faptelor, durerea familiei Balıkçı se agaţă de o ipotetică decizie a justiţiei. Procedura trenează. Raportul autopsiei lui Sevag nu a fost încă pus la dosar. „Am impresia că judecătorul dă dovadă de prea multă îngăduinţă, este de părere Ani. Ne-a spus: «Verdictul trebuie să-mi permită să le privesc pe cele două familii în ochi.» Dar în acelaşi timp, aşa cum spune proverbul turcesc, te priveşte cu ochiul stâng şi te loveşte cu ochiul drept." A fost înfiinţat un comitet, „Dreptate pentru Sevag", cu scopul de a susţine familia, între membrii săi numărându-se Rakel Dink şi fiul ei Arat, coregraful Zeynep Tanbay, tinerii lideri ai comunităţii armeneşti, Hayko Bağdat şi Garo Paylan... Dar din 1915, impunitatea constituie regula. Astfel, procesul asasinilor lui Hrant Dink, în ciuda mobilizării democraţilor din Turcia, a presiunilor internaţionale şi a interesului manifestat de media, s-a soldat doar cu condamnarea, în ianuarie 2012, a lui Ogün Samast şi Yasin Hayal, ultimele verigi ale lanţului criminal care a pregătit eliminarea jurnalistului şi purtătorului de cuvânt al armenilor din Turcia. Ofiţerii superiori de poliţie din Trabzon şi Istanbul care au fost în contact cu ucigaşii fuseseră, pur şi simplu, transferaţi. Guvernul a fost spălat de orice suspiciune. „Profilul lui Ağagoğlu este foarte asemănător cu al lui Samast", constată avocatul care a lucrat la ambele cazuri.

Atâta timp cât impunitatea rămâne intactă, restrânsa comunitate armenească trebuie să trăiască închisă sub ameninţarea unei recidive, paralizată de frică. La începutul lui aprilie 2012, Ani, Garabet şi câţiva prieteni apropiaţi s-au întâlnit la restaurantul *Jash*, din Beyoğlu, pentru vernisajul expoziţiei lui Sevag. *Jash* este unul dintre puţinele restaurante armeneşti

din Istanbul, chiar dacă această precizare nu apare nicăieri în vitrină. În armeană, numele lui înseamnă „prânz", „ceva de care oamenii au nevoie pentru a supraviețui", spune cu umor Dayk Miridjanian, patronul localului. Acesta este un stambuliot get-beget a cărui familie a scăpat în parte masacrelor din 1915 și al cărui bunic deținea o mezelărie în cartierul Kurtuluş. La parterul restaurantului, Miridjanian a dat la o parte mesele și a instalat sculpturile lui Sevag. Tânărul bijutier fusese înzestrat cu mâini îndemânatice și-i plăcuse să-și lase imaginația să zburde atunci când modela argila. În fața lucrărilor lui copilărești expuse astfel, lacrimile curg și strică machiajul. „De ce l-au ucis? De ce pe el? se întreabă Ani Setyan, care fusese profesoara lui de arte plastice din liceu. Era atât de drăguț. Era un copil", murmură femeia uitându-se la sculpturi. În mica încăpere sunt prieteni ai părinților lui Sevag, cu o mină serioasă, foști colegi de clasă ai lui Sevag, precum aceste trei tinere femei, gătite ca și cum s-ar fi dus la prima lor întâlnire galantă, care se îneacă în plâns. Fostul deputat turc Ufuk Uras a trecut pe acolo ca vecin. La intrare stă Ani, mama, îmbrăcată în negru, ca totdeauna de la moartea fiului ei, primind condoleanțele cu fruntea sus și cu suspinele înghițite în fundul pieptului. Tare ca o stâncă, privește fix, mulțumind fiecăruia cu un zâmbet și cu o voce îngroșată de tutun. În spatele ei, Garabet este prăbușit. S-a apucat iar de fumat, în ciuda problemelor cardiace. Fața, trupul lui întreg nu mai exprimă decât durere. Zidit în tăcere, răspunde, cel mai des, cu un suspin și cu o ridicare din umeri. Zbuciumul sufletesc îl roade de luni întregi, mai ales atunci când e singur în prăvălie. Alături de Garabet, Lena, sora mai mare a lui Sevag, o tânără femeie brună, cu fața luminată de niște ochi mari, impresionează și ea prin combativitate și determinare.

La un an de la moartea lui Sevag, pe 24 aprilie 2012, ziua celei de-a 97-a comemorări a genocidului armean, chiar Lena este aceea care vorbește la cimitir. „Noi eram o familie unită, sudată.

Eram patru. Astăzi nu mai suntem decât trei. Sevag ne lipseşte", strigă ea, suită pe bordura de marmură a mormântului. „L-am trimis să-şi facă stagiul militar. Am dat totul pentru această ţară. Şi voi? Voi – se întoarce ea spre camera de filmat a unui post de televiziune turcesc venit să filmeze ceremonia – ce-aţi făcut ca să ne protejaţi?" La acest mormânt acoperit de flori nu se mai pune problema discursurilor de alinare şi a legendelor în care turcii şi armenii trăiau toţi laolaltă, în armonie. Zece minute, Lena dă frâu liber furiei ei, reci şi tăioase. Puţini sunt cei care au venit să se roage acum în cimitirul Şişli, o mână de cunoscuţi şi câţiva armeni anonimi. Intelectualii şi democraţii turci care, pe scena mediatică, fac pe apărătorii comunităţii armeneşti, strălucesc prin absenţă. Doar militanţii Asociaţiei Drepturilor Omului din Istanbul (IHD) au venit, împreună cu şeful lor, avocatul Eren Keskin, să-şi aducă omagiul. „În orice caz, în această ţară, nu reuşesc să înţeleagă, să depăşească formulele gata făcute ca «vă împărtăşim durerea». În fond, noi ne-am simţit totdeauna diferiţi", spune Ani Balıkçi.

În acest 24 aprilie 2012, comemorările se amestecă. Aceea a lui 1915, comemorarea genocidului armean, şi aceea a morţii lui Sevag, ultima victimă a unei crime care se va prelungi atâta timp cât domnesc impunitatea şi negarea. Absenţa dreptăţii pentru familia Balıkçi înseamnă o incitare, o încurajare dată celor mai naţionaliste segmente ale societăţii turceşti care ameninţă regulat cu „isprăvirea lucrării", adică, cu încheierea exterminării armenilor. Această zi a memoriei începe în jurul orei 13, pe esplanada fostului hipodrom bizantin, la doi paşi de faimoasa Moschee Albastră. IHD desfăşoară o pancardă şi aprinde câteva lumânări în faţa Muzeului Artelor Islamice, fosta închisoare unde, pe 24 aprilie 1915, fuseseră întemniţaţi liderii şi intelectualii armeni din Istanbul, înainte de a fi deportaţi. Manifestanţii agită portretele acestor victime, cele dintâi ale genocidului: printre ele figurează, de pildă, Daniel

Varoujan, poet de geniu, care a continuat să scrie în timpul captivității *Cântecul pâinii*, operă majoră a literaturii armene. În cele din urmă, după câteva luni, a fost legat de un copac, torturat și asasinat, la vârsta de 31 ani. Printre aceste portrete făcute după vechi fotografii îngălbenite, portretul color al lui Sevag, ultima victimă. Pentru Garabet Balıkçi, tatăl, care venea acolo pentru întâia oară, susținerea este reconfortantă.

În fața fostei închisori, vizitată în fiecare zi de sute de turiști care ignoră istoria acestor locuri, Eren Keskin citește un mesaj, o scrisoare simbolică adresată lui Aram I, catolicosul Ciliciei, refugiat la Antelias de când predecesorul lui fusese alungat din Sis, din apropiere de Adana, în 1915. „Ruşinaţi şi plini de respect, ne închinăm dinaintea morţii armenilor otomani care au fost masacraţi şi deposedaţi de bogăţiile lor de tot felul şi chiar de vestigiile propriului trecut [...]. Pe 24 aprilie 2011, ziua când ne aflam aici, să comemorăm arestarea intelectualilor armeni, Sevag Şahin Balıkçi a fost doborât în timpul efectuării serviciului militar obligatoriu în armata turcă, în provincia Batman. Oficialii au livrat informaţii eronate şi au manipulat martorii cu scopul de a stabili că moartea lui a fost un accident. De atunci, anchete mai serioase au scos în evidenţă o crimă cu premeditare. Moartea lui Sevag Balıkçi reprezintă dovada că, din 1915, armenii n-au mai putut să trăiască nicio clipă în siguranţă, că genocidul continuă şi că negarea lui vreme de 97 de ani îl perpetuează." Zidul negării este încă departe de a fi fost dărâmat.

Capitolul 12

Palatul Çankaya, păcatul originar al Republicii

Abdullah Gül, actualul locatar al Palatului Çankaya, reşedinţa din Ankara a preşedintelui Republicii Turce, a decorat spaţiile după gustul său, când l-a luat în posesie, în 2007. A scos din subsoluri tablourile semnate de celebrul pictor Ivan Aivazovski şi le-a atârnat pe pereţii biroului. De la sfârşitul secolului al XIX-lea, statul se află în posesia unei frumoase colecţii de marine şi peisaje furtunoase ale pictorului rus: în 1874, sultanul Abdul Aziz făcuse artistului o comandă pentru aproximativ 40 de pânze şi îl invitase la Constantinopol pentru a-i înmâna Ordinul Osmanităţii, decoraţie onorifică otomană. Dar după admiraţia imperială a venit vremea dizgraţiei republicane. Ivan Aivazovski era de origine armeană. Identitatea lui nu era compatibilă ideologic cu precedentul preşedinte al Republicii, foarte kemalistul Ahmet Necdet Sezer. Abdullah Gül, care s-a investit personal în tentativa de reconciliere avortată cu Armenia, este încântat să arate aceste tablouri oaspeţilor lui. Gusturile sale estetice sunt în acord perfect cu sensibilitatea lui la „chestiunea armenească", dar între nişte limite de rigoare. Aflat în fruntea unui stat negaţionist, preşedintele ţine în umbră un alt aspect al locuinţei sale.

Palatul Çankaya, reşedinţa oficială a şefului statului de pe vremea lui Mustafa Kemal, se află pe o colină din inima capitalei.

Acest simbol al Republicii e o proprietate spoliată care, înainte de Primul Război Mondial, aparținea bogatei familii armene Kasapyan. Ce lapsus din partea unui Stat care s-a construit din plin pe confiscarea bunurilor armenilor și ale altor minorități non-musulmane! Tentația de a vedea aici o mărturisire a crimei este mare... Dar și semnalul unui sentiment de totală impunitate. O tăcere foarte ușor de înțeles înconjoară, totuși, această istorie stânjenitoare. Ea nu este cunoscută decât într-un cerc restrâns. Ca și cum un acord tacit la nivel național ar împiedica scoaterea ei la lumina zilei. Cu toate acestea, uneori, ea izbucnește în sfera publică, totdeauna prezentată ca o amenințare. În august 2010, la apariția unei cărți a ziaristului turc Nevzat Onaran despre confiscarea proprietăților grecilor și armenilor, trecutul clădirii a suscitat, pentru puțin timp, interesul mass-media. *Părerile armenilor despre palatul Çankaya*, a titrat ziarul *Vatan* (*Patria*). *Armenii râvnesc la Çankaya*! s-a putut citi în mai multe cotidiene. Aceste formulări amenințătoare reanimă în rândul cititorilor chipul armeanului care amenință existența turcilor. Lăsând însă la o parte aceste sporadice înțepături memorialistice care, imediat ce sunt administrate, sunt aspirate în marea gaură neagră a conștiinței naționale, cea care domină este versiunea oficială. Cu semnificativele ei falii larg căscate.

Site-ul de internet al președinției Republicii reprezintă ilustrarea perfectă a acestor falii. O lungă secvență este dedicată istoriei lui *Çankaya köşkü* – „Chioșcului Çankaya" – după cum îl numesc turcii potrivit unei traduceri literale. Povestea începe din 1921, la debutul „războiului de independență". În Europa, Primul Război Mondial se terminase. El se prelungește însă în agonizantul Imperiu otoman care se afla în tabăra învinșilor. Istanbulul era ocupat de trupe britanice și franceze. Aliații complotau pentru dezmembrarea a ceea ce mai rămăsese din Imperiu și își disputau teritoriile lui. Ankara, viitoarea capitală

a Republicii, nu era decât un mare târg agricol de 15 000 de locuitori. În Anatolia, un general, Mustafa Kemal, s-a instalat în fruntea unei mişcări naţionaliste turceşti pentru a salva ce se mai putea salva de lăcomia puterilor occidentale. „Mustafa Kemal, care a intrat în Ankara pe 27 decembrie 1919, cum putem afla din prezentarea online, s-a instalat, la început, la Şcoala de Agricultură, apoi la gară, în casa şefului gării feroviare. Cum aceste clădiri nu erau adecvate intervalelor de muncă şi de odihnă din programul lui Ata (Atatürk), s-a pornit în căutarea unei reşedinţe potrivite. Municipalitatea din Ankara i-a oferit lui Mustafa Kemal o casă de podgorie, situată la Çankaya, pe 30 mai 1921, pentru ca să poată trăi într-un mediu mai paşnic şi mai liniştit." Foştii proprietari, familia Kasapyan, şi condiţiile plecării lor nu sunt menţionate nicăieri.

Căci povestea construirii Statului turc a confiscat această casă bucolică din zidărie uşoară, cu două etaje, cuibărită în mijlocul copacilor, aşa cum apare într-o fotografie alb-negru publicată de ziarul *Agos*. Alt caz de elaborare a unei istorii naţionale în care genocidul armean nu a avut niciodată loc. Potrivit versiunii autorizate, casa a fost „martora evenimentelor majore din timpul Războiului de Independenţă şi al primelor ore ale Republicii, aici fiind locul în care Mustafa Kemal Atatürk a conceput fundamentele Republicii". De-a lungul anilor, modestul pavilion a fost mărit de câteva ori, apoi abandonat de succesorii lui Atatürk care au preferat confortul unei locuinţe moderne. Transformat în muzeu, chioşcul Çankaya rămâne inima complexului prezidenţial. Vizitatorii trec din încăpere în încăpere cu pioşenie, ca şi cum ar pătrunde într-un loc sacru. În „salonul verde", îşi imaginează recepţiile în jurul unui ceai organizate de Latife Hanim, „Doamna Latife", prima soţie a lui Atatürk; şi în fumoar, discuţiile despre viitorul ţării, care

se ridică din fotoliile masive de piele, pe hârâitul postului de radio ca zgomot de fond.

În 2007, sub penelul lui Soner Yalçin, pe atunci cronicar la ziarul *Hürriyet*, Kasapyanii ies, pentru scurt timp, din anonimatul istoric. Jurnalistul menționează că „primul proprietar al palatului Çankaya fusese un armean". Făcând dovada unei impresionante stăpâniri a eufemismului și omisiunii, el relatează că „acest comerciant cu dare de mână [...], părăsind orașul în timpul războiului, își vânduse casa cu tot mobilierul din ea familiei Bulgurzade, bine-cunoscută în Ankara". Apoi, casa ar fi trecut în mâinile lui Rifat Börekçi. Muftiul, demnitar religios al orașului și șef local al Comitetului Apărării Naționale, i-ar fi dăruit-o atunci lui Atatürk, care o admirase, în timpul unei plimbări călare.

Doar un cititor bine informat va înțelege că lipsesc niște piese pentru a recompune acest puzzle istoric. Mai ales... dacă a citit articolul în varianta online a ziarului *Hürriyet* și a avut curiozitatea să parcurgă comentariile internauților. Articolele menționându-i pe „armeni" declanșau de obicei furia cititorilor, care vărsau torente de invective contra „acestor trădători de patrie". Dar acum, în josul paginii, minune, un anume Edward J. Cuhaci, arhitect stabilit din 1957 la Otawa, în Canada, a ținut „să aducă următoarele precizări": „Numele mamei mele este Rose Kasapyan. Locul nașterii, Ankara. 1896–2001. Numele tatălui ei (adică bunicul meu) este Ohannes Kasapyan. Locul nașterii, Ankara. 1857–1944. Familia Kasapyan nu a vândut niciodată indiferent cui pavilionul Çankaya. Guvernul de la acea dată este cel care a confiscat nu doar această casă, ci și toate bunurile și domeniile familiei și a ordonat să fie deportați toți membrii ei, în august 1915. Cum lucra pe atunci într-o societate străină care deținea proprietatea căilor ferate, tatăl

meu (născut la Ankara, 1887–1930) a putut să salveze familia evacuând-o din Ankara la Istanbul, prin Konya."

Dacă bunicul şi fraţii lui au abandonat o prosperă afacere cu lână de capră de Angora (în timpul Imperiului Otoman, Ankara se numea Angora) pe care o exportau în Anglia, cel puţin şi-au salvat viaţa. Între 14 şi 20 august, 1 200 de bărbaţi armeni, „legaţi doi câte doi", au fost duşi în afara oraşului şi masacraţi, potrivit istoricului R. Kévorkian[1]. Pe 29 august, alţi 1 500 au fost deportaţi în Siria. „Două sute, între care şi episcopul, au ajuns la Alep", precizează el. Treizeci şi patru vor supravieţui în tabăra de pe câmpia Meskené, mormânt sub cerul liber pe malurile Eufratului, în nord-vestul Siriei de astăzi.

Edward Cuhaci este un martor extraordinar al istoriei pavilionului Çankaya şi a primilor săi locuitori, aceşti burghezi ai comunităţii armeneşti catolice, prinsă în vârtejurile Primului Război Mondial. Bărbatul aparţine întâii generaţii de după genocid. Este cu certitudine în vârstă, dar răspunsul [lucid] pe care îl dă articolului semnat de Soner Yalçin dovedeşte o memorie intactă. În aceste condiţii, ne strămutăm speranţele spre Ottawa şi intrăm în contact cu Edward Cuhaci. Vai, este pe cât de politicos, pe atât de ferm. Proiectul nostru de a porni pe urmele genocidului nu are, din punctul său de vedere, „nicio valoare constructivă pentru generaţiile viitoare" şi „a investiga aceste triste evenimente care au avut loc acum un secol" nu va ajuta la reconcilierea dintre popoarele turc şi armean. Pista canadiană s-a închis tot atât de repede pe cât s-a deschis. Frustrant impas. Sevan Nişanyan este cel care ne-a indicat, în cele din urmă, direcţia care să ne scoată din el. Foarte puţini oameni ştiu asta, dar o descendentă a familiei Kasapyan încă locuieşte la Istanbul.

[1] Raymond Kévorkian, *op. cit.*, p. 621.

Este vorba despre Verkin Kasapoğlu, una dintre prietenele lui din tinereţe, o burgheză excentrică care, odinioară, defila cu tineretul de aur turc la volanul Cadillac-ului ei alb.

În acei ani lipsiţi de griji, specificitatea familială nu o împovăra pe tânăra femeie, care primise o educaţie cosmopolită într-un pension elegant din Elveţia: o ignora. Luată prin surprindere de telefonul nostru, ne invită totuşi călduros la o ceaşcă de ceai în locuinţa ei particulară, moştenită de la tatăl său. Imobilul este situat pe „strada Băncilor", în partea de jos a vechiului cartier Pera. Acolo bătea odinioară inima financiară a Imperiului, aflată în mâinile minorităţilor şi ale puterilor străine. Sufrageria Verkinei Kasapoğlu oferă o splendidă vedere asupra minaretelor peninsulei istorice, de pe cealaltă parte a Cornului de Aur. Atârnate pe perete, un tablou de Andy Warhol şi o pipă care a aparţinut lui John Lennon, spune femeia cu cochetărie, „cadouri de la Sam Green (fostul director al Muzeului de Artă Contemporană din Philadelphia)". Între regele pop-art şi fostul Beatles, o fotografie veche de familie. În centru tronează o femeie impunătoare, cu privirea severă. Este bunica Verkinei de la care a primit prenumele. Un bărbat mărunt, mustăcios, stă alături de matriarhă. Este Rokos, bunicul. Datorită lui, casa Çankaya a reintrat în patrimoniul familiei. „La 14-15 ani, bunica mea a fost trimisă la Kasapyaeni, tot catolici şi ei, în Ankara, pentru a se căsători cu al doilea fiu", povesteşte nepoata. Dar promisul nu-i place şi tânăra rebelă o şterge înapoi la Istanbul. Cucerit deja, tânărul porneşte în căutarea fetei. Uniunea a fost, în cele din urmă, pecetluită. Mult timp, Verkin Kasapoğlu nu a auzit vorbindu-se despre Ankara decât prin carambolesca cursă-urmărire a bunicilor ei.

Tabuul naţional cu privire la originile palatului Çankaya era atât de puternic încât fusese impus chiar şi foştilor lui

proprietari. „În 2001, patriarhul mi-a povestit istoria familiei mele şi mi-a spus: «Çankaya îţi aparţinea.» Am fost şocată." Se desprinde atunci din brumele copilăriei singurul fir păstrat pe care tatăl ei, Antoine, l-a întins între fiica lui şi patrimoniul familiei, pierdut în timpul Primului Război Mondial. „Trebuie să fi avut vreo patru ani. Taică-meu m-a luat la Ankara, cu trenul, şi m-a dus la o propietate unde am alergat prin grădină. Nu era vorba de chioşcul Çankaya, ci de o altă reşedinţă de vară. Mi-a spus că aparţinuse unui văr, nimic mai mult." Antoine Kasapoğlu a murit, luând cu sine secretul. „Dorea să rămân în Turcia şi să fiu o luptătoare. Privind înapoi, îmi închipui că trebuie să fi crezut că Çankaya era o povară prea grea pentru mine." De-a lungul întregului secol XX, non-musulmanii care scăpaseră de masacre şi nu se exilaseră au trebuit să-şi îndoaie şira spinării în faţa ostilităţii Republicii turce, oficial laică. În 1942, Antoine Kasapoğlu nu a reuşit să plătească *varlık vergisi*. Acest impozit pe avere fusese impus de Ankara comunităţilor minoritare. Era atât de mare încât deseori contribuabilii nu puteau să-l achite. Acesta şi fusese scopul: să-i silească să-şi vândă la un preţ de nimic proprietăţile şi afacerile. Era, în fapt, o spoliere deghizată. Taxa aceasta a permis statului şi cetăţenilor turci să pună mâna pe bunurile care până atunci le scăpaseră. Antoine a trebuit să-şi cedeze imobilele. Asta nu a fost de ajuns. Prin urmare, a fost trimis într-un lagăr de muncă forţată, în regiunea Erzurum, din răsărit. În asemenea împrejurări potrivnice, se poate înţelege decizia lui de a nu încărca viitorul fiicei sale cu istoria palatului prezidenţial. Verkin a trăit o mare parte din viaţă în Turcia şi niciodată nu a vrut să se depărteze prea mult de ţara natală. „Din precauţie", a avut, totuşi, grijă să-şi înzestreze cei doi copii cu o naţionalitate suplimentară. Asta şi pentru a

le garanta un viitor. Ei sunt, așadar, turco-americani. „Nu se știe niciodată."

Cel mai încurcat de toată această istorie este, probabil, fiul ei, Süreyya. Strănepotul lui Rokos tocmai termină o teză despre Patriarhatul din Constantinopol. Biblioteca lui conține toate lucrările publicate cu privire la prădarea bunurilor aparținând minorităților, sub Imperiu și sub Republică. Cunoaște toate legile promulgate în secolul XX pentru a le face rău ne-musulmanilor. A avut ocazia de a vizita Çankaya. „Funcționarul însărcinat cu organizarea vizitei a explicat grupului nostru că acea casă aparținuse unui compatriot bulgar." Süreyya s-a ferit să-l contrazică. Nici prietenilor nu le-a spus nimic. „Nu m-ar fi crezut. Ar fi crezut că vreau să mă grozăvesc." Nici profesorului lui, sociologul Ayhan Aktar, ale cărui cercetări asupra turcizării bunurilor minorităților sunt totuși de autoritate, nu i-a făcut vreo confidență. Oricât s-ar decrispa Turcia asupra „chestiunii armenești", e mai bine să fii prudent. Reflexele de protecție se transmit din generație în generație. În mod automat.

Și el a reflectat asupra muteniei bunicului său. „A fost o hotărâre înțeleaptă", apreciază, gânditor. „La ce ne-ar fi folosit să știm? Oricum, nu puteam să schimbăm nimic. Cunoașterea ne-ar fi stârnit resentimente contra Turciei, mai rău, ne-ar fi pus în pericol. Neștiind nimic, eram liberi să ne reconstruim viața." Fără a fi prizonieri ai trecutului. Süreyya recunoaște, de altfel, că de când mama lui i-a descoperit secretul de familie, Çankaya îi provoacă o „reacție din ce în ce mai încărcată emoțional".

De-a lungul deceniilor, Kasapyanii și-au creat o descendență și în străinătate. Începând din 1922, „majoritatea a părăsit țara cu un pașaport străin, nemaiavând voie să revină, detaliază Süreyya. Și pierzându-și naționalitatea, au pierdut în egală

măsură dreptul de a depune plângeri." Doar mama lui şi un unchi au rămas. În această calitate, din punct de vedere juridic, ei ar fi singurii descendenţi care să aibă încă, poate, drepturi asupra palatului Çankaya. Dar chiar dacă articolul 65 din Tratatul de la Lausanne, semnat în 1923, stipulează că proprietăţile confiscate trebuie să fie „fără întârziere retrocedate" proprietarilor de drept, ar trebui să înfrunte un întreg arsenal legislativ perfectat pentru a jupui armenii. S-a gândit cumva să pretindă reparaţiuni, financiare sau morale, sau chiar o restituire în natură? Întrebarea îl face să râdă. Potrivit cercetărilor lui, „Çankaya este administrat de preşedinţie, dar proprietar este Marea Adunare Naţională a Turciei. A merge în justiţie ar însemna să ceară deschiderea unui proces contra parlamentului, instituţia care reprezintă poporul." Doar dacă e un kamikaze, vreun armean trăitor în Turcia ar risca un asemenea demers.

Capitolul 13

Cel ce a distrus un cuib nu şi-l va putea face pe al lui

„Desenaţi două hărţi şi puneţi-le una lângă alta. Pe una indicaţi unde se aflau armenii înainte să fie expulzaţi din Anatolia. Pe cealaltă, indicaţi de unde provin familiile cele mai bogate din Turcia. Aceleaşi oraşe vor apărea pe cele două hărţi: Adana, Kayseri, Malatya. Astfel, în timp ce armenii dispăreau din Anatolia, «o nouă burghezie turcă» se năştea. Dispariţia armenilor nu era decât începutul istoriei." Într-un articol pentru cotidianul *Today's Zaman,* publicat în septembrie 2012, Orhan Kemal Cengiz nu se ascunde în spatele cuvintelor. Acest avocat apărător al drepturilor omului înfige condeiul direct în călcâiul lui Ahile turcesc: criminalii nu s-au mulţumit să-şi ucidă victimele, ci, în egală măsură, le-au spoliat, jefuit, sărăcit. Statul, responsabili locali ai Partidului Junii Turci, poliţişti, demnitari, vecini... Toată lumea s-a năpustit asupra bunurilor „abandonate". Aviditatea, de bună seamă, a fost unul dintre motoarele acestei goane după pradă. Dar ea răspundea şi unui plan conceput la cel mai înalt nivel al statului. Organizat de ministrul de Interne, procesul avea ca obiectiv să opereze un transfer economic. În câteva luni, industria, comerţul şi artizanatul, care erau toate ţinute de armeni, au încăput pe mâinile turcilor, care, în mod tradiţional, erau funcţionari, militari sau ţărani.

În sudul Turciei, la treizeci de kilometri de Mediterana, Adana evocă în imaginarul turc *kebab*-ul şi *salgam*-ul – un suc copios pe bază de nap fiert, cele două specialităţi ale ei. Nu trebuie să te încrezi în această imagine folclorică şi să aţipeşti la umbra unuia dintre palmierii care se pleacă sub umezeala estivală. Al cincilea oraş ca mărime din Turcia reprezintă un „tigru anatolian", unul dintre acele oraşe dinamice care, în interiorul teritoriului, şi-au întemeiat dezvoltarea economică pe export. Textilele, utilajele şi agricultura sunt principalele motoare ale acestui oraş de un milion şi jumătate de locuitori. Într-o atmosferă îmbâcsită de nisip, Adana îşi întinde zona industrială în câmpia fertilă a Çukurovaei, fosta Cilicie, care l-a inspirat pe Yaşar Kemal, scriitorul ţăranilor mizeri din Anatolia. Acest pământ generos este îmbibat cu sângele armenilor care cultivau bumbac şi cereale. În ajunul Primului Război Mondial, Adana ajunsese deja plămânul economic al regiunii. Datorită bumbacului, industrializarea demarase, întreţinută de exportul de produse textile către Europa. Armenii – care, în această provincie, erau în număr de 80 000 – reprezentau substanţa noii clase de antreprenori otomani. Dar erau, de asemenea, de neocolit şi în comerţ, şi în prăvăliile de artizanat din bazar.

Din toată această prezenţă, nu a mai rămas decât o mână de pseudo-armeni, invizibili, ştergând zidurile câtorva clădiri din centrul oraşului rămase încă în picioare şi care aparţinuseră bunicilor lor. Cea mai mare dintre ele, descrisă într-o manieră eliptică drept „casă tradiţională din secolul al XIX-lea", adăposteşte Muzeul Atatürk, ne spune un avocat din Adana, pasionat de istoria locală, purtându-ne pe multe străduţe într-o vizitare tematică a oraşului. Întemeietorul Republicii a stat în acea casă câteva nopţi, în anul 1923. Puţin mai departe, faţade din zidărie uşoară stau să se dărâme. Lăsate în paragină, ca şi cum nimeni nu ar îndrăzni să se atingă de aceste ziduri, martore tăcute ale crimei, din teama de a nu atrage deochiul. Pe un zid,

un graffiti furios: „Ne mutlu türküm diyene", „Fericit este cel ce-și poate spune turc". Niciun trecător nu a cutezat să șteargă această afirmație atribuită lui Mustafa Kemal, dintr-un motiv evident: nimeni nu contestă acest slogan rasist care consacră superioritatea turcilor asupra tuturor celorlalte popoare și, desigur, și asupra armenilor. El este repetat de toți elevii țării, între care și cei ai școlii primare „Gazipacha", „Comandantul eroic", din vecinătate. Impozanta construcție adăpostea odinioară una dintre cele 25 de școli ale comunității. *Konak*-urile („case") armenești sunt tot în mâna prosperelor familii turce. Una dintre aceste locuințe a fost transformată în centru de învățare a Coranului. Alta a servit drept decor pentru serialul televizat de succes *Ferma doamnei*, potrivit ghidului nostru.

Această acaparare generalizată a fost, ca și în restul Anatoliei, concomitentă cu deportările, începând cu 1915. Oficial, „o Comisie a bunurilor abandonate" le garanta armenilor că își vor recupera bunurile la întoarcere, că locuințele lor vor fi protejate... Imensă ipocrizie. Jafurile erau generalizate. O serie de reglementări, decrete, legi „legalizează" și organizează incursiunile cu scop prădalnic, supervizate de Talaat Pașa. Deportații au interdicția de a-și vinde casa, dacă nu, s-o vândă la preț de nimic, de a-și arenda terenurile, de a-și înregistra afacerea pe numele unui membru de familie care se află în străinătate pentru a o pune la adăpost. Conturile bancare le sunt blocate, apoi confiscate. La nivel local, în loc de a-i proteja, agenții „comisiei bunurilor abandonate" evaluează și lichidează posesiunile armenești. Casele evacuate sunt atribuite miilor de refugiați musulmani din Balcani și din Caucaz care sunt reinstalați în Anatolia[1]. În orașe, membri ai elitei musulmane, responsabili

[1] Războaiele din Balcani, începând din 1876, au declanșat valuri de migrație a populațiilor musulmane. Mai mult de 1,5 milioane de refugiați, *muhacir*, ajung în Turcia. Mai mult de 500 000 de musulmani din Caucaz și din Asia centrală vor găsi în egală măsură azil în Imperiul Otoman între sfârșitul secolului al XIX-lea și 1914.

ai Junilor Turci şi funcţionari îşi însuşesc sau îşi cumpără pe un codru de pâine cele mai frumoase locuinţe. În august 1915, o telegramă trimisă în provincii de Ministerul de Interne ordona ca licitarea activelor armeneşti să fie rezervată cumpărătorilor turci. Banii obţinuţi din vânzări intră în conturile statului şi sunt plasaţi la Banca otomană. Supravieţuitorii nu vor primi nicio leţcaie.

În provincia Adana, potrivit însemnărilor meticuloase ale lui Talaat Paşa în carnetele sale, 696 de proprietăţi au fost confiscate. Erau biserici, şcoli, locuinţe, ferme, antrepozite, magazine, uzine... Guvernul se adapă din aceste „prăzi de război" pentru a susţine activitatea turcă. Republica va urma aceeaşi politică. Nu intră în discuţie retrocedarea nici măcar a celei mai mici parcele. Potrivit relatării din lucrarea *Confiscation and Destruction* de Uğur Ümit Üngör şi Mehmet Polatel, în 1923, Mustafa Kemal, trecând prin Adanan, a declarat în faţa asociaţiei artizanilor: „Armenii nu au nici cel mai mic drept asupra acestui pământ roditor. Ţara vă aparţine vouă, turcilor. [...] Această ţară este, din punct de vedere istoric, turcă şi aşa va rămâne în prezent şi, pentru totdeauna, în viitor. [...] Aceste pământuri fertile reprezintă esenţa profundă şi fundamentală a Turciei[1]."

De atunci pământurile au tot fructificat. În 2011, Turcia era al şaptelea producător mondial de bumbac. În Çukurova, terenurile acoperite cu micii bulgăraşi albi se pierd în orizontul înceţoşat de umiditate. Filaturile de odinioară au lăsat locul uzinelor moderne postate de-a lungul marii autostrăzi care taie câmpia spre Karataş. Institutul de cercetări asupra culturii de bumbac s-a întemeiat pe această axă istorică. Dar istoria regiunii nu-l face pe director foarte vorbăreţ. El o expediază în

[1] Uğur Ümit Üngör şi Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction*, Continuum, 2011, p. 125.

câteva cuvinte: „Regiunea produce bumbac de mai bine de o sută de ani." Totuși, motivul creării Institutului este interesant. În anii de după război, randamentul agricol s-a prăbușit. Provincia Adana producea 135 000 de baloți de bumbac în 1914, 15 000 în 1921. Noii „proprietari" nu stăpâneau tehnicile, iar mâna de lucru lipsea. Aceeași dezorganizare domnea în uzine, atunci când ele nu fuseseră, pur și simplu, pustiite. Înființarea, în 1924, a Institutului de cercetări asupra culturii de bumbac face parte dintr-o panoplie de măsuri luate de guvern pentru a ieși din dezastrul economic. „Statul utiliza proprietățile abandonate. Terenurile și magazinele erau rezervate, în mod prioritar, producătorilor de bumbac", scrie Uğur Ümit Üngör[1].

Aceste pământuri răvășite de genocid au constituit șansa familiei Sabancı, actualmente stăpâna celui de-al doilea conglomerat al țării. În 1921, Haci Ömer, fondatorul său, pe atunci în vârstă de 14 ani, pleacă pe jos din satul lui, Akçakaya, din provincia Kayseri, ca să se ducă la Adana, la 450 kilometri mai la sud. „În acea vreme, erau numeroși muncitorii originari din Kayseri care, asemenea lui Haci Ömer, erau atrași de oportunitățile din cultura bumbacului și din industrie. La fel, unii negustori bogați din Kayseri s-au îndreptat spre Adana cu scopul de a-și însuși bunurile grecilor și armenilor, precum și magazinele și platformele industriale lăsate în nelucrare odată cu plecarea proprietarilor acestora. Aceste luări în posesie erau încurajate de guvern, iar cei care aveau relații cu autoritățile puteau să beneficieze, în mare măsură, de asemenea oportunități", detaliază economista Ayşe Buğra în *State and Business in Modern Turkey: a Comparative Study*[2]. Abia știind să scrie și să citească, Haci Ömer nu dispune de astfel de legături, dar profită de situație datorită „ajutorului

[1] Uğur Ümit Üngör și Mahmet Palatel, *op. cit.*, p. 128.

[2] Ayşe Buğra, *State and Business in Modern Turkey: a Comparative Study*, State University of New York Press, 1994, p. 82.

reciproc dintre persoane din acelaşi oraş, sistem care poate avea un rol foarte important în Turcia. [...] Prin legăturile cu familii din Kayseri, el a participat la preluarea controlului asupra afacerilor deţinute înainte de minoritari."

Tânărul începe de jos, ca plantator. Dar din 1932, devine coacţionar într-o uzină de egrenaj. Vor urma răscumpărarea a două fabrici de ulei vegetal, achiziţia unei ferme de 1 000 hectare – prima dintre cele patru pe care le cumpără – în câmpia Çukurova... Potrivit lui Uğur Ümit Üngör, încă din timpul vieţii, acest *self-made man* a recunoscut că primise terenuri de bumbac de la stat. Totodată, el a întemeiat Bossa care va deveni o întreprindere textilă de primă importanţă în Turcia. Ultimele două litere din numele (SA) firmei trimit la Sabancı; primele trei (BOS), la asociatul său, Salih Boşnak. Acesta se născuse în 1865, la Mostar, actualmente în Bosnia, pe atunci parte a Imperiului Otoman. „Era un refugiat din Balcani şi unul dintre liderii masacrării armenilor, la Adana, în 1909", explică Saït Çetinoğlu, care efectuează cercetări asupra originilor îmbogăţirii familiilor turceşti şi musulmane.

La aproape un secol după sosirea lui Haci Ömer, câmpia de la Çukurova a dat naştere unui imperiu financiar şi industrial: Sabancı numără 57 000 de angajaţi, operează în 18 ţări şi este prezent în energie, bănci, distribuţie, textile, ciment... Grupul a încheiat parteneriate cu mari companii, precum Carrefour, Mitsubishi, Bridgestone, Philip Morris... În 2011, grupul declara un venit net de 808 milioane de euro. Sabancı ştie ce datorează Adanei şi nu se arată zgârcit. Cea mai mare moschee a ţării, pe care a finanţat-o cu generozitate, tronează în plin centrul oraşului, pe malul fluviului Seyhan. De cealaltă parte a fluviului, se înalţă Hotelul Hilton, şi el proprietatea lui Sabancı. Fundaţia grupului construieşte şcoli, cămine, bibliotecă, centru cultural, piscină, laborator de limbi străine... Zona industrială din Adana poartă numele patriarhului. Curios,

dar poate pentru că trebuie să vedem aici influența lui Güler Sabancı, actuala președintă iluminată a holdingului, chestiunea armenească evoluează deseori în clădirile grupului: muzeul Sabancı a expus colecția de artă otomană a celebrei fundații din Lisabona, Calousète Gulbenkian – după numele fondatorului său, un foarte bogat om de afaceri născut pe malul asiatic al Istanbulului. Și Universitatea Sabancı din Istanbul și-a întredeschis ușile pentru cercetări asupra genocidului și asupra armenilor. Mai ales, ea a organizat o conferință despre teribilele masacre de la Adana, din 1909. Până atunci, domnise omerta privind acest pogrom care a precedat genocidul.

Reușita lui Sabancı este un bun exemplu pentru a înțelege levierele care au funcționat în ascensiunea unei părți a burgheziei turcești. Unii antreprenori au mâinile pătate de sânge, alții au profitat „doar" fără rușine de oportunitățile ivite din crimă. Cu binecuvântarea și ajutorul statului. Scopul acestuia din urmă nu era acela de a umple vistieria unui imperiu aflat în război și pe punctul de a da faliment. Scopul era de natură ideologică: să construiască o economie turcească, din punct de vedere etnic. Să citim această telegramă a lui Talaat Pașa, trimisă către toate provinciile: „Bunurile mobile lăsate de armeni trebuie să fie conservate într-un scop pe termen lung. Pentru a spori numărul activităților deținute de musulmani în țara noastră, intreprinderile trebuie să fie întemeiate doar de musulmani. Proprietățile mobiliare trebuie să le fie atribuite în condiții favorabile pentru a întări, în mod durabil, aceste societăți. Fondatorii, geranții și reprezentanții trebuie să fie aleși din rândul liderilor respectabili și ai elitei. Pentru a le permite negustorilor și cultivatorilor să beneficieze de dividende, bonurile trebuie să valoreze o jumătate de liră sau o liră și să fie înregistrate pe numele lor pentru a se evita situația în care capitalul să încapă pe mâini străine (a se înțelege non-musulmani). Trebuie să fie sprijinită dezvoltarea spiritului

antreprenorial în rândul musulmanilor. Acest demers şi rezultatele lui vor fi comunicate ministerului în fiecare etapă." Pentru istoricul Uğur Ümit Üngör, „este vorba despre cuvintele dictatorului care conducea ţara, intenţiile lui nu pot fi mai clare: să transfere total bunurile de la un grup la altul."

Problema este de a şti în ce proporţie aceste spolieri au fost necesare economiei noului stat, întemeiat în 1923. „Atunci când văd lunga listă a bunurilor furate, nu pot decât să sugerez cu tărie că toate aceste bunuri au avut un efect considerabil şi vizibil asupra dezvoltării Republicii turce. Nu există nicio manevră diplomatică pentru a formula ce s-a întâmplat: economia Turciei moderne s-a întemeiat, în mare parte, pe însuşirea bunurilor armenilor otomani de către Junii Turci", explodează cuvintele lui Uğur Ümit Üngör. Un bun exemplu este producţia de alune, cultivate în regiunea Mării Negre: „Potrivit statisticilor otomane din 1914, din cei aproape 100 de producători de alune, mai mult de jumătate erau armeni. În timpul genocidului, această industrie a fost confiscată şi transferată turcilor în câteva săptămâni. Să privim cifrele din 2010: 688 ha de terenuri cu aluni au produs 600 000 tone de alune şi un venit lunar de 624 milioane de euro. Turcia controlează 75% din producţia mondială de alune, ceea ce explică venitul obţinut din exporturi. Chiar şi Ferrero importă alune din Turcia pentru produsele Nutella."

Cum am văzut în cazul rezidenţei Çankaya, Republica s-a servit din plin. Ministerele şi municipalităţile şi-au luat şi ele partea, rezervându-şi bucăţile de primă mână. Un inventar ar umple pagini după pagini. Din Tracia şi până la frontiera cu Iranul, niciun oraş nu a fost cruţat. Să ne rezumăm la doar câteva exemple: închisoarea din Gaziantep, spitalul Numune din Konya, baia publică din Erzincan, muzeul Atatürk din Trabzon, prefectura din Elazıg, şcoala Ziya Gökalp din Diyarbkir... În provincia orientală Erzurum, şcoala armenească

Sanasarian nu doar că a fost spoliată, ci și complet reciclată în istoria națională. Toți turcii cunosc această mare construcție tot atât de austeră ca și pedagogia predată la acea vreme. Nu doar pentru că adăpostea, până la Primul Război Mondial, o instituție de renume, fondată în 1881 de un negustor filantrop, Meguerditch Sanasarian, care rivaliza cu liceele armenești din capitală. Ci și pentru că între zidurile ei s-a ținut congresul din Erzurum, în vara anului 1919. Organizarea acelei adunări este unul dintre evenimentele fondatoare ale Republicii turce. Într-un Imperiu otoman diminuat, ocupat, Mustafa Kemal a pus acolo bazele luptei naționale contra puterilor de ocupație, care a condus la crearea Turciei moderne.

Patriarhatul armean din Istanbul, proprietar al bunurilor din patrimoniul Fundației Sanasarian, nu a îndrăznit încă să pretindă fosta școală. O atare inițiativă ar deștepta pe dată sentimente de ură la adresa armenilor, acești trădători de patrie. În schimb, s-a angajat în inițiative judiciare pentru recuperarea unui imobil pe care Sanasarian îl construise la Istanbul, în cartierul Sirkeci, la doi pași de gara *Orientului Express*. Venitul obținut din închirierea acestei proprietăți era folosit pentru a finanța școala din Erzurum. Acest *han*, „construcție comercială", este cunoscut și turcilor. Și nu pentru că a fost confiscat, ci pentru că a adăpostit sediul central al poliției, unde au fost torturați oponenții politici, între care celebrul poet Nazim Hikmet.

Restituirea proprietăților furate sau compensațiile în echivalent reprezintă una dintre mizele fundamentale ale recunoașterii genocidului. Este vorba despre o revendicare a diasporei, obsesia turcilor. Dimensiunea materială a masacrelor din 1915 repezintă un motiv substanțial al încăpățânării cu care Turcia refuză să se căiască. Mizele financiare sunt uriașe. Herbert Henry Asquith, premier britanic în timpul Primul Război Mondial, scria, de pildă, în 1924 că „suma de 5 milioane

de lire (aur turcesc) ţinută de guvernul turc la Berlin, în 1916, şi luată de aliaţi după armistiţiu, era în mare măsură, ba chiar în întregime, alcătuită din bani de la armeni. După deportarea forţată a armenilor în 1915, conturile lor bancare, curente şi de depozit, au fost transferate prin decret Trezoreriei publice din Constantinopol." Învinsă, Germania se va folosi de aceşti bani pentru a plăti despăgubirile de război. Londra şi Parisul nu vor face nazuri. De altminteri, era vorba doar de o mică parte din proprietăţile furate. Şi cum să estimezi, după aproape un secol, valoarea actuală a zecilor de mii de case, magazine, hambare, războaie de ţesut, terenuri, ateliere de fierărie, întreprinderi sau afaceri? Ideea că oamenii de afaceri, proprietarii de terenuri, meşteşugarii se bucură astăzi de bunăstare materială datorită dividendelor crimei este insuportabilă pentru victime. Iată aici o dublă impunitate.

Turcii evită subiectul adăpostindu-se în spatele justificărilor obişnuite, mai precis, că Republica nu poate fi făcută responsabilă pentru fapte care au avut loc înainte de întemeierea ei. Doar că, pe acest subiect, Turcia modernă a continuat, cu fidelitate, politica Imperiului Otoman. Marea Adunare Naţională nu a încetat să promulge legi ca să se asigure că orice pas înapoi nu va fi posibil şi să pună spolierile sub pavăza unor prevederi legale: în 1922, un text decreta confiscarea bunurilor armenilor din provincia Adana care fugiseră în străinătate; în 1923, măsura a fost extinsă la nivelul întregii ţări; în acelaşi an, un alt text le interzicea armenilor originari din *vilayet*-urile orientale şi din Adana să se întoarcă în Turcia... Nu doar că Republica nu a dat nimic înapoi, dar a continuat să pună mâna pe banii şi pe proprietăţile populaţiilor minoritare. În 1942, o taxă pe avere îi zdrobeşte pe non-musulmani, obligându-i să-şi vândă bunurile pentru a se achita de acest impozit. Cei care nu pot plăti sunt duşi într-un lagăr de muncă forţată din estul

țării. În 1974, folosindu-se de pretextul încercării coloneilor greci de a anexa insula Cipru la Grecia, statul confiscă alte 1 410 proprietăți deținute de fundațiile grecești, armenești și evreiești. Continuând, într-un fel, lucrarea începută cu șase decenii mai înainte.

Va trebui așteptat începutul negocierilor de aderare la Uniunea Europeană pentru ca Turcia să pornească pe o altă cale decât cea urmată din 1915. În 2008, sub presiunile Bruxelles-ului și ale Curții Europene pentru Drepturile Omului, guvernul musulman de orientare conservatoare a lui Recep Tayyip Erdoğ adoptă o lege cu privire la bunurile care au fost confiscate de la fundațiile non-musulmane. A urmat în 2011 un decret cu privire la proprietățile imobiliare preluate vreme de trei sferturi de secol, cu precădere din 1974. Acesta prevedea restituirea în natură sau despăgubirea în caz de vânzare unor terți. În mod simbolic, un asemenea text de lege este important deoarece sfidează practicile judiciare care au funcționat în tot secolul XX și... care continuă și astăzi! Astfel, Curtea Supremă a deposedat în 2012 mănăstirea siriacă Mor Gabriel, ratificând prin hotărâre judecătorească transferul terenurilor sale în patrimoniul Trezoreriei.

În realitate, decretul de aplicare nu oferea decât răgazul de un an, până în august 2012, pentru depunerea cererilor de restituire. Fundațiile armenești au reușit să depună trei sute de dosare. Dar timpul nu a fost suficient pentru a fi găsite documentele necesare altor dosare în scopul de a se face dovada identității proprietarilor inițiali. Legislația s-a ferit să se aventureze până la Primul Război Mondial. Ea nu privește confiscările anterioare anului 1936, an în care fundațiile au trebuit să listeze toate posesiunile. Între acestea se număra cimitirul armenesc care se întindea pe un vast teren dat de Soliman Magnificul, în nordul actualei Piețe Taksim, din inima

Istanbulului. În 1939, justiția l-a declarat în mod definitiv „teren abandonat". Locul se numește Elmadağ, „dealul cu meri". În locul mormintelor, dintre care unele erau vechi de aproape patru secole, se află astăzi hotelul de lux Divan, proprietate a familiei Koç, cea mai bogată din Turcia, hotelul Hilton, o parte din Muzeul Militar şi sediul postului național de radio TRT...

Trei descendenți stabiliți în Statele Unite au încercat să aducă Turcia în fața tribunalelor americane pentru confiscarea a 50 ha, situate la 15 km de Adana, într-un loc numit Incirlik– „Plantația de smochini". Odinioară, livezile au însemnat mândria acestui pământ roditor. Din 1954, o bază aeriană a Armatei Americane ocupă o parte dintre aceste terenuri pe care guvernul Turciei i le închiriază. În timpul Războiului Rece, baza era o sentinelă în monitorizarea activităților Uniunii Sovietice. Situată strategic la porțile Orientului, această platformă a stat în prima linie în timpul războaielor din Golf şi din Irak, iar astăzi asigură sprijin logistic pentru trupele desfăşurate în Afganistan. Marele burg Incirlik a devenit oraş-garnizoană, cu internet-café-uri, puburi, frizerii şi fastfooduri frecventate de soldați.

Petiționarii cer 45 milioane de euro, cu titlu de daune-interese pentru uzurparea proprietății asupra terenurilor şi imposibilitatea de a câştiga din exploatarea lor, de la stat, de la Banca Centrală Turcă şi de la *Ziraat Bankası*, Banca Agricolă, cea mai importantă din țară. În 2011, la cererea curții districtului Los Angeles, băncile turceşti şi-au expus apărarea. Justificarea este mereu aceeaşi: pârâtele nu pot fi făcute responsabile pentru fapte ce s-au consumat sub Imperiul Otoman. Statul turc nici măcar n-a catadicsit să răspundă. Soluția juridică în acest proces rămâne incertă, iar punerea în executare a unei hotărâri definitive în caz de condamnare este încă şi mai ipotetică. Dar în această speță, reclamanții sunt în posesia a 11 titluri de proprietate. Sunt, aşadar, în măsură să

aducă dovada că familia lor a fost deposedată. Altfel, deseori, documentele s-au pierdut ori au fost distruse; deportații, în precipitarea lor, nu le-au putut lua cu ei... Cum să pui mâna pe aceste documente, dacă ele vor mai fi existând, când a trecut atâta timp? O dată în plus, timpul joacă în favoarea turcilor. Iar ei au grijă să ascundă orice document care certifică identitatea titularilor dreptului de proprietate asupra bunurilor confiscate. Știu bine că este vorba despre un unghi de atac redutabil.

Ankara a deschis secțiuni întregi din arhive cu privire la armeni. Istoricii au un acces tot mai ușor la sursele care permit documentarea faptelor de genocid. Dar nu și la acelea care ar putea servi la alcătuirea unui inventar precis al jafurilor. Astfel, registrele celor treizeci și trei de comisii regionale care au confiscat și lichidat bunurile sunt ținute la secret. Guvernul lui Recep Tayyip Erdoğan, în contextul reformelor asumate în timpul negocierilor de aderare la Uniunea Europeană, a tradus și a trecut în format digital arhivele cadastrului și actele notariale otomane. Dar la 26 august 2005, Consiliul de Securitate Națională, instituție care permitea statului major militar să-și impună puterii civile opțiunile, s-a opus publicării lor: „Arhivele otomane păstrate la directoratul general al cadastrului și al studiilor cadastrale trebuie să fie ținute secrete și să rămână inaccesibile publicului, pentru că sunt susceptibile de a fi exploatate de susținătorii tezei genocidului și de cererile de restituire [...]. A le pune la dispoziția marelui public este contrar intereselor de stat." Iată o declarație în egală măsură de slăbiciune și de vinovăție, asumată fără scrupule.

Turcia ar trebui, poate, să-și amintească de punerea în gardă lansată de Yaşar Kemal în romanul *Astfel, păsările și-au luat zborul*, apărut în 1978. Scriitorul kurd evocă destinul unei familii constrânse să fugă la Adana, în timpul Primului Război Mondial. Mama personajului Ismaïl Ağa spune: „Fiule, dacă te

duci în satul ăla, aştept de la tine să refuzi casele şi pământurile părăsite de armeni. Când un cuib a fost părăsit de stăpânul lui, o altă pasăre nu se poate adăposti în el. Cel ce a distrus un cuib nu şi-l va putea face pe al lui. Când semeni nenorocire, nu recoltezi decât nenorocire."

Capitolul 14

Sufletul mișcării de rezistență

Barev, „Salut", spune în armeană un tânăr, apropiindu-se de noi. Are cam 30 de ani, niște ochi albaștri care îi luminează chipul frumos, un trup atletic, și sare printre băltoacele de apă de pe drumul desfundat de roțile tractoarelor. Scena se petrece într-un fost sat armenesc, din apropiere de Ovacık, la poalele munților Dersim, în vremea topirii zăpezilor. Acest flăcău, pe care-l numim Cem pentru a-i proteja identitatea, ne duce departe de ceilalți săteni, aleviți kurzi, care se uită la noi iscoditori. O întâlnire, la Istanbul, ne-a ghidat spre Cem, iar el arde de nerăbdare să-și împărtășească străinilor povestea. Cem este singurul fiu al ultimului armean din sat. Tatăl lui, un țăran cu statura unui tăietor de lemne, își duce viața sărăcăcioasă într-o locuință modestă, retras în frică și sărăcie. Singură, alături de el, soția, o kurdă alevită dintr-un sat învecinat, îl susține, devotată, plină de dragoste. La mult timp după genocidul căruia satul îi supraviețuise, familia a fost deposedată de prăvăliile și pământurile ei de către clanurile locale. Armeanul a sfârșit prin a fi prădat de bunurile lui. Despre toate astea, preferă să nu prea vorbească, de vreme ce identitatea ascunsă nu i-a adus decât neajunsuri.

Fiul său, Cem, a început prin a se converti la creștinism care, pentru el, reprezintă chintesența identității armenești,

chiar dacă nu are nici cea mai vagă idee despre cum se practică această religie. Apoi, a început să studieze limba, la Istanbul. Cât ţine iarna, în vreme ce satul zace acoperit de un strat de câţiva metri de zăpadă, el migrează în marea metropolă şi lucrează 10-12 ore pe zi în subsolul unui imobil din cartierul Laleli, ca muncitor în textile, alături de imigraţi din Armenia. Acum, vrea să-şi schimbe cartea de identitate şi să se numească Varujan, prenume armenesc. Şi, pentru a întregi tabloul, se prezintă drept „partizan", luptător al Tikko (*Türkiye Işçi ve Köylü Kurtuluş Ordusu*, Armata Turcă pentru Eliberarea Muncitorilor şi Ţăranilor), ramura armată a unui grupuscul obscur, de extremă stângă, care a apărut pe la începutul anilor '70 în Turcia. „Noi suntem partizani, descendenţii luptătorilor din rezistenţa armeană, suntem succesorii comitagiilor, luptători în Tachnak şi Asala", declară bărbatul fără ocolişuri. Această mărturisire de credinţă îi lasă pe toţi fără cuvinte. Este, oare, expresia unei identităţi până acum negate, pe care şi-o asumă în felul lui? Ori a vreunui angajament politic dezordonat? În realitate, Cem ne deschide o uşă şi ne împinge, fără a-şi propune, spre drumul ce duce la un secret păzit întotdeauna cu sfinţenie în aceşti munţi. Mişcările radicale, sudate de ideologia marxistă sau de naţionalismul kurd, utilizând lupta armată, chiar terorismul, au canalizat, în egală măsură, şi revolta armenească. Lupta armenilor constituie chiar un substrat pentru unele dintre aceste mişcări politice. Cem este un militant revoluţionar şi istoria sa familială este aceea a mii de supravieţuitori ai genocidului. După generaţia fricii, aceea a tatălui său, urmează generaţia revoltei. Având nostalgia rezistenţei înaintaşilor, generaţia căreia tânărul îi aparţine a ales calea gherilei.

Dacă ideologia Junilor Turci, cultul lui Talaat Paşa şi mecanica genocidului din 1915 s-au perpetuat până în zilele

noastre, de cealaltă parte, spiritul de revoltă și rezistență nu a încetat niciodată să viețuiască. Sufletul rezistenței armenești s-a transmis și el în mod mai mult sau mai puțin conștient, de-a lungul secolului care s-a încheiat. Această realitate a fost deseori deformată de discursul naționalist al Statului turc, pentru care PKK nu ar fi, în fond, decât o organizație secretă armenească. Astfel, fostul președinte al Institutului turc de istorie (TTK), Yusuf Halaçoğlu, nu a încetat să repete că rebeliunea kurdă condusă de Abdullah Öcalan a fost, în realitate, o strânsură de armeni. Mitul are coaja foarte dură. Naționaliștii, legănați în aceste legende, sunt convinși că membrii „organizației teroriste" „mănâncă porc" și „nu sunt circumcișii". Asemenea argumente sunt prezentate ca dovezi ale „adevăratei" filiații și inhalate de militari după luptele cu rebelii. După un atentat cu mașină capcană care a făcut 9 morți, la Gaziantep, pe 18 august 2012 și pentru care PKK a negat orice fel de responsabilitate, un deputat din partidul aflat la guvernare, ales în circumscripția din Erzurum, a declarat că această faptă nu putea fi săvârșită „decât de fiii armenilor".

În imaginarul colectiv, armeanul rămâne trădătorul de serviciu. Pe de altă parte, rebeliunea PKK a devenit pentru unii armeni mijlocul cel mai clar de a-și exprima revolta contra Statului turc care îi oprimă de mai bine de un veac. Această legătură, deși reală, nu constituie totuși o regulă, dimpotrivă. „Aproximativ 8% din efectivele PKK sunt armeni", estimează Mehmet, un fost ofițer de gherilă, el însuși provenind dintr-o familie de armeni din Dersim. În micile cimitire rezervate „martirilor", amenajate în Munții Qandil din nordul Irakului, zonă controlată de PKK, anumite nume de familie în „ian", înscrise pe pietrele tombale, dovedesc ascendența armenească. La cele mai înalte niveluri ale organizației, se spune chiar că unul dintre principalii șefi, Cemil Bayık, fondator printre alții al PKK în 1978, ar fi fost și el de origine armenească. Bayık,

o vreme numărul doi în organizaţie, imediat după Abdullah Öcalan, s-a născut în 1951, într-un oraş din apropierea Keban-ului, acolo unde Turcia a construit giganticul baraj Atatürk, pe Eufrat. O regiune care, înainte de genocid, număra o importantă populaţie armeană.

Proximitatea fizică firească dintre armeni şi „munte", perifrază uzuală în Turcia pentru a desemna rezistenţa şi, deci, PKK, se explică şi ea printr-o realitate istorică. De fiecare dată când survenea o ameninţare şi, mai ales, în 1915, povesteşte Mirhan Pırgiç Gültekin, preşedintele Asociaţiei Armenilor din Dersim, armenii care fugeau de masacre şi încercau să se sustragă deportărilor se ascundeau pe înălţimi. Muntele este, înainte de orice, un refugiu. Supravieţuitorii s-au aşezat apoi în satele de la altitudine, gata să o şteargă dacă soldaţii turci reveneau. Instalate cât mai aproape de creste, aceste cuiburi de vulturi au fost locurile unde luptătorii din mişcarea de rezistenţă s-au ascuns şi au supravieţuit. Tot aceste pante abrupte, unde odinioară se retrăgeau grupurile armate de armeni, sunt actualmente terenul gherilei kurde. Această suprapunere se întâlneşte în multe regiuni din estul Turciei: la Zeytoun, Sirnak, Eruh, Lice, în Dersim sau în regiunea Bingöl...

Dar flamura lui Cem, tânărul revoltat armean din Dersim, care se prezintă ca un moştenitor al insurgenţilor din secolul trecut, nu este aceea a PKK. Rebeliunea kurdă nu este singura gherilă care activează în Turcia. Pe aceste creste înzăpezite din noiembrie şi până în mai, în aceste sate din Dersim, acoperite cu trei până la şase metri de zăpadă în miezul iernii, acţionează Tikko. Este o gherilă la fel de anacronică precum PKK, dar cu o istorie ceva mai îndelungată. Numără câteva zeci, chiar sute de membri în perioadele de apogeu, când, înarmaţi cu kalaşnikoave, organizează ambuscade contra trupelor turceşti,

în acești munți pe care îi escaladează ca niște iezi. Un grup animat de o ideologie încă prizonieră a gheţarului din timpul Războiului Rece. Tikko este ramura armată a TKP/ML (*Türkiye Komünist Partisi/Marksist Leninist* – Partidul Comunist Marxist-Leninist al Turciei), el însuşi o sciziune pro-chinezească a fostului Partid Comunist Turc. Fondat în anii '70 de Ibrahim Kaypakkaya, un tânăr militant carismatic, el amestecă bucuros maoismul, marxism-leninismul şi „anti-imperialismul". Lupta sa armată se inspiră din „războiul popular" decretat de Mao şi manevrează teoriile complotului cu aceeaşi îndemânare cu care mânuieşte explozibilii. Disciplinat, ierarhizat, autoritar, partidul le cere indivizilor să se pună în slujba cauzei revoluţionare. La fel ca şi PKK, Tikko dispune, ca vitrină politică, de o mulţime de asociaţii paravan care-şi schimbă denumirile pentru a scăpa interdicţiilor şi de ziare care servesc drept relee ideologice şi surse de finanţare. „Tikko este, pentru cei interesaţi de extrema stângă şi de nenumăratele ei grupări, unul dintre partidele cele mai misterioase. Originile şi obiectivele lui sunt puţin limpezi", crede jurnalistul Ahmet Şık, fin cunoscător al acestor mişcări. „Scufundat în ilegalitate, TKP/ML-Tikko a cunoscut sciziuni, trădări şi infiltrări ale serviciilor secrete. În 1994, TKP/ML se scindează şi dă naştere TKP (ML) care devine apoi MKP, măcinat de neîncetate reglări de conturi."

Pornind de aici, ia apoi fiinţă în 2002 TKP-MLM (*Türkiye Komünist Partisi – Marksist Leninist Maoist*), condamnat de „filonul istoric" pentru aşa-zisa rupere a legăturilor cu moştenirea Kaypakkaya. Armata de eliberare a poporului (*Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu*, THKO), facţiune pro-cubaneză a mişcării revoluţionare, se perpetuează prin THKP-C, care devine pro-albanez... Pe scurt, dificil să te descurci aici. Şi atenţie la erori! În centrul oraşului Tunceli, la primul etaj al unui imobil, un birou găzduieşte Federaţia Populară Democratică (DHF). În jurul unei mese mari, nişte tineri

militanţi se aşază într-o ordine bine stabilită, dar unul singur răspunde întrebărilor. Pe ziduri sunt fixate afişe, sloganuri şi portrete ale lui Lenin, Mao şi Stalin, umăr la umăr cu acela al lui Ibrahim Kaypakkaya. „Noi respingem oportunismul lui TKP/ML", declară purtătorul de cuvânt, inflexibil ca justiţia. Această federaţie este vitrina politică a TKP-MLM şi îşi editează propriul ziar, *Özgür gelecek* (*Viitor liber*), pentru a nu se confunda cu *Partizan*, publicaţie legată de TKP/ML.

Astăzi, în jurul regiunii Dersim, cea mai slab populată din întreaga Turcie, supravieţuieşte o improbabilă nebuloasă de grupuscule şi gherile disidende şi concurente, ale căror sigle şi simboluri sunt desenate pe panourile de semnalizare, de-a lungul drumurilor de munte. Toate sau aproape toate se pretind succesoare ale lui Ibrahim Kaypakkaya, eroul local. Capul lui, desenat ca şablon, este pictat pe ziduri şi pe afişele care tapetează oraşul Tunceli. O privire vie, o faţă ascuţită, o şapcă, aşa cum se obişnuieşte în regiune. Ibrahim Kaypakkaya s-a născut în 1949, într-o familie de ţărani, la Karakaya, în apropiere de Çorum, la nord de Ankara. Acest student strălucit urmează la Universitatea din Istanbul fizica şi militează în diverse organizaţii socialiste. Carisma şi inteligenţa l-au făcut repede să iasă în evidenţă, într-o perioadă de frământare intelectuală şi politică. După marile greve din iunie 1970, aderă la TIIKP, partid revoluţionar muncitoresc şi ţărănesc din Turcia, de orientare pro-chineză. După mai mulţi ani şi o lovitură de stat militară, se aşază în fruntea unei revolte contra liderilor proprii, acuzaţi de anchilozare şi acomodare cu regimul. Ibrahim Kaypakkaya propovăduieşte lupta armată, denunţă cu vehemenţă Turcia kemalistă ca „regim fascist". Creează TKP/ML şi aripa lui armată, Tikko.

Căderea îi va fi tot atât de fulgerătoare ca şi ascensiunea. Câteva luni după ce au pus mâna pe arme, este grav rănit în

regiunea Dersim, unde conduce acțiuni de gherilă. Pe 24 ianuarie 1973, hăituit de jandarmi, se refugiază într-o peșteră, unde va rămâne cinci zile, într-un frig polar, înainte de a fi denunțat. Este capturat, i se amputează un membru degerat. Este dus în închisoarea din Diyarbakir, de sinistră reputație. Aceasta este mai degrabă un centru de tortură decât de detenție, unde s-au prăpădit, în decursul anilor '70 și '80, zeci de prizonieri politici. Vreme de trei luni, îndură torturi, dar refuză să vorbească. În cele din urmă, la 18 mai 1973 este executat prin împușcare, la vârsta de 24 ani. Patruzeci de ani mai târziu, Ibo continuă să fie o legendă a libertății în Turcia, un martir al revoluției.

Ce legătură pot avea aceste fapte cu chestiunea armenească și cu memoria genocidului? În poveste, ne-a atras atenția un detaliu. Data aleasă de Ibrahim Kaypakkaya pentru a fonda TKP/ML și Tikko: 24 aprilie 1972. Ziua comemorării genocidului armean. În cercurile politice clandestine, totul este simbol. O asemenea dată nu putea fi aleasă la întâmplare. Nu mai avem nicio îndoială atunci când unii tovarăși de drum și foști strategi ai mișcărilor revoluționare ne mărturisesc că Ibrahim Kaypakkaya provenea dintr-o familie de armeni convertiți. „De bună seamă, totul se leagă", confirmă Kemal, un fost militant Dersimi, nepot al unei bunici armence. El citează o listă de armeni din Tikko. Secretul era bine păstrat, căci, în vremea aceea, originile armenești erau inavuabile, inclusiv în mediile de extremă stângă. Orice revendicare în acest sens era de negândit. „Mișcările de stânga socialistă au ajuns totdeauna la consens împotriva armenilor", crede el. „Această țară nu a îngăduit niciodată unui armean să fie armean. În organizațiile troțkiste sau în Partidul Comunist Turc (TKP) era același lucru. În vremea aceea, dacă erai socialist, trebuia să fii internaționalist și, deci, să-ți ștergi cu buretele orice

identitate etnică şi naţională, explică Ayşe Günaysu, o fostă activistă troţkistă. A fi de stânga era incompatibil cu afirmarea unei apartenenţe etnice." Salvarea se află în revoluţie şi numai în revoluţie.

În privinţa genocidului armean, ideile lui Ibrahim Kaypakkaya erau diferite de acelea ale altor grupuscule ale stângii revoluţionare. „Este singura organizaţie care recunoscuse genocidul din 1915 şi a rupt totul cu kemalismul, perceput ca o formă de fascism. Kaypakkaya a pus primul adevăratele întrebări despre Turcia", susţine Cafer, un fost responsabil al Tikko, plecat ca refugiat politic în Europa, pe care l-am întâlnit într-o cafenea din Tunceli. „Când eşti armean, când aparţii unei naţiuni care a îndurat torturi şi masacre şi ai crescut în plină luptă revoluţionară, nu ai cum să susţii oameni care se inspiră din kemalism", subliniază bărbatul. „Astfel, armenii au aderat la Tikko în masă, căci era organizaţia cea mai îndepărtată de ideologia kemalistă."

Aşa se face că Garbis Altınoğlu (Altinyan) a fost unul dintre fondatorii TKP/ML înainte de a trece la MKP, partidul comunist maoist, şi a stat închis până în 1991. Sau Müzafer Oruçoğlu, poet şi pictor, originar din Kars şi refugiat în Australia, „foarte radical în tinereţe", potrivit lui Cafer. „Astăzi, n-au mai rămas prea mulţi, dar în acea vreme, Tikko însemna o mişcare în mare parte armenească." Pentru a se topi în organizaţie şi a-şi disimula armenitatea, mulţi au ales să-şi turcizeze numele. Aşa s-a transformat Armenak Bakirciyan în Orhan Bakır. Armenak, fiul unei familii din Sason, a crescut într-o veche casă din bazalt, în districtul *gavur mahallesi* („cartierul necredincioşilor") din Diyarbakir. Băiatul fusese botezat aşa de părinţii lui în cinstea lui Armenak Ghazarian, numit şi „Hraïr Tjhokhk", un luptător armean, erou în 1904 al celei de-a doua insurecţii din Sason, o celulă revoluţionară, cuibărită în munţi,

la sud de lacul Van. Două generații mai târziu, mergând pe urmele acestui erou al rezistenței, Bakirciyan a devenit unul dintre liderii TKP/ML. La 24 aprilie, comemorarea genocidului armean, se ținea în mod tradițional un discurs în numele partidului. „Refuza întotdeauna să-l scrie, spunea că nu poate fi obiectiv", surâde Cafer. Era membru al Biroului Politic și lider al aripii armate. Era comandantul gherilei, precizează el. A fost arestat și judecat nu doar pentru că era comunist, ci și pentru că era armean. Procesul lui a avut loc la Izmir și a trebuit să se justifice că era armean. În apărare, a declarat că era onorat de această apartenență. Aruncat în temniță și condamnat la moarte, „Orhan" izbutește, totuși, să evadeze. „Operația a fost organizată de partid", își amintește Cafer. Bărbos și șchiop, el se întoarce ca să lupte împreună cu gherila, în regiunea Dersim. „Se îndrăgostise de verișoarea mea, dar, pe atunci, în Tikko era interzisă căsătoria", precizează Cemal, fost prizonier politic. „Armenak era un tip bine. Un flăcău carismatic. Nu există cafenea pe unde să fi trecut și unde să nu fi lăsat o amintire emoționată. Mulți tineri s-au alăturat mișcării urmându-l."

La 13 mai 1980, Bakirciyan se află în orașul Karakoçan, din provincia Elazığ. Obiectivul lui din acea zi era să-l asasineze pe șeful local al poliției turcești, un cunoscut torționar. În loc de asta, el este cel doborât în plină stradă. Trupul lui neînsuflețit, ridicat de forțele de securitate, a fost aruncat în fundul unei gropi de pe taluzul oriental al râului Peri, în cel mai mare secret. Armata turcă nu voia, de fapt, ca mormântul lui să devină un loc de pelerinaj. Imediat, tot felul de zvonuri au început să circule pe acest subiect. În cafeneaua din satul vecin, la ora berii, un țăran bătrân ne asigură că „în anul următor, trupul lui a fost aruncat în apă de militari. Ofițerul a spus: «Este un armean, un *gavur*, de ce să-i săpăm un mormânt?»" După o altă versiune, „Orhan Bakır" făcuse legământ să fie înmormântat în satul Faraș. Tovarășii săi de arme i-ar fi luat

trupul şi l-ar fi dus acolo. Ceremonia ar fi fost oficiată de un imam apropiat de Tikko care s-a dovedit a fi armean convertit. Cafer zâmbeşte la evocarea acestei istorisiri. „Este un scenariu frumos. Într-adevăr, el vorbise despre satul Faraş. Au existat două sau trei încercări de a-i recupera trupul. Dar probabil că încă se află acolo, undeva, pe malul râului."

Câteva luni mai târziu, sora mai mare a lui Armenak, Suzi, care trăieşte la Istanbul, confirmă că fratele ei îşi exprimase dorinţa de a fi înhumat la Faraş. „Este satul unde se ascunsese după evadare, spune femeia. Un fost sat armenesc unde, în timpul genocidului din 1915, masacrele fuseseră deosebit de sângeroase." Dar, potrivit ei, numeroasele tentative de a-l înmormânta în acel loc pe fratele ei revoluţionarul au eşuat. „Imediat după moartea lui, am făcut o slujbă de înmormântare. Mama noastră venise special din Suedia. Amenajaseră un mic mormânt pentru Armenak. Dar statul l-a distrus. Şi tot el a făcut să-i dispară trupul, suspină ea. Am încercat de trei sau patru ori să-i dăm un mormânt. Familia, prietenii, partidul... Toată lumea s-a străduit." La 13 mai 2012, ziua comemorării morţii lui, a fost organizat un nou parastas în secret, la vreme de noapte, de un grup mic de militanţi tineri ai Tikko. Un mormânt, un simplu dreptunghi de marmură, purtând o placă pe care era scris numele luptătorului: „Armenak Bakirciyan – Orhan Bakır", a fost amenajat în munţi. Erau funeraliі postume simbolice, căci nu exista niciun trup care să odihnească acolo. După mai bine de treizeci de ani, rămăşiţele pământeşti ale acestui lider al Tikko încă reprezintă o miză politică. „Nu vor îngădui să se facă asta", se plânge Suzi.

Dar că vrea sau nu Ankara, locul în care militarii s-au descotorosit de trupul lui Bakirciyan în 1980 poartă neîncetat memoria combatantului armean din Tikko, o legendă a Dersim-ului. La o oră de oraşul Tunceli, după ce a luat-o pe

un drum care escaladează muntele și cade drept într-o vale, călătorul dă nas în nas cu apele învolburate ale râului Peri care se rostogolesc cu un zgomot asurzitor. Cursul de apă delimitează provinciile Tunceli și Elazığ, la est. O punte care se clatină leagă cele două maluri. Pe parapetul metalic, un slogan este scris cu litere de culoarea sângelui: „Războinicii Tikko sunt nemuritori."

La Istanbul, în salonul modestului său apartament de două camere, de la poalele colinei Kurtuluș, un cartier istoricește creștin, sora cea mare a lui Bakirciyan a înrămat o veche fotografie alb-negru a lui Armenak, literalmente „Micul armean." Un chip de înger, păr negru ca smoala, breton de licean. Este tot ce a rămas din el după dispariție. Fratele mai mic învăța la Sourp Hach Tibrevank, liceul armenesc din Üsküdar, pe malul asiatic al Bosforului. Pe bufet, femeia a pus câteva fotografii mai vechi ale puștiului, înconjurat de colegii lui de atunci. „Veneau deseori pe la noi – toți erau frații mei mai mici", își amintește cu duioșie bătrâna doamnă. Arată spre Manuel Demir, Hayrabet Hançer, Noubar Yalim. Și spre un anume Hrant Dink ce are dreptul la un portret mai mare. „Ah, Hrant, suspină femeia, era cel mai inteligent și mai gentil." Toți au învățat la școala Tibrevank, în anii '70, și, asemenea fratelui ei, toți au aderat mai târziu la Tikko. Statul turc i-a făcut să plătească. Hayrabet Hançer, originar din satul armenesc Gemerek, din apropiere de Sivas, omorât în 1980, la Kayseri, de militanți de extremă dreapta. Noubar Yalimian, numit și „Recho", născut la Mardin, lichidat la Amsterdam de un agent turc, în 1982. Manuel Demir, născut în satul Bunyan, din apropiere de Kayseri, asasinat acasă la el, în Istanbul, în timpul unei razii de poliție în 1988. Mica gașcă de la Tibrevank a fost spulberată.

Cazul lui Dink este puţin diferit. La şcoală, el şi Armenak Bakirciyan erau de nedespărţit. Cei mai buni doi prieteni din lume. Împreună cu un al treilea rebel, Stepan, cei doi camarazi au hotărât să-şi modifice starea civilă pentru a putea intra în rândurile Tikko. Armenak a devenit Orhan, Stepan – Murat, iar Hrant – Fırat. „Hrant era mai degrabă un simpatizant", spune Yedghavt Tomasyan, un personaj original, care conduce Editura *Aras*. „Pe vremuri avea sângele cald, sărea bucuros la bătaie. Dar s-a îndepărtat repede de mişcare, căci s-a căsătorit cu Rakel. Am fondat împreună Editura *Aras*. Şi apoi Hrant a devenit un fel de sfânt. În aceste condiţii, şi-a uitat trecutul militant." Cafer, fostul gradat al Tikko, confirmă: „Nu a rămas mult timp acolo. Nu era decât un simpatizant." Dar statul turc nu l-a uitat. Pentru mulţi, angajamentul din tinereţe al lui Hrant Dink este una dintre cauzele asasinării lui, la mai bine de trei decenii după, pe 19 ianuarie 2007. Doborât de trei gloanţe, în faţa ziarului său *Agos*, de un adolescent, Ogün Samast, prezentat ca militant ultranaţionalist. Un asasinat politic, comandat de la nivel înalt, după cum susţine avocata Fethiye Çetin.

Şcoala Tibrevank, în contextul particular al anilor '70, dintre lovitura de stat militară din 1971 şi anul 1980, perioadă de agitaţie politică şi de lupte între extrema stângă şi extrema dreaptă, a reprezentat un adăpost pentru militanţii Tikko? „Negreşit", zâmbeşte un fost elev, intern pe atunci, expatriat apoi în California. Suzi Bakirciyan confirmă faptul că Tibrevank adăpostea la acea vreme o celulă de recrutare pentru gherila Tikko. Yedghavt Tomasyan, ieşit şi el din această şcoală, completează explicaţia. „Toţi aceşti tineri erau armeni din Anatolia. Din Sivas, din Kayseri, din Diyarbakir sau din Malatya, în ce-l priveşte pe Hrant Dink... La Tibrevank erau chemaţi să vină armeni tineri dinăuntrul ţării, care astfel

își păstrau limba. Dar cultura lor era foarte diferită de aceea a armenilor din Istanbul. În marele oraș, erau mai liberi, dar rămâneau în cercul lor. Toți erau interni. Niciodată nu plecau acasă la sfârșit de săptămână și rareori în timpul vacanțelor. Erau săraci și își păstraseră obiceiurile rurale." Pentru a-și ilustra spusele, amintește o anecdotă care îi stârnește râsul în hohote. „Într-o zi, Armenak Bakirciyan a venit să mă vadă, cu un cadou. «Ține, Timo Abi [frate mai mare Timo], este pentru tine.» Era un iepure. Îl ceruse unuia dintre prietenii lui să-i aducă un iepure de la Diyarbakir. Călătoria cu autocarul dura câteva zile pe vremea aceea."

Lovitura de stat din 1980 a decapitat această celulă armenească și foștii elevi de la Tibrevank, cei care nu au murit, au migrat în Europa sau în Statele Unite. Dar gherila Tikko, catalogată de Uniunea Europeană ca mișcare teroristă, și războiul implacabil pe care-l duce Statul turc împotriva ei au supraviețuit trecerii anilor, căderii zidului Berlinului și globalizării... În satele din Dersim, confruntarea rămâne actuală. La Alanyazı, pe culmile Mazgirt-ului, casa familiei Boztaș este ciuruită de gloanțe. Bătrânilor părinți le răsună încă în urechi pârâitul armelor. La 8 martie 2004, fiul lor cu prenumele Imam – un mijloc, gândeau ei, de a-și cumpăra oarecare protecție – a fost doborât ca un câine chiar pe pragul ușii. Un comando de bărbați îmbrăcați în pânză de sac neagră, înarmați și purtând cagule, și-a făcut apariția la căderea nopții. „Aduceam lemne să aprind soba, își amintește bătrâna cu chipul ridat de soare. Au bătut la ușă și au vrut să-mi ia fiul. El nu a vrut să meargă, spunea că nu-i cunoaște. Au început, atunci, să tragă. Imam a primit șase gloanțe în corp." Alte gloanțe au străpuns tabla de pe acoperișul casei, au percutat în piatra zidului casei. Telefonul mobil al victimei a fost confiscat de poliție. Autoritățile au negat orice legătură cu această execuție

şi au acuzat PKK-ul, îşi aminteşte mama. „În ziua funeraliilor", adaugă bătrânul tată, Hıdır, cu ochii înroşiţi, „era o grămadă de lume. Dar şi mulţi soldaţi. Comandantul ne-a ameninţat. Ne-a spus: «V-am acordat o şansă, acum dispăreţi.»" Familia, care a depus o plângere, primeşte de atunci ameninţări cu moartea şi intimidări. În cimitirul de la ieşirea din oraş, piatra de mormânt a lui Imam Boztaş, pe care părinţii gravaseră o poezie de Nazim Hikmet şi un omagiu fiului lor „martir", a fost spartă în bucăţi, furată. Văduva se duce să caute un dosar în bucătărie. „Am depus recurs la Curtea Europeană a Drepturilor Omului, aştept să se facă dreptate", ne arată ea. Imam Boztaş era militant al Tikko. În anii '80 executase o pedeapsă lungă la închisoarea din Malatya. La 49 ani, părăsise tumultul gherilei. Dar, ca aproape toţi ceilalţi din acel sat, Boztaşii sunt şi ei o familie de cripto-armeni. Chiar în faţa casei lor se întinde, de altfel, un mare teren părăsit, perfect neted, unde nu creşte nimic altceva decât un fin covor de iarbă. Într-un colţ, un bazin rotund, care ar fi putut fi un baptisteriu. Înainte de 1915, acolo se afla o biserică, vizibil importantă, dat fiind numărul mare de pietre perfect tăiate, recuperate pentru construirea caselor.

După cum se poate vedea, Tikko are rădăcini multiple. Ca toate mişcările revoluţionare clandestine, aceasta a deviat, în decursul timpului, către sectarism şi violenţă oarbă, mascând practici mafiote şi criminale. Dar moştenirea lui Ibrahim Kaypakkaya rămâne aceea a unei mişcări muncitoreşti, ţărăneşti şi anatoliene, profund antifascistă şi antikemalistă. Având, negreşit, o parte de armenitate, până în intimitatea lui cea mai profundă, Tikko perseverează să respecte data de 24 aprilie. Un grup de partizani Tikko se alătură, la fiecare 19 ianuarie, defilării de comemorare a morţii lui Hrant Dink, la Istanbul. Partidul rămâne activ în regiunile muntoase şi rurale, cum este Dersim-ul. Spiritul rezistenţei armeneşti, cel al

revoltei din Sasun sau al operațiunii Nemesis au supraviețuit, parțial, în această gherilă. Este mișcarea căreia i s-a alăturat nepotul lui Soghomon Tehlirian, tânărul armean care și-a răzbunat conaționalii prin omorârea lui Tallat Pașa, în 1921, la Berlin. Foști membri ai Tikko au participat, de asemenea, la operațiunile Asala din Europa anilor '80. În munții săi din Dersim, tânărul Cem, „sământa de armean", este ultimul reprezentant al acestei filiere de revoltați.

Capitolul 15

Hrant Dink, armeanul, şi moştenitorii săi turci

„Am omorât un om ale cărui idei nu le puteam accepta." Această frază a scriitorului Orhan Pamuk ar putea fi gravată ca epitaf pe mormântul lui Hrant Dink. Laureatul Premiului Nobel pentru literatură nu a vrut să exprime regrete postume – n-ar fi avut niciun rost –, dar a pus eticheta exactă pe o crimă. Zecile de mii de persoane care l-au însoţit pe jurnalistul de origine armeană pe ultimul său drum au înţeles perfect semnificaţia asasinării lui. La 23 ianuarie 2007, o mulţime uriaşă a pornit de la redacţia ziarului acestuia, *Agos*, traversând Istanbulul pentru a-l conduce până la cimitirul gregorian din Balıklı, nu departe de zidurile bizantine. Acesta a fost cel mai amplu protest de stradă care a avut loc vreodată în Istanbul. „Noi toţi suntem Hrant Dink!", „Noi toţi suntem armeni!" se putea citi pe pancarde. În ţara în care a fi luat drept armean este cea mai rea insultă posibilă, faptul că turcii făceau asemenea declaraţii ar fi fost un lucru de neimaginat altădată. Era mult mai mult decât un strigăt de fraternitate. În acea zi, au fost turci care au spus că, ucigând un armean, au fost ucişi şi turci. În acea zi, în sfârşit, ideile lui Hrant Dink s-au impus, iar susţinătorii ideologiei naţionaliste nu au îndrăznit să se arate la lumina zilei.

Pe 19 ianuarie 2007, la ora 3 după-amiaza, Hrant Dink s-a prăbuşit în faţa sediului ziarului *Agos*, din cartierul Osmanbey.

A fost doborât de trei gloanțe, trase în cap de un necunoscut. Vestea se răspândește ca fulgerul. Prieteni și necunoscuți ajung în fugă, nevenindu-le să creadă, dar toți de-acum în lacrimi. Pe trotuar, sub o pânză de sub care ies doar tălpile unei perechi de pantofi negri, se află sufletul armenesc al Turciei. În ultimul lui editorial, o prevestire rea apărută chiar în dimineața morții sale, acest militant al reconcilierii scrisese că, în ultima vreme, amenințările veneau asupra lui în rafale. El semnalase justiției, care nu reacționase, o scrisoare neliniștitoare, ștampilată la Bursa. Și chiar dacă procurorul general declarase apel pentru a obține anularea condamnării primite de la Curtea de Casație pentru „denigrare a identității naționale", sentința fusese confirmată. Își împărtășea frământările cititorilor săi, căci, așa cum scria, „unica armă [era] sinceritatea": „Tortura mea începe, alimentată de îngrijorare și neliniște; pe de o parte, vigilența, iar pe de altă parte, teama. Mă simt exact ca un porumbel: ca și el preocupat să privesc atent în stânga și în dreapta, înainte și în spate." În ciuda fricii, declara: „Nu îmi stă în fire să fug de flăcările iadului pentru a ajunge la dulceața edenică. Sunt unul dintre acei oameni care și-au fixat ca țel preschimbarea infernului în care trăim, în paradis." Și, în sfârșit, acest militant al reconcilierii spera: „Anul 2007 va fi, neîndoielnic, un an încă și mai dificil decât cel care tocmai s-a încheiat, procesele vor continua, altele se vor deschide... Cine știe cu ce nedreptăți va trebui să mă confrunt? Cu toate acestea, nu este decât un singur adevăr care contează: chiar dacă trăiesc cu neliniștea unui porumbel, mai știu și că oamenii acestei țări nu se atinge de porumbei, care trăiesc în inima orașelor, în mijlocul mulțimilor. Temători, negreșit, dar liberi[1]."

Noi l-am întâlnit prima dată pe Hrant Dink în octombrie 2005, după condamnarea lui în primă instanță la șase luni de

[1] Traducere extrasă din *Chroniques d'un journaliste assassiné*, texte de Hrant Dink, antologate de Günter Seufert, traducere în limba franceză de Bernard Banoun, Haldun Bayrı și Marie-Michèle Martinet, Galaade, 2010.

închisoare cu suspendare, pe baza articolului 301 din Codul Penal care pedepseşte celebru întristătoarea „denigrare a identităţii turceşti". O frază din unul dintre articolele lui, scoasă complet din context, în care evoca „otrava turcească" din sângele armenesc, fusese de ajuns pentru a pune în mişcare maşinăria judiciară împotriva sa. De la publicarea, în 2004, a anchetei intitulate *Secretul doamnei Sabiha*, unde afirma că fiica adoptivă a lui Atatürk, Sabiha Gökçen, era o orfană de origine armeană, jurnalistul a devenit ţinta mediilor ultranaţionaliste turceşti. „Condamnarea mea semnifică: «Atenţie la ceea ce scrii», «Atenţie la ceea ce faci.» Este o ameninţare", ne explica el. Ştia prea bine că cele şase luni de închisoare nu erau simpla manifestare a unei justiţii fosilizate în ideologia kemalistă. După moartea lui, unul dintre prietenii săi ne va povesti cu lacrimi în ochi că în timpul procesului care se desfăşura la Tribunalul Şişli din Istanbul, Veli Küçük, un general în retragere, a aruncat la picioarele lui Hrant Dink o brichetă: „Era o condamnare la moarte." De atunci, fondatorul Jitem-ului, aceste comandouri de jandarmerie implicate în „războiul murdar" purtat contra rebelilor kurzi, stă îndărătul zăbrelelor, sub acuzaţia de a fi unul dintre conducătorii reţelei militaro-naţionaliste Ergenekon. Bineînţeles, Hrant Dink nu ne vorbise despre bricheta care îl speriase. Cu ochi strălucitori, redactorul-şef spusese doar, în câteva cuvinte pudice, că era „foarte plictisit" de această decizie „nedreaptă": „Bătălia dintre democraţi şi susţinătorii statu-quoului este foarte puternică în aceste zile. Rezistenţele la schimbarea democratică îşi fac simţită prezenţa în orice ocazie." Cât timp am stat de vorbă în biroul lui, telefonul nu a încetat să sune, iar jurnaliştii *Agos*-ului tot întredeschideau uşa pentru a-i cere un sfat sau o aprobare.

Datorită unei sensibilităţi extreme care-i nutrea carisma, acest vlăstar al Anatoliei, originar din Malatya, reuşise să

antreneze, în siajul lui, o restrânsă comunitate angajată în apărarea armenilor din Turcia. În 1993, întemeiase, împreună cu Yetvart Tomasyan, Editura *Aras*, dedicată literaturii și istoriei armenești. Editura publică de două decenii, în limba turcă, opere de referință cu privire la genocidul armean. De pildă, în toamna anului 2012, a apărut sub semnătura lui Raymond Kévorkian și Paul Paboudjian, *Armenii din Imperiul Otoman înainte de 1915*, un studiu documentat care le-ar putea permite turcilor să se familiarizeze cu trecutul lor. Trei ani mai târziu, în 1996, Dink își continua opera de deconstruire a prejudecăților anti-armenești întemeind *Agos* (*Brazda*). Un mic săptămânal de limbă turcă și armeană pentru a face auzită vocea armenilor, retrași înapoia unei baricade de frică. Înțelesese că doar democratizarea Turciei, făcută posibilă prin negocierile de aderare la Uniunea Europeană, ar îngădui să se vină de hac demonilor naționaliști din țara lui. De asemenea, credea că procesul ar trebui să aibă loc pașnic, gradual. Astfel, în 2006, după votul dat de deputații francezi legii care să incrimineze negarea genocidului armean, el declarase că, dacă aceasta era adoptată, s-ar duce el însuși în Franța ca să conteste genocidul... „în același timp, cerându-și iertare strămoșilor [lui]". Totul era concentrat în această ultimă scurtă frază. Hrant Dink cunoștea, negreșit, natura masacrelor din 1915, dar simțea, în egală măsură, că Turcia încă nu era coaptă să accepte adevărul. Această bunăvoință nu l-a protejat.

Asasinarea lui a avut efectul unui electroșoc asupra întregii Turcii, și un grup de intelectuali turci au preluat ștafeta. Unii făceau parte din cercul lui de prieteni, alții urmăriseră doar de la distanță problema armenească. Dar după moartea lui Hrant Dink, fideli memoriei și curajului său, i-au dus mai departe lupta. Pentru a nu da înapoi din fața ucigașilor, pentru a nu capitula în fața urii naționaliste. În 2007, atmosfera politică era nocivă, zvonuri despre un puci perturbau campania electorală.

Chiar şi în plin doliu, prioritatea a fost de a continua apariţia *Agos*-ului. Etyen Mahçupyan, un bărbos vesel cu o privire istovită, şi-a asumat curajos conducerea publicaţiei pentru trei ani. Stambuliot, provenind din burghezia armeană, fusese prieten intim cu Hrant Dink. „Ne sunam de 5-6 ori pe zi", povesteşte el. În fiecare săptămână, când jucau împreună la curse, putea să se prăbuşească lumea, nu aveau ochi decât pentru caii pe care pariaseră. Asigurarea succesiunii lui Hrant Dink în fruntea ziarului *Agos* a fost pentru el un fapt de la sine înţeles, dar nu lipsit de riscuri. Cotidianul *Zaman*, apropiat de puterea islamo-conservatoare, în paginile căruia Etyen Mahçupyan publica cronici, i-a pus la dispoziţie o maşină blindată şi o gardă de corp. La intrarea în clădirea unde locuieşte, în selectul cartier Cihangir, un poliţist este însărcinat cu supravegherea non-stop. În ghereta lui din plastic alb, funcţionarul legii a agăţat, în văzul tuturor, un drapel turcesc şi îşi petrece zilele citind presa populară şi naţionalistă, adică tocmai acele ziare care duseseră campanii ostile lui Hrant Dink.

Dar angajamentul turcilor de a scoate la iveală ceea ce au îndurat armenii otomani nu s-a produs începând cu 19 ianuarie 2007. Încă din 1995, Ayşe Nur Zarakolu, directoarea Editurii *Belge*, a fost condamnată la doi ani şi jumătate de închisoare de Curtea de securitate a statului din Istanbul pentru că publicase *Tabuul armean*, o traducere a cărţii lui Yves Ternon, *Armenii, istoria unui genocid*. Împreună cu soţul ei, Ragıp, această *Mamă curaj*, aşa cum singură îşi spusese, participa la orice luptă purtată în favoarea kurzilor şi a minorităţilor non-musulmane, iar pentru angajamentul ei a avut de plătit cu nenumărate zile de închisoare. În ultimul deceniu al secolului XX, articolele universitarului Taner Akçam, autorul cărţii *Un act ruşinos*, refugiat politic în Germania, au făcut, în egală măsură, să se zguduie conştiinţele colegilor săi turci.

În 2005, un comitet de istorici din care făceau parte și Halil Berktay, Murat Belge, Selim Deringil și Edhem Eldem, sfidează versiunea oficială organizând o conferință prudent intitulată „Armenii otomani în momentul declinului Imperiului". Prevăzută inițial să aibă loc în mai, conferința este atacată de Cemil Çiçek, purtătorul de cuvânt al guvernului și ministru al Justiției, care vedea în acest eveniment o „trădare" și acuza organizatorii că implântă „cuțitul în spatele națiunii turce" – o frazeologie amenințătoare, la fel cu aceea care îi vizase și pe armenii de la începutul secolului XX. Colocviul va trebui reprogramat pentru luna septembrie. Dar chiar înaintea deschiderii la Universitatea publică Bogaziçi din Istanbul, justiția pronunță interzicerea. Conferința este mutată de urgență la Universitatea privată Bilgi. La 24 septembrie, un cordon de polițiști anti-revoltă face baraj la sute de manifestanți ultranaționaliști de extremă dreaptă și stângă care strigau sloganuri rasiste și scandau „Turcia: o iubești sau o părăsești!", aruncând cu roșii și ouă în participanții care soseau. În acest climat politic foarte tensionat, aproape trei sute de oameni de știință au pus sub semnul întrebării, în mod public, abordarea istorică a statului față de masacrarea armenilor. Cotidianul *Raikal* a titrat pe prima pagină: *Chiar cuvântul „genocid" a fost rostit în timpul conferinței și lumea merge mai departe, iar Turcia este încă aici.* Pentru Turcia, a fost o etapă-cheie: tabuul asupra genocidului sărise, până la urmă, în aer.

Dar asasinarea lui Hrant Dink zguduie conștiințele. Turcii – potrivit cuvintelor actorului Halil Ergün, ucis pentru că dorise să reconcilieze cele două popoare inamice – au o datorie către „fratele lor, fiul orfan al unui popor orfan". Zecile de mii de persoane care au asistat la funeraliile acestui idealist generos sunt dovada că există o sete de adevăr, un elan democratic în sânul poporului. Hrant Dink nu este primul intelectual

asasinat în Turcia. Dar, fără îndoială, a fost picătura care a vărsat paharul. Mulţimea îndoliată a dat un nou îndemn luptei pentru spargerea zăvoarelor istoriei. „Poate că am avut nevoie de un martir?", se întreba, după doi ani de la dispariţia lui Hrant, Robert Koptaş, devenit de atunci redactorul-şef al lui *Agos*. În 2008, patru intelectuali turci, Ali Bayramoğlu, Baskin Oran, Ahmet Insel şi Cengiz Aktar, au publicat pe internet un scurt apel intitulat *Ne cerem iertare*, scris la persoana I singular: „Conştiinţa mea nu poate accepta să rămân indiferent la marea catastrofă pe care armenii otomani au îndurat-o în 1915 şi care e negată. Resping această nedreptate şi, în ce mă priveşte, împărtăşesc sentimentele şi suferinţele surorilor şi fraţilor mei armeni şi le cer să mă ierte." Site-ul a fost imediat piratat. Autorii au fost inundaţi cu jeturi de insulte şi ameninţări. Premierul Recep Tayyip Erdoğan denigrează iniţiativa: „Nu o accept, nu o susţin. Noi nu am comis nicio crimă, deci nu avem de ce să ne cerem iertare." Dar foarte iute, treizeci de mii de turci semnează solicitarea de iertare. Succesul ei arată că 1915 a depăşit dezbaterea restrânsă dintre intelectuali pentru a se face auzită în societatea civilă. Este sfârşitul tăcerii. „Important este că problema armeană a devenit un subiect de dezbatere încrâncenată în politica turcă, se felicită editorialistul Ali Bayramoğlu. Acum, se ştie că s-a întâmplat ceva în 1915." Acest apropiat al lui Hrant Dink are, de atunci, două gărzi de corp, iar două planuri ale apartamentului său au fost găsite în casa unui fost şef al forţelor speciale ale poliţiei, încarcerat în contextul anchetei desfăşurate cu privire la reţeaua Ergenekon. Dar dacă se angajează, „o face pentru Hrant, [căci] am jurat să mă bat cu toate mijloacele de care dispun". Potrivit sociologului, această eliberare a cuvântului, făcută posibilă „datorită *Agos*-ului şi procesului de aderare la Uniunea Europeană", este esenţială: „Avem nevoie de o nouă întâlnire cu propria noastră istorie. A te atinge de 1915 înseamnă a te atinge de tabuul identităţii

noastre turcești. Numai în acest fel democratizarea poate să avanseze. Pe acest subiect, importantă nu este poziția statului, ci legitimitatea socială. În ce mă privește, cel mai important este ca societatea să se simtă responsabilă pentru ceea ce s-a întâmplat."

Petiția a trecut dincolo de frontiere, ajungând la armenii din afara Turciei. Deja, cu ocazia funeraliilor lui Hrant Dink, reprezentanți ai diasporei veniseră să pună piciorul, pentru prima dată, pe pământul strămoșilor. Și mare le-a fost mirarea să descopere că turcii puteau să le fie aliați. O lună după ce textul de scuze online fusese publicat pe internet, aproximativ 60 de reprezentanți ai comunităților armenești din Franța și din Canada publică un text în cotidianul *Libération,* intitulat *Mulțumim cetățenilor turci.* După ce se ignoraseră aproape un secol, turcii și armenii își depășesc dușmănia și neîncrederea. În cartea *Dialogue sur le tabou arménien*[1], jurnalista Ariane Bonzon i-a așezat față în față pe Ahmet Insel, unul dintre inițiatorii petiției turce, și pe Michel Marian, conferențiar în filosofie la Sciences Po, unul dintre promotorii răspunsului armean din ziarul francez. Michel Marian aparține acelei părți din diaspora armeană care s-a angajat să ajute la apropierea dintre cele două popoare. A fost prezent în tribunele stadionului din Bursa, la meciul de fotbal Turcia-Armenia, la 14 octombrie 2009. Ankara și Erevanul tocmai semnaseră un acord istoric la Zürich pentru normalizarea relațiilor bilaterale, și viitorul părea promițător. Ahmet Insel, care conduce departamentul de economie de la Universitatea Galatasaray din Istanbul, este o personalitate a stângii democratice din Turcia. Plin de curaj, își asumă, în cartea lui Bonzon, rolul personajului negativ – cetățeanul turc. Povestește despre evoluția sa spre istoria nerecunoscută a țării lui și despre nevoia de a și-o asuma. În pofida dezacordurilor, nepotul supraviețuitorilor din Erzurum și

[1] Ahmet Insel și Michel Marian, Liana Levi, 2009.

strănepotul unui refugiat musulman din Balcani arată, fiecare cu propria sensibilitate, calea de urmat pentru a ajunge la reconciliere.

În câţiva ani, atmosfera s-a eliberat de miasmele cele mai greţoase. În 2005, Orhan Pamuk a fost adus la bara tribunalului din Şişli pentru că declarase în săptămânalul elveţian *Tages-Anzeiger* că „1 milion de armeni şi 30 000 de kurzi fuseseră ucişi pe aceste locuri". Romancierul s-a prezentat la palatul de justiţie terorizat, sub o ploaie de insulte şi scuipăturile militanţilor ultranaţionalişti. De atunci, la fiecare 24 aprilie, ziua hotărâtă pentru a marca începutul procesului de lichidare a armenilor, la Istanbul sunt organizate comemorări cu caracter public. Primele au avut loc în 2010. În acea sâmbătă, în Piaţa Taksim, mai multe sute de persoane au înconjurat o mare fâşie de pânză neagră pe care stă scris în armeană, în turcă şi în engleză: „Împărtăşim această durere, este un doliu pentru noi toţi." Garoafe roşii şi lumânări invitau la reculegere. Niciun reprezentant al guvernului nu a fost prezent la această adunare iniţiată de asociaţia antirasistă Dur-De, însă forţele de ordine au ţinut la distanţă câteva zeci de Lupi cenuşii plini de ură. „Djinii au ieşit din sticlă, vremea acţiunii a venit în Turcia", se felicita Cengiz Aktar, unul dintre promotorii iniţiativei care a fost reînnoită în 2011 şi 2012. Cu înţelegerea tacită de a nu folosi niciodată cuvântul „genocid". Bineînţeles că a fost un genocid, dar cuvântul nu va fi acceptat niciodată. Singura modalitate de a ocoli negaţionismul este de a întreprinde acţiuni pentru a dezvolta o politică a memoriei, de a face o muncă pedagogică pe lângă populaţie, continuă el. A cere, în prealabil, ca genocidul să fie recunoscut este nerealist. Asta blochează orice discuţie, aşa că folosirea sintagmei, mult mai puţin subversivă, „marea catastrofă", în locul cuvântului „genocid" este preferabilă. Această expresie se regăseşte şi în discursul pe care Barack Obama îl ţine anual, pe 24 aprilie, evitând, astfel, un conflict

diplomatic cu Ankara. Susținătorii acestei abordări o justifică spunând că ea este traducerea lui *Medz Yeghern*, termen prin care supraviețuitorii au desemnat, la început, masacrele. Dar *Medz Yeghern* poate fi tradus și prin „marea crimă"!

Sintagma „mare catastrofă" face să dispară orice responsabilitate și orice intenție criminală. Nu degeaba turcii nu se arată ofensați de utilizarea ei. Ea este totuși criticată nu doar de armeni, dar și de o parte a intelectualilor turci. La 24 aprilie 2010, o altă comemorare avea loc în gara Haydarpașa, de unde trenurile pleacă spre Asia. Pe scări, manifestanții agitau portretele armenilor deportați. Aceasta este gara din care convoaiele cu aproximativ 250 de lideri și intelectuali armeni – deputați, medici, avocați, poeți, jurnaliști — arestați în noaptea dintre 24 și 25 aprilie 1915, au fost trimiși către două lagăre de concentrare din Anatolia. Arestarea intelectualității marchează, în mod simbolic, debutul genocidului.

„Noi vrem să ne amintim de ei, să le arătăm turcilor cine au fost acești oameni", susține Ayşe Günaysu, activistă a Asociației pentru drepturile omului (IHD) din Istanbul, care se află la originea acestei comemorări. De ani buni, această militantă luptă, printre altele, pentru recunoașterea necondiționată a genocidului armean. „Recunoașterea reprezintă o precondiție fără de care nimic nu se poate întâmpla. Este o poziție morală, etică, de la care nu trebuie așteptat nimic în schimb. Trebuie să facem acest act de penitență, cu smerenie, deoarece înaintașii noștri sunt cei care au săvârșit genocidul", rezumă ea. „Există două grupuri distincte de intelectuali care pun accentul pe principii diferite", observă Vincent Duclert, istoric la Școala de înalte studii în științe sociale din Paris. „IHD-ul, ce are o tradiție de luptă contra dictaturii, recurge la mobilizarea civică pentru a atinge chestiuni ce țin de istorie. Se constată voința de a pune capăt unei prudențe care a împiedicat dezvoltarea

Turciei. De cealaltă parte, prin solicitarea de a cere iertare, avem de-a face cu intelectuali republicani, unii dintre ei având dificultăţi în a se dezice de discursul asupra trecutului în care s-au scăldat. Ei se află în căutarea unui compromis care să nu umilească vulgata turcească. Dar ceea ce li se reproşează mai ales este că aderă la o cauză nu atât de riscantă ca aceea care este pe placul europenilor", apreciază specialistul în afacerea Dreyfus şi în istoria turcă, participant la colocviul organizat în 2009 de Universitatea Sabancı, la centenarul masacrelor din Adana.

În ciuda opoziţiei privind calea de urmat, amintirea masacrelor din 1915 şi-a făcut loc definitiv în spaţiul public. Hrant Dink dorea să „înlocuiască frica cu dorinţa". Dorinţa lui este acum pe cale de a deveni realitate. Data de 19 ianuarie 2007 a declanşat lucrarea conştiinţelor. De atunci, iniţiativele care înfruntă discursul oficial al istoriei forfotesc. Între armeni şi turci, încep să se întindă punţi. Platforma cinematografică Armenia-Turcia, deschisă în 2008, fădăduieşte colaborarea dintre câţiva cineaşti din cele două ţări. Sub patronajul profesorilor Leyla Nyzi şi Hranush Kharatyan-Araqelyan, studenţii armeni şi turci au cules mărturii orale despre 1915. Acest studiu privind memoria şi meandrele ei a dat naştere unei cărţi, *Speaking to One Another*[1], care înfăţişează, pagină cu pagină, o societate turcească bântuită de anul 1915. „În sfera privată, chiar dacă martorii nu mai trăiesc, ceea ce s-a întâmplat reprezintă un secret al lui Polichinelle", explică antropologul turc. Generaţia tânără de armeni din Turcia, decomplexată şi revendicativă, duce mai departe brazda tăiată de *Agos*. Aris Nalcı, bunăoară, care şi-a lustruit armele de jurnalist alături de Hrant Dink, a creat *Van Times*, un ziar în limbile kurdă,

[1] Leyla Heyzi şi Hranush Kharatyan-Araqelyan, *Speaking to One Another*, Institut für internationale Zusammenarbeit des deutschen Volkshochschul-Verbandes, 2010.

turcă, armeană și engleză, care și-a propus să dea vizibilitate vieții multiculturale existente odinioară la Van și în regiunea din jur. Opera fotografului francez Antoine Agoudjian, care explorează Anatolia și Orientul Mijlociu de 20 de ani pentru a fixa pe peliculă urmele genocidului, a fost expusă în aprilie 2011, la Istanbul. Pentru acest nepot de supraviețuitori, a-și expune fotografiile în Turcia a constituit o etapă importantă. „Mulți găseau aiuritoare ideea, chiar inconștientă. Dar astăzi îmi dau seama că această istorie nu este doar problema armenilor. Este subiectul tuturor celor însetați de adevăr", ne explică el, sperând că și alți membri ai diasporei își vor aduce contribuția la lucrarea memoriei pe care a început-o societatea civilă turcă.

Ce pași gigantici au fost făcuți de la expoziția *Merhabarev*, din decembrie 2006! Contragere a cuvintelor *Merhaba* în turcă și *Barev* în armeană, care înseamnă „bună ziua", proiectul arunca o punte fotografică între cele două țări. Cinci fotografi armeni au descoperit Istanbulul prin obiectivul fotografic. Cinci turci au bătut cu pasul Erevanul. Clișeele fotografice prezentate într-o galerie din Istanbul erau o mână întinsă pe deasupra unei frontiere închise, ca premisă a unei întâlniri. Astăzi, proiectul pare timid, însă pe vremea aceea era foarte îndrăzneț. Și, desigur, în ziua vernisajului, fremătând de promisiunea unui viitor pașnic, Hrant Dink a fost de față. Asta se întâmpla cu șase săptămâni înainte de 19 ianuarie 2007.

„De la moartea lui Hrant Dink, istoria se accelerează", conchide Ahmet Insel. Un om a contribuit la asta mai mult ca oricine. Este vorba despre Osman Kavala. „De treizeci de ani, el joacă un rol tăcut, dar foarte important. Nu și-a abandonat niciodată convingerile", după cum îl caracterizează Ayşe Günaysu. Acest mecena al dialogului intercultural îi susține pe artiști și pe intelectuali discret și decisiv. În aparență timid, întotdeauna de o politețe distinsă, Kavala manifesta

o determinare fără fisură. Născut la Paris în 1957, acest om de afaceri, unul dintre cei mai puternici din ţară, membru în Consiliul de Administraţie al Tüsiad, patronatul turc, este supranumit „miliardarul roşu." Miliardar deoarece a moştenit, la 25 de ani, un tată armator şi a preluat conducerea înfloritoarei afaceri de familie. Roşu deoarece angajamentul lui politic, deseori radical, nu a slăbit cu o iotă de 35 de ani. La sfârşitul anilor 1970, tânăr student la Manchester, lega prietenii cu militanţii IRA (*Irish Republican Army*, Armata republicană irlandeză) şi conducea frondele din universităţi contra politicii ultraliberale a premierului Margaret Thatcher. În Turcia, chiar înainte de lovitura militară din 1980, era deja unul dintre principalii susţinători ai unor publicaţii precum *Birikim*, „revista socialistă a culturii" şi biblie a intelectualilor de stânga. Astăzi, în saloanele restaurantului său, *Cezayir*, instalat într-o superbă clădire din centrul Istanbulului, au loc sub patronajul lui conferinţe şi întâlniri ale intelectualilor pe subiectele istorice cele mai tabuizate. Miliardarul roşu se găseşte, nu rareori, cu un pas înaintea celorlalţi. În 1991 a creat *Anadolu Kültür*, o fundaţie destinată să democratizeze accesul la cultură şi să desţelenească numeroase subiecte istorice. Kavala deschide, ca precursoare, antene culturale în Anatolia, la Kars şi la Diyarbakir. Centrul ei din Istanbul, *Depo*, fost depozit de tutun al familiei, slujeşte şi el, când este nevoie, ca sală de întruniri. În 2007, Osman Kavala a sponsorizat campania intelectualului Baskin Oran la legislative. Membru al fundaţiei *Tema* contra eroziunii solurilor, cofondator al *Tesev*, un *think tank* liberal, al unui centru de cercetări asupra chestiunii kurde... Kavala este implicat în toate bătăliile. De asemenea, strânge câini de pe stradă, năşeşte un festival consacrat dialogului greco-turc şi susţine asociaţiile de homosexuali.

Dificultatea era dublă pentru Hasan Cemal. Trebuia să privească în faţă istoria naţională şi să desacralizeze istoria familială. La sfârşitul anului 2012, a publicat o carte şoc, *1915,*

genocidul armean, în care tratează evenimentul fără ocolișuri și ghilimele. Încă de la apariție, cartea a invadat vitrinele librăriilor și a alimentat dezbaterile din mediile intelectuale. Fapt remarcabil, întâi de toate, pentru că Hasan Cemal este unul dintre jurnaliștii cei mai proeminenți ai Turciei. În amurgul unei frumoase cariere, el rămâne, la 67 de ani, un editorialist influent al ziarului *Milliyet* (*Națiunea*), cu acces la cercurile de putere din Ankara. Un om renumit pentru directețea sa de spirit. Inițiativa lui este notabilă și pentru că avea totul de pierdut atunci când s-a aventurat pe potecile memoriei genocidului din 1915. Instalat confortabil într-o vilă luxoasă de pe malul asiatic al Istanbulului, cu vedere spre Bosfor și cu bonă filipineză la domiciliu, ar fi putut să se țină deoparte. Dar Hasan Cemal, și aceasta îi face demersul cu atât mai onorant, este un actor, fără să vrea, al istoriei. La etajul locuinței lui, în mica încăpere care-i servește ca birou, jurnalistul a fixat în piuneze câteva fotografii ale bunicului său: un demnitar otoman născut în insula Lesbos. Acest strămoș pe care nu l-a cunoscut niciodată nu este altcineva decât Djemal Pașa, una dintre cele trei pașale ale triumviratului Junilor Turci din fruntea Turciei otomane în timpul Primului Război Mondial. Înaltul responsabil al Comitetului Uniune și Progres este considerat, în această calitate, unul dintre responsabilii genocidului din 1915. Condamnat la moarte în contumacie de Curtea Marțială din Istanbul, în 1919, refugiat în Germania, apoi în Elveția, Djemal Pașa a fost, în cele din urmă, asasinat în anul 1922, la Tbilisi, de un comando de justițiari armeni.

Multă vreme, Hasan Cemal nu a știut nimic despre toată această istorie. „În copilărie, nu am căpătat multe informații. Nu știam exact de ce fusese asasinat bunicul meu", și-a amintit el, când i-am luat interviul în 2011. „La școală, apoi la universitate, nu ni se preda decât istoria oficială: în linii mari, Turcia se afla atunci în război, iar armenii colaborau cu

duşmanul. Trebuia, aşadar, să fie deportaţi în Siria. Şi în timpul acestor deportări, s-au petrecut lucruri teribile. Asta e tot. Nimic despre faptul că au fost deportaţi femei şi copii sau armeni din Anatolia occidentală, nu doar din cea orientală. Nimic despre autenticele motive ale acestei purificări etnice şi culturale." Chiar şi la Facultatea de ştiinţe politice din Ankara, *Mülkiye*, un nucleu contestatar, „nu se preda o istorie alternativă, nu se discuta nimic despre kurzi, despre aleviţi, despre armeni... Am fost mult timp ţinuţi cu forţa în întuneric", constată el.

Hasan Cemal a suferit primul şoc armenesc în ianuarie 1973. Era pe atunci un foarte tânăr jurnalist. Colegul lui de facultate, Bahdır Demir, vice-consul al Turciei la Los Angeles, este asasinat de un terorist din Asala – Armata secretă de eliberare a Armeniei, în ceea ce a fost întâiul dintr-o lungă serie de atentate comise împotriva unor diplomaţi turci. „Pentru prima dată, statul turc a adoptat o atitudine defensivă. Era pentru mine un indiciu. Am început atunci să înţeleg că ceva se întâmplase", spune el. Va trebui, apoi, să aştepte aproape douăzeci de ani, până la căderea blocului sovietic. „Stânga a început atunci să vorbească despre identitate, nu doar despre lupta de clasă. Am descoperit că această ţară a şters identităţile. Gheaţa a început să se topească. La debutul anilor '90 apar primele articole semnate de Taner Akçam. Curajul lui a fost un moment de cotitură. El mi-a descuiat spiritul."

Celălalt mare traumatism va fi în ianuarie 2007: moartea lui Hrant Dink. „El este cel care mi-a eliberat conştiinţa, recunoaşte Cemal. M-a ajutat să înţeleg semnificaţia suferinţelor din trecut. Este important să le înfrunţi fără înconjur. El a contribuit la schimbarea de atitudine de ambele părţi, în tabăra turcă, precum şi în cea armeană. A plătit asta cu propria viaţă." Împreună cu prietenul lui armean, jurnalistul fusese unul dintre cei care participaseră la prima conferinţă universitară pe „chestiunea armeană", în 2005, la Istanbul. Hasan Cemal

luase condeiul în mână pentru a critica justiția care încercase s-o interzică. Pentru asta, fusese adus în fața instanței, alături de alți patru editorialiști. Amenințat, venise la tribunal într-un 4 x 4 blindat, protejat de o gardă de corp.

Pentru a fi împăcat cu propria conștiință, Hasan Cemal s-a dus la Erevan, în 2008, profitând de meciul de fotbal și de deplasarea președintelui turc, Abdullah Gül. A vizitat Tsitsernakaberd, memorialul genocidului, a îngenuncheat și a pus trei trandafiri albi la flacăra amintirii. Această imagine, care simbolizează căința unui nepot de criminal, figurează pe coperta ultimei lui lucrări. În Cartea de Aur a muzeului, a scris, cu mâna tremurândă: „A nega genocidul înseamnă a te face complice la această crimă contra umanității." „Nu pot uita acea dimineață la Erevan, din septembrie 2008, a scris în continuare. Sub primele licăriri de lumină, muntele Ararat se înălța și se topea în neguri. Am scris în acea dimineață că mâna Istoriei va arăta calea de urmat celor care vor să vadă."

Cât a stat în Armenia, nepotul lui Cemal Pașa a avut și o altă întâlnire. Într-o după-amiază, s-a așezat la aceeași masă cu Armen Gevorkyan, la o cafea. Bărbatul de vreo 50 de ani nu era altcineva decât nepotul... celui care îi omorâse bunicul. Scurta întrevedere cu afaceristul a cărui familie era originară din Erzurum a fost un „moment straniu", relatează el. Dar scufundarea în armenitate a sfârșit prin a-l convinge că lucrarea memoriei este un preambul necesar pentru a spera într-o reconciliere. Călătoria sa intelectuală atrage atenția diasporei. Trei ani mai târziu, Hasan Cemal este invitat la o conferință a Universității din California Los Angeles (UCLA), sediul unei importante și foarte combative comunități armenești. Și aici se poate vorbi despre o istorie a nepoților, căci întâlnirea fusese organizată de Pamela Steiner, profesor la Harvard, nepoata ambasadorului Henry Morgenthau, unul dintre diplomații care, în 1915, a denunțat masacrele. Jurnalistul era puțin

nervos, ştiindu-se o preyenţă aşteptat la cotitură. Gărzile înarmate din amfiteatru păreau „deopotrivă liniştitoare şi stânjenitoare", după cum a observat Harut Sassounian, editorul săptămânalului *The California Courier*. Dar Cemal, pe durata întregii conferinţe, a folosit fără ezitare cuvântul „genocid" şi a risipit orice temere, anunţând că a venit pentru „a-şi deschide inima."

Această înmugurire din societatea turcă s-ar fi putut transforma într-o primăvară dacă guvernul i s-ar fi alăturat. Şi, mai ales, dacă ucigaşul lui Hrant Dink nu ar fi rămas nepedepsit. Procesul lui s-a transformat într-o farsă judiciară, iar ramificaţiile crimei din sânul statului nu au fost niciodată explorate. Ogün Samast, adăpat la naţionalism şi având doar 17 ani atunci când îşi împuşca victima de foarte aproape, ispăşeşte acum o pedeapsă de 23 de ani de închisoare. Yasin Hayal, care a furnizat arma şi banii, a fost desemnat ca unicul lui complice şi a fost condamnat la detenţiune pe viaţă. Din perspectiva justiţiei, doar aceşti doi indivizi au planificat, aşadar, la Trabzon, în celălalt capăt al ţării, asasinarea redactorului-şef al publicaţiei *Agos*. La 17 ianuarie 2012, al 14-lea tribunal penal din Istanbul nu a reţinut acuzaţia de „crimă organizată", astfel că alte 18 persoane, judecate şi ele, au fost achitate. Erhan Tuncel, informator al poliţiei şi jandarmeriei, bănuit a fi fost un instigator al crimei, a stat relaxat. În timpul celor cinci ani de proces justiţia a refuzat să extindă investigaţiile asupra autorităţilor militare şi de poliţie, cum cereau părţile civile. Şefii poliţiei din Trabzon şi ai serviciului de informaţii din Istanbul nu au fost o clipă deranjaţi. „Avem tot ce ne trebuie", declara în 2011 Fethiye Çetin, una dintre avocatele familiei Dink. „Probe, documente, mărturii. Totul, mai puţin nişte procurori care să aibă curajul politic de a instrui procesul."

Cu toate acestea, unele documente arată că serviciile de informaţii erau la curent cu planul asasinatului. Pe lângă pistele

neexplorate, numeroase elemente au fost lăsate în umbră de anchetatori. Piese convingătoare, precum înregistrările video ale camerei de supraveghere de la o bancă situată în apropierea locului crimei, chiar au dispărut din dosar. Prin acest verdict, Turcia numără o nouă victimă armeană căreia, într-o zi, va trebuie să-i facă dreptate.

Capitolul 16

Kurzii, ghimpele conştiinţei turce?

În pas alert, Yervant se strecoară pe străduţele fostului oraş Diyarbakir, evitând copiii ce gonesc pe biciclete şi comisionarii cu braţele încărcate cu pâini aburinde, abia scoase din cuptor. Acest cinquanternar, chel ca un ou, se înfundă în *gavur mahallesi,* „cartierul necredincioşilor", căruia îi cunoaşte fiecare ungher. Yervant Bostancı a galopat toată copilăria pe aceste străduţe pavate, printre aceste case de piatră bazaltică, caracteristice marelui oraş kurd din sud-estul Turciei. Desigur, unele fuseseră distruse. Se opreşte, urcă pe un morman de moloz, amestecat cu gunoaie, un spaţiu lăsat gol între două clădiri. „Era o casă veche şi frumoasă, trainică. Aici locuiau unchiul şi mătuşa mea. Au plecat odată cu noi, în 1976, întâi la Istanbul, apoi în Olanda. Mătuşă-mea a murit la Amsterdam. După cum vedeţi, nu a mai rămas nimic", suspină el, cu mâinile în şolduri. Familia lui Yervant, armeni, trăia un pic mai departe, în colţul străzii Marea Neagră, acolo unde astăzi creşte un smochin. Casa cu două etaje nu mai există. Maşinal, trasează cu piciorul conturul fostelor ziduri. „Casa începea de acolo, dar se pare că vecinii au ciugulit câţiva metri. Uşa era acolo şi dădea direct în strada din faţă. Avea două etaje. Aici, montasem o bară fixă ca să fac gimnastică. Eram foarte sportiv", ne arată mimând o tracţiune. „Şi acolo, chiar în faţă, era o piscină. Tatăl meu era înotător profesionist!" Greu de imaginat un bazin de înot la intersecţia părăsită a acestor

străzi presărate cu gunoaie. „Totul s-a schimbat. Toate aceste case dărăpănate pe care le vezi erau locuite de armeni. Acolo locuia prietenul meu, Sarkis. Mai departe, Garabet...", îi înșiră el. Locurile copilăriei lui sunt ocupate astăzi de familii de țărani emigrați din zonele rurale în ultimele trei-patru decenii. La colțul străzii din față, trei generații de femei kurde sunt în plină ședință de bârfă. „Bună ziua! Ce faceți?" li se adresează Yervant care vorbește curent limba kurdă. Cea mai vârstnică își amintește de el. „Ești fiul lui Hatun? Fii binevenit! Trebuie să te întorci să-ți reconstruiești casa, locul te așteaptă", îi spune ea cu un zâmbet larg și știrb.

După un lung exil, Yervant Bostancı s-a întors la casa părintească. Acest celebru muzician, mai cunoscut sub numele „Udi Yervant" – „Yervant lăutarul" –, a făcut carieră în California, unde a emigrat în urmă cu 20 de ani. Bunicul lui era un supraviețuitor al genocidului din 1915. „Niște bei kurzi l-au ocrotit pe bunicul meu. A venit din sat pentru a se stabili la Diyarbakir, unde familia noastră a trăit șaizeci de ani, într-o casă care aparținea unei fundații armene. Am crescut, așadar, în cartierul *gavur*. Până în 1976, când ne-am mutat la Istanbul." Yervant descoperă muzica la vârsta de 5 ani, cântă la darbouka pe la nunți, apoi învață lăuta pe lângă maestrul kurd Aşık Zülfi și își perfecționează formarea ca muzician clasic turc pe malurile Bosforului. În anii '80, își plimba pe străzile cosmopolite ale Istanbulului mutra zâmbăreață, împodobită cu o mustață neagră, deasă ca o perie. Acompaniază marile nume ale muzicii turcești, precum Zeki Müren, cântă din gură și interpretează la instrument prin tavernele grecești și armenești. La începutul anilor '90, se producea în taverna Mandra, din Pangaltı, în plin cartier armenesc, nu departe de cimitirul cel mare. „Cântam alături de un solist grec și un pianist, Ara Hamparian. Cântam în limba turcă și în armeană,

căci aveam mulţi clienţi armeni", îşi aminteşte. Şi pe urmă, într-o noapte, către sfârşitul anului 1991, Yervant iese, cu udul în mână, după o seară întreagă cu cântec şi băutură. „Cineva mă bate pe umăr. «În ce limbă cântai?» mă întreabă. «În armeană», i-am răspuns. «De ce cânţi în armeneşte? Eşti armean?» «Da...»

Şi atunci, a început să mă insulte: «Blestem Armenia şi pe armeni. Vă scuip pe tine, pe maică-ta şi pe plozii tăi!» Mă pregăteam să-i trag un pumn în moacă, dar jupânul tavernei a ieşit şi mi-a spus să mă calmez şi să tac din gură. Atunci, celălalt m-a ameninţat: «Mă întorc mâine şi, dacă mai cânţi în armeneşte, te pun la pământ.» M-am întors acasă, fără a fi în stare să pun geană pe geană. Simţeam că o iau razna." A doua zi, s-a întors în tavernă să cânte cu frica-n sân. „În loc de cincisprezece cântece în armeneşte, am cântat doar patru-cinci. După un timp, patronul a venit la mine şi m-a întrebat: «De ce nu mai cânţi în armeneşte?» «Aseară, individul ăla m-a jignit în faţa ta, şi tu mi-ai spus să tac», am ţinut să-i amintesc.

După asta, am hotărât să mă opresc. Mi-am spus că, în aceste condiţii, nu mai puteam să rămân în Turcia. Şi pe 15 mai 1992, am plecat la Los Angeles."

Simpla evocare a acestei istorii, chiar îndulcită cu un pahar mărişor de rakı, încă îi provoacă muzicianului, după douăzeci de ani, un acces de angoasă. Faţa agresorului i-a rămas gravată în memorie. „Era cineva important. Dar nu pot să spun cine", încheie el dând din cap.

În cei douăzeci de ani care au trecut, Udi Yervant şi-a refăcut viaţa la Los Angeles, rezidenţă a unei importante comunităţi armeneşti. Şi-a găsit un public pentru cântecele lui, studiouri de înregistrare pentru discuri şi n-a mai venit nimeni care să-l ameninţe cu moartea pentru că era armean. „Am viaţa mea în America, sunt cunoscut, am concertele mele. Dar, bineînţeles, Diyarbakir mi-a rămas pentru totdeauna în inimă, suspină

el. Acolo, sunt aproape un ambasador al păcii. Turcii, kurzii, armenii și sirienii care trăiesc la Los Angeles vin cu toții să danseze pe muzica mea." Apoi în 2004, primește invitația să se întoarcă în orașul natal pentru a da un concert în cadrul festivalului culturii. Propunerea îl tulbură. „Am întors problema pe toate fețele. De 12 ani nu mai pusesem piciorul în Turcia. Nu doream să mă întorc. Mi-am spus: le voi cere să-mi plătească drumul, hotelul și un onorariu mult prea substanțial, și așa n-am să mă duc. Le-am trimis răspunsul. Dar au acceptat toate condițiile! Așa că m-am dus."

La coborârea din avionul care a aterizat pe aeroportul militar din Diyarbakir, îl aștepta Șeyhmus Diken. Acest scriitor kurd, istoric în timpul liber, visează de mulți ani la ideea, un pic nebunească, de a reînsufleți, cel puțin în scris, orașul cosmopolit unde se amalgamau odinioară toate comunitățile etnice și religioase. Diken era acela care avusese ideea să-l aducă pe muzician, ca să dea festivalului o tușă armenească. „Nu ne cunoșteam. La ieșirea din terminal, mă aștepta cu un buchet de flori. Și mi-a spus în kurdă: «*Ula fille hoș geldin!*» («Bun venit, necredinciosule!»)." Sejurul lui Yervant a fost o încântare. „Concertul pe care l-am dat s-a ținut pe strada unde am văzut lumina zilei! Era minunat", își amintește, emoționat. „Am vizitat împreună locurile copilăriei noastre, căci am crescut în același cartier", completează Șeyhmus Diken. De atunci, armeanul a venit în fiecare an să-și vadă prietenul kurd.

Dar abia în 2012 cei doi camarazi au descoperit legătura secretă care-i unește. Diken nu se lasă rugat să ne spună întreaga poveste: „Când eram mic, în cartierul necredincioșilor, aveam o vecină apropiată, o femeie pe nume Hatun. Maică-mea, Ayten, pierduse până atunci cinci copiii. Așa că, atunci când m-am născut eu, Hatun a venit la noi acasă, s-a rugat pentru mine și m-a trecut de trei ori pe sub cămașa ei. Este un ritual

armenesc. I-a spus maică-mii: «Dumnezeu îl ocrotește, din clipa asta, fiul tău este și al meu.»" Se oprește, lăsându-ne în suspans, după care continuă în forță: „Eram o familie săracă. Bărbații din familia lui Hatun lucrau la orezărie și veneau să ne aducă orez. Nu plăteam niciodată." Abia de curând Şeyhmus Diken și Yervant Bostancı au făcut legătura. Atunci când muzicianul a întrebat-o pe bătrâna lui mamă, dacă se întâmplă s-o știe pe o anumită Ayten care pierduse cinci copii, femeia i-a spus întreaga poveste. „Așadar, Hatun era mama micului Yervant, iar el era micuțul care venea să ne aducă orez! Suntem frați. În clipa aceea am conștientizat cât de adânc sunt legați kurzii și armenii, în ciuda istoriei care i-a despărțit." În urma acestei vesele întâlniri, după cincizeci de ani, scriitorul a hotărât să scrie o carte, însoțită de un disc al lui Yervant, *Necredinciosule, bine ai venit!* A apărut în octombrie 2012. De atunci, Yervant este din ce în ce mai legat de Diyarbakir, de orașul său, de țara sa: „Înainte de a fi armean și creștin, sunt din Diyarbakir", rezumă el situația. „Sunt probabil nițel nebun, dar vreau să mă întorc și să mă restabilesc aici."

Reîntâlnirea muzicianului armean cu patria lui pierdută ar putea da semnalul unui val de întoarceri. În orice caz, aceasta este dorința municipalității, condusă de carismaticul primar Osman Baydemir, avocat de profesie, membru al Partidului pentru pace și democrație (BDP), apropiat al mișcării naționaliste kurde. La 25 septembrie 2012, în timpul unei întâlniri organizate în orașul său cu jurnaliști turci și armeni, a început să viseze: „Un armean, un sirian și un caldean ai căror bunici sau străbunici s-au născut la Diyarbakir au același drept ca și mine să trăiască aici. Aș vrea să invit toate comunitățile ai căror strămoși trăiau înainte la Diarbakir să vină pentru a se restabili aici. Întoarceți-vă în orașul vostru! Kurzii, armenii, caldeenii, yezidiții și toate grupurile etnice care trăiau altădată

la Diyarbakir au luat parte la ridicarea zidurilor orașului. Toți acești oameni au dreptul la acest oraș."

Invitația este adresată către zeci de mii de exilați care au fugit de amenințările și masacrele din 1915. Armenii, potrivit însemnărilor lui Talaat Pașa, studiate de istoricul turc Murat Bardakçı, erau, la Diyarbakir, în număr de 56 166. Patriarhia din Constantinopol recenza 106 867 de armeni în 250 localități din provincie. Armenii dețineau dughenele din bazarurile aflate în jurul vechii moschei Ulu Cami, magazine de bijuterii, cazangerii, ateliere de fierărie, cultivau podgorii... Urmele prezenței lor aproape că au dispărut. Vechea bursă a viermilor de mătase, o frumoasă clădire cu fațada cioplită, este astăzi ocupată de PTT. Iar creșterea viermilor de mătase, din care orașul își făcuse o specialitate, nu a supraviețuit. Piața are o denumire simpatică, „bazarul ars", stigmat al incendiului din 1896, provocat în mod intenționat pentru a-i alunga pe creștini. Aproape jumătate din orașul fortificat aparținea familiilor și așezămintelor armenești. Dar, în decursul secolului, Diyarbakir s-a golit de o parte a sângelui său. Hemoragia a fost puternică și numeroase activități au dispărut în absența competențelor.

Printre supraviețuitorii genocidului care s-au refugiat în Siria, în Armenia, în Franța sau în Statele Unite ale Americii, cei care provin din acest oraș sunt numeroși. Foarte puțini au îndrăznit să se întoarcă. În imaginarul armean, Diyarbakir rămâne orașul unde, în 1915, se juca fotbal pe străzi cu țeasta unui preot armean, orașul unde clopotnița bisericii Sourp Giragos a fost distrusă cu lovituri de tun, pentru că se înălța mai sus decât minaretele. La acea vreme, orașul era administrat de un guvernator care încarna aripa cea mai extremistă a mișcării Junilor Turci, doctorul Reșit. În iunie 1915, „oamenii au fost strânși sistematic, apoi căsăpiți în grupuri de 100–150 persoane, zi de zi, în grădinile de la poarta Marden sau pe drumul către

Gözle"[1]. Membrii marilor familii Kazazian, Terpandjian, Yegenian au fost duşi în sudul oraşului, unde au fost rapid masacraţi. „Cinci sute zece femei şi copii sunt exterminaţi şi aruncaţi în rezervoarele subterane ale Darei, vestigii din perioada bizantină." Copiii mai mici de trei ani au fost azvârliţi în Tigru, de pe marele pod. Doar câţiva meşteşugari şi-au salvat pielea cumpărând, la un preţ foarte mare, convertirea la islam de la muftiul Ibrahim. Populaţia musulmană, majoritar kurdă, a participat cu entuziasm la masacre, la distrugerile şi jafurile care au devastat Diyarbakir-ul. Cei câţiva supravieţuitori care au rămas până în anii '60 sau '70 au sfârşit prin a se exila la Istanbul sau în străinătate, lăsând un oraş golit de sânge.

De când armenii „au plecat"[2], Diyarbakir a devenit o mare aglomerare de un milion de locuitori, considerată „capitala politică" a kurzilor din Turcia. Un bastion militant unde bunăvoinţa faţă de gherila PKK nu este o vorbă în vânt. Agitaţia politică este permanentă, de la crearea Republicii, ceea ce nu este menit să-i liniştească pe vechii locuitori ai oraşului. Kurzii sunt în conflict permanent cu Ankara, mai ales de când Cheikh Saïd, conducătorul unei insurecţii locale, a fost spânzurat la poalele zidului de apărare a oraşului, în 1925. Diyarbakir, „ţara aramei" în turcă, îşi datorează numele lui Atatürk, care l-a botezat astfel în 1937, după o vizită pe aceste meleaguri îndepărtate. Vechiul nume – Diyarbekir – făcea trimitere la tribul arab Bakr care l-a ocupat în secolul al VII-lea. Nume nu suficient de turcesc. Kurzii îl numesc Amed. Iar armenii, în timpul Imperiului Otoman, îl numeau Tigranakert. Astăzi,

[1] Raymond Kévorkian, *op. cit.*, p. 444.

[2] *Iste gittiler*! (*Iată, au plecat!*) este titlul unei lucrări de Şeyhmus Diken, publicată în limba turcă, consacrată prezenţei armeneşti în Diyarbakir.

autoritățile locale se gândesc foarte serios să-i dea alt nume, sinteză a denumirilor armeană și kurdă: „Tigranamed".

Să redenumească orașul pentru a-i restitui o parte din identitatea furată, iată ultima toană a lui Abdullah Demirbaș, inimosul primar al fostului oraș Suriçi care, literalmente, se traduce prin „între ziduri". Acest kurd armenofil, militant înverșunat pentru drepturile culturale încă de la alegerea sa din 2004, se află în spatele inițiativei de reintroducere a simbolurilor armenești în peisajul local. În această dimineață de octombrie 2012, când îl vizităm în vastul lui birou de la primărie, tocmai se întorsese de la Erevan. Și-a pus în minte să lege parteneriate și să construiască proiecte culturale cu capitala Armeniei. Mai înainte cu câteva luni, încheiase un acord de înfrățire cu Gumri, al doilea oraș ca mărime din Armenia. Pe raftul cu bibelouri care decorează un perete întreg al încăperii stă la mare cinste, între altele, un alfabet armenesc ce i-a fost oferit de primăria Erevanului. „Eu însumi m-am confruntat cu problema de a nu putea să-mi vorbesc limba maternă. La 7 ani, nu vorbeam turca și învățătoarea mă bătea. Am luptat mereu pentru salvarea identităților lingvistice", ne explică el. Ca tânăr profesor de filosofie, devine pe deplin conștient de drama care i-a lovit orașul în 1915. Și de suferința tăcută care îi macină pe armenii din cartierul lui. Și el crescuse în „cartierul necredincioșilor". „Când eram mic, îmi amintesc că o armeancă ne dăruia de Paști ouă vopsite. Dar, cum eram săraci, le mâncam", se amuză. „Taică-meu, care era foarte credincios, ne spunea întruna că, într-o zi, Dumnezeu va răzbuna ceea ce li s-a făcut armenilor." Odată ales, în 2004, un sirian vine să-l vadă la primărie, își amintește el. „Această vizită m-a marcat. A venit și m-a întrebat: «Aveți de gând să continuați sistemul de oprimare a minorităților?» Trebuia să acționez." Începe să reintroducă multilingvismul în cadrul administrației locale, editează broșuri

și cărți poștale în șapte limbi, între care kurda, siriaca și armeana. Lansează culegeri de povești pentru copii din toate culturile: un proiect intitulat „O povestire în fiecare seară și în fiecare casă este o școală". În consiliul municipal, armeana devine „limbă de lucru oficială", însă nimeni nu o vorbește. Așa că Demirbaș introduce cursuri de armeană la primărie, frecventate de un număr tot mai mare de cursanți, de la an la an. De fiecare dată, justiția deschide urmăriri penale pentru a-i bloca inițiativele. Politicianul kurd a colecționat, astfel, mai bine de 25 de procese.

În 2007, primarul din Sur a fost revocat, împreună cu tot consiliul, pentru că folosise limba kurdă în cărțile pentru copii și în broșurile turistice. Gest mult prea îndrăzneț pentru stat. În 2009, participă din nou la alegeri și câștigă cu un scor chiar mai mare decât în 2004. Dar după o lună, este condamnat din nou pentru că ar fi „făcut propagandă unei organizații teroriste". A apărut la postul de televiziune Roj, cu difuzare prin satelit și aflat în proximitatea PKK. Înverșunarea judiciară continuă în 2009: în ajunul Crăciunului, este arestat, încătușat și închis, concomitent cu mai multe zeci de primari kurzi din regiune. Toți au fost acuzați că fac parte din administrația din umbră a PKK. Dar sănătatea lui fragilă și îngrijorările pe care le provoacă în străinătate îl protejează. Sub presiunea internațională, edilul este eliberat și își reia lupta fără întârziere.

„Vreau ca armenii să se întoarcă, dar nu ca turiști. Aici sunt la ei acasă", spune el. Autoritatea locală din Diyarbakir vrea să contrabalanseze politica față de genocid a statului turc care, în mod progresiv, a șters orice urmă a prezenței minorităților. Abdullah Demirbaș lansează proiectul „Strada Culturii", prin care vrea să reabiliteze o moschee, o sinagogă, o biserică armenească și una caldeeană. Dă unei străduțe din vechiul oraș numele lui Mıgırıç Margosyan, un scriitor armean local. În bună măsură, lui i se datorează restaurarea catedralei armenești Sourp Giragos, cea mai mare din Orientul Mijlociu, ridicată în secolul

al XVI-lea și al cărei acoperiș se prăbușise sub greutatea nepăsării și a zăpezilor din timpul iernii. În perioada Primului Război Mondial, armata germană își făcuse în ea cartierul general. În 1915, în timp ce creștinii erau masacrați în tot cartierul, turcii au tras cu tunul pentru a-i doborî indecentul turn-clopotniță. Clădirea a fost apoi transformată în depozit de textile pentru o companie a statului. De la genocid, nicio liturghie nu a mai fost oficiată aici.

În cele din urmă, Sourp Giragos, aflată în proprietatea unei fundații armenești cu sediul la Istanbul, este redată cultului și comunității sale, la 23 octombrie 2011. În ziua inaugurării, zeci de armeni veniți de la Istanbul și din diaspora stau strânși unii în alții pe băncile din lemn masiv, încântați de norii de tămâie și de fervoarea neobișnuită. Primarul din Diyarbakir, Osman Baydemir, și cel al vechiului oraș, Abdullah Demirbaș, întâmpină oaspeții. „Bine ați venit în casa voastră" sunt cuvintele scrise în patru limbi pe un banner. Aproximativ o treime din costurile restaurării au fost suportate de primăria kurdă. Mai discreți, zeci de musulmani din Diyarbakir asistă la această primă liturghie. Printre ei, numeroși convertiți pentru care a venit timpul să-și destăinuie identitatea ascunsă. Cel puțin zece dintre ei se vor boteza în această zi. De atunci, lucrările de renovare continuă și reconstrucția clopotniței e în curs, în ciuda opoziției încă puternice din vecinătate. Slujbele religioase se oficiază cu regularitate. La 4 noiembrie 2012, un clopot din bronz de 150 kg, fabricat special la Moscova, a fost instalat în biserică. Vicarul patriarhal Aram Ateșyan, originar din Diyarbakir, a venit la eveniment. Clopotele nu mai bătuseră aici de un veac.

Renașterea bisericii Sourp Giragos este spectaculoasă, dar contrastează puternic cu starea de abandon în care au fost lăsate alte lăcașe de cult armenești. Vechiul oraș Diyarbakir avea șase sau șapte. Unele au fost rechiziționate de stat, mai puțin grijuliu să

promoveze multiculturalismul decât aleşii din partea partidului kurd. Fosta biserică catolică Sourp Sarkis, de pildă, construită din frumoase pietre de bazalt, serveşte drept cazangerie (atelier de cupru) pentru elevii unui centru de meserii. Sub-prefectura este cea care a iniţiat acest proiect în 2012. Pe partea cealaltă a străzii, biserica protestantă a fost transformată într-un atelier de textile. Adolescente cu văl lucrează la războaiele de ţesut instalate la parter şi pe balcoane. Edificiul este în curs de asimilare. Zidurile au fost acoperite cu ipsos, iar în locul vitraliilor au fost montate ferestre din PVC. Guvernatorul din Diyarbakir, ultranaţionalistul Mustafa Toprak, şi ministrul Culturii, Ertuğrul Günay, au venit pentru a binecuvânta această transformare. Dar la Sourp Giragos nici nu au pus piciorul.

Politica de negare este mereu activă, aşa cum o dovedeşte refuzul Ministerului de Interne de a satisface cererea familiei lui Aram Tigran, din 2009: acest celebru muzician armean dorea să fie înmormântat la Diyarbakir, pământul strămoşilor săi. Născut în Siria, unde părinţii lui fuseseră deportaţi în 1915, a trăit în Armenia şi a lucrat 18 ani la Radio Erevan, după care s-a stabilit, în anii '90 la Atena, unde a decedat în 2009, la vârsta de 75 ani. Aproape de sfârşitul vieţii, Aram Tigran a reuşit să restabilească, foarte sumar, legăturile cu rădăcinile lui. „Să vin la Diyarbakir a fost visul meu de un veac. Mă rugam mereu: Doamne, mai apuc eu să văd, într-o zi, înainte de a muri, locul unde mi-au trăit părinţii?", declamase el în timpul unei vizite istorice. Umblând prin satul părinţilor lui, bătrânul plânsese cu lacrimi fierbinţi: „Când văd aceşti munţi, aceşti arbori, aceste râuri şi aceste case, sufletu-mi tremură. Asta îmi stârneşte o durere profundă. Îmi amintesc de tatăl şi de mama mea, de ceea ce au îndurat ei. Mă întristează faptul că nu au putut să trăiască pe pământul lor." Nu i-a fost acordat dreptul de a-şi dormi somnul de veci în pământul strămoşilor. Ankara a refuzat ca funeraliile muzicianului să se organizeze la Diyarbakir. În cele din urmă, a

fost înmormântat în cimitirul armenesc din Bruxelles. Osman Baydemir nu și-a ascuns furia în fața acestui refuz. „Nu i-au dat voie să se întoarcă în țara lui. Dar în numele locuitorilor din Diyarbakir, vom lua o mână de pământ din cimitirul unde își dorea să fie înhumat și, chiar dacă nu este decât ceva simbolic, i-o vom depune pe mormânt. Astfel, vom putea trăi cu sufletul împăcat, știind că i-am îndeplinit măcar în parte dorința." Acest episod dă naștere unui început de conștientizare în rândul responsabililor politici kurzi care au organizat o ceremonie simbolică la cimitirul armenesc din apropierea Porții Urfa, de la poalele zidurilor orașului. „Dacă Tigran ar fi fost înmormântat aici, asta ar fi făcut mai bogat acest pământ", a declarat Fırat Anlı, responsabilul provincial al partidului kurd. „Deoarece noi i-am dezrădăcinat și i-am respins... Poate că acesta ar fi putut fi un mod de a ne cere iertare de la armeni și de la asirieni, precum și de la toate popoarele Mesopotamiei a căror valoare nu a fost prețuită și ale căror vieți au fost retezate... Cu Aram Tigran, am fi putut fructifica ocazia de a ne înfrunta trecutul și de a ne construi un viitor."

Pentru ca suferințele trecutului să fie în sfârșit recunoscute, Abdullah Demirbaș dorește să ridice un monument în vechiul oraș. „Un monument dedicat victimelor pentru a nu trăi noi dureri, pentru a înfrunta trecutul și pentru a îndemna statul să-și asume responsabilitatea", precizează el. Și ce dacă kurzii au făcut primul pas spre căința colectivă? Suntem încă departe de ea. Abdullah Demirbaș rămâne convins, asemenea multora dintre cei pe care îi administrează, că guvernul central este singurul responsabil pentru „nenorocirea" care s-a abătut asupra regiunii lor. Pentru mulți, kurzii au fost folosiți, împinși să pună mâna pe arme împotriva „fraților" armeni. Prezentându-se drept simpli executanți ai muncilor de jos, kurzii nădăjduiesc să-și atenueze răspunderile. Intoleranța religioasă, mecanismele

tribale, pofta de câştig i-au împins, totuşi, pe mulţi dintre ei să participe la genocid.

Osman Baydemir a deschis, cu toate acestea, calea către o autentică introspecţie. „Refuzăm moştenirea bunicilor noştri care au participat la acest masacru, refuzăm să luăm parte la această istorie şi îi omagiem pe acei bunici care s-au opus masacrului şi cruzimii", a declarat el în septembrie 2012. „A nega crimele pe care unii dintre bunicii noştri le-au comis ar însemna să perpetuăm o parte dintre crime. Noi trebuie, întâi de toate, să ne asumăm suferinţele poporului pentru a fi capabili să tămăduim rănile." Cu câteva luni mai înainte, primarul ţinuse un asemenea discurs în faţa unei adunări de istorici şi activişti ai cauzei armeneşti, o cuvântare emoţionantă care venea să puncteze o conferinţă organizată în oraşul său de fundaţia *Hrant Dink*. În acea zi, fostul avocat, care fusese unul dintre primii apărători ai lui Abdullah Öcalan, nu ezitase să se lepede de faptele strămoşilor săi. „Trebuie să începem să înfruntăm trecutul. A sosit timpul îndreptărilor. Timpul de a obloji rănile, spusese el. Fiecare dintre noi trebuie să exploreze istoria propriei familii [...]. Eu însumi mă opun bunicilor mei, înaintaşilor mei care făceau parte din regimentele Hamidiye", acele batalioane de cavalerie kurde, aflate în solda Imperiului Otoman, vinovate de masacrele comise la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Bineînţeles, acest început de căinţă al kurzilor nu este lipsit de calcul. „Evident, observăm aici şi o strategie a mişcării naţionaliste kurde", crede militanta Yildiz Önen, o kurdă, nepoată de armeancă, originară din Derik. PKK şi vitrina lui legală au un interes foarte clar în a zgândări statul turc în privinţa trecutului propriu. Genocidul din 1915 este un act fondator care, odată dezvăluit, ar putea face să răsară din memorie toate atrocităţile comise mai recent. Şi, astfel, să pună Turcia să fiarbă puţin în sucul propriu. În acest scop militează Abdullah Öcalan de multă vreme pentru înfiinţarea unei comisii, „Adevăr şi reconciliere",

care să facă dreptate victimelor genocidului armean, dar și celor ale loviturilor de stat militare sau ale „războiului murdar" dus împotriva kurzilor. Ordinul de a explora trecutul vine de sus. La rândul său, Partidul pentru pace și democrație (BDP) a propus, în cadrul unei dezbateri parlamentare cu privire la reforma Constituției turce, să fie inclus în noul text un paragraf consacrat „dreptului de a cunoaște adevărul." „Fiecare are dreptul de a cunoaște adevărul, de a accede la informații substanțiale cu privire la istoria țării și de a cere ca documentele acestei istorii să fie făcute publice, inclusiv arhivele guvernamentale. Crimele împotriva umanității sau genocidul sunt imprescriptibile", argumentează textul propus de BDP. Întreaga administrație a partidului kurd este astfel pusă la lucru. Strategia lui politică trece prin recunoașterea lui 1915. „În această strategie, misiunea lui Abdullah Demirbaş este, de pildă, să răspândească mesaje pozitive cu privire la multiculturalism", constată un armean din Diyarbakir care tocmai și-a descoperit identitatea. De asemenea, se poate vorbi și despre un soi de oportunism în rândul kurzilor care, identificându-se cu victimele genocidului, trag nădejde să atragă atenția asupra propriilor suferințe. Dar ar fi nedrept să nu se vadă aici decât un demers totalmente lipsit de sinceritate. „Războiul pe care îl duc kurzii le dă un autentic sentiment de empatie cu armenii, apreciază Gülseren Akkum, o femeie-sociolog de origine kurdă care scrie, din când în când, la *Armenian Weekly*, săptămânal al diasporei din Statele Unite. Acest război are, cel puțin, o consecință benefică asupra societății: mișcarea națională kurdă este pregătită să-și asume partea sa de răspundere." Această profesoară universitară cu personalitate deschisă, care fumează țigară după țigară, ne spune cum a mers pe urmele deportaților armeni, într-o încercare de a înțelege. „Am mers până la Dayr az Zawr, dar și în Liban, la Anjar. Este cu neputință să rămâi insensibil la această durere", conchide dând drumul fumului.

A-şi asuma o parte din responsabilitate ar însemna, pentru kurzi ca şi pentru turci, să repare şi să despăgubească. „După mine, aproximativ 80% din Diyarbakir aparţinea armenilor, apreciază din ochi Gülseren Akkum. Kurzii au acaparat toate bunurile. În memoriile sale, scriitorul Musa Anter evocă aceste jafuri. În ziua de azi tot marile familii deţin puterea." Şeyhmus Diken confirmă constatarea. Clanurile care, în 1915, au colaborat cu miliţiile doctorului Reşit, guvernatorul, şi i-au jefuit pe armeni de bogăţiile lor, beneficiază şi acum, după un secol, de bunăvoinţa autorităţilor. „Trebuie să li se ceară socoteală." Este ceea ce a început să facă Fundaţia armenească din Diyarbakir. „Statul ne comunică în acest moment că putem reclama bunurile care ne-au fost confiscate în 1936. Am recenzat 168 de clădiri pentru care am depus dosare, spune Abdulgaffur Türkay, secretarul fundaţiei. Unele sunt clădiri care aparţin statului, altele aparţin comunităţii locale, iar altele sunt în proprietatea privată a unor persoane particulare... Terenurile sunt uneori ocupate de şcoli, de o uzină de tratare a apei... Şi nu vorbim decât despre bunurile bisericii pe care le-am putut găsi în documente, titluri de proprietate, extrase de cadastru..." Una peste alta, sunt 190 de bunuri imobiliare care figurează în registrul prăfuit, descoperit din întâmplare în biserica Sourp Giragos înainte de refacere. Cimitirul armenesc de la Poarta Urfa care avea o suprafaţă de 20 000 m^2 nu mai are astăzi decât 1 000... Restul de suprafaţă a fost acoperit de case şi străzi. „Când am început cercetarea", mărturiseşte Vartkes Ergün Ayık, preşedintele Fundaţiei armeneşti din Diyarbakir, „ne-am dus imediat la arhivele Biroului de înregistrare a terenurilor (cadastru). Responsabilul cu aceste vechi registre se arăta stupefiat la fiecare vizită. Într-o zi, ne-a spus: «A fost o vreme când jumătate din Diyarbakir vă aparţinea»."

Capitolul 17

Subprefectul asasinat

„Trebuie să acționăm cu hotărâre, să îndepărtăm elementele non-turce din populație", ordonă unul dintre personaje, un pașă otoman. „Ulterior, vom spune că nu s-a întâmplat nimic. Pe cel care va spune contrariul, îl vom reduce la tăcere." În sala întunecoasă a teatrului municipal din Diyarbakir, spectatorii râd în hohote la vederea acestei caricaturi de turc sângeros, ridiculizat în *Concertul armenesc și proverbul turcesc*. Piesa lui Gérard Torikian, regizor francez și nepot de supraviețuitor armean, este o lucrare de pionierat în țara negaționismului: genocidul este jucat pe scenă, pentru prima dată, în Turcia.

La ieșirea artiștilor, un omuleț dezorientat stă nemișcat în mijlocul coridorului gol. Cu ochii strălucitori, spune că este un armean islamizat. Abdurrahim Zorarslan a venit fără a-i spune soției lui, o musulmană care poartă tchador (văl) și este oripilată de frământările identitare ale soțului ei. Bucuros să evadeze din singurătate și să dea peste o ureche empatică, el va fi primul nostru contact cu Lice. Orașul din care provine unul dintre tabu-urile cele mai tenace ale genocidului.

Nouăzeci de kilometri de-a lungul unei câmpii fertile separă Diyarbakir de Lice. Desigur, niciun ghid turistic nu menționează acest oraș, dar evenimentele istorice pe care Turcia se străduiește să le țină sub obroc jalonează drumul. Satul Fis, cu maghernițe făcute din piatră simplă, cu antenele

parabolice montate pe acoperiș, seamănă cu toate satele kurde din regiune. Aici, într-o cafenea mică, Abdullah Öcalan și-a reunit, în 1978, garda apropiată și a fondat Partidul Muncitorilor din Kurdistan (PKK), gherila kurdă aflată tot timpul pe picior de război cu Ankara. În anii '90, satul a fost evacuat cu forța de armata turcă, la fel ca și alte 3 000 de sate (sau chiar mai multe), și ocupat de forțele de ordine aflate în solda guvernului de la Ankara, „gardienii satelor." O modalitate de a-l face să plătească cu vârf și îndesat bunăvoința pe care o arătase față de „teroriști." Abia foarte recent câteva familii au început să se întoarcă pentru a-și relua viața acolo.

La kilometrul 60, ajungem în satul Karaz. La prima vedere, nu prea e mare lucru de semnalat. Mica moschee își afișează susținerea față de partidul de la putere, lucru rar în aceste ținuturi câștigate pentru cauza kurdă. Suphi, un țăran robust cu fața neagră, brăzdată de soarele Mesopotamiei, ne duce discret departe de șoseaua principală, pe un drum îngust, croit de tractorul lui. Urlând în telefon, ne oprește lângă un copac bătrân și lângă o căpiță de fân, acoperită cu o prelată și cu câteva pneuri vechi. În sat, locul este cunoscut ca „izvorul subprefectului." Înfofolit într-un hanorac care să-l apere de vântul ce mătură vâlceaua, ne arată locul cu o mișcare amplă. „Acolo a fost asasinat Hüseyin Nesimi, indică țăranul. Sunt oameni care vin regulat să-l viziteze." În tradiția islamică și kurdă, reculegerea la mormânt reste un semn de respect față de defunct. Amintirea lui nu este încă secătuită, ea curge asemenea unui firicel de apă, subteran, fără zgomot. Numai câțiva inițiați știu unde se află.

În 1915, Hüseyin Nesimi era *kaïmakam*, subprefect al districtului Lice. Atunci când s-a luat hotărârea expulzării armenilor, el a cerut o scrisoare oficială de la guvernorat pentru a câștiga timp. Imediat după aceasta, a trecut prin casele tuturor armenilor și le-a interzis musulmanilor și jandarmilor

aflați sub autoritatea lui să atenteze la viața supușilor creștini. „Furios, guvernatorul din Diyarbakir, doctorul Reșit Bey, l-a convocat, potrivit detaliilor furnizate de scriitorul Șeyhmus Diken. Hüseyin Nesimi pornește la drum călare, cu o escortă. Crede, fără îndoială, că risca să fie atacat. În acea vreme, pentru a parcurge distanța de 90 km dintre Lice și Diyarbakir aveai nevoie de două zile. O ambuscadă pusă la cale de Reșit Bey îl aștepta în satul Karaz. Aceste fapte sunt confirmate istoric, dar au rămas ascunse." Hüseyin Nesimi a fost răpus de gloanțe la 23 iunie. Istoria oficială, telegramele din arhivele otomane atestă faptul, consemnând că gloanțele au fost trase de bandiți armeni. „Trebuie corectată această nedreptate, restabilind istoria autentică, omenia acestui funcționar otoman, continuă Șeyhmus Diken. O femeie din serviciul lui a povestit că l-a văzut plângând din cauza neputinței de a-i salva pe armeni." Arhivele atestă că dr. Mehmed Reșit, unul dintre întemeietorii Comitetului Uniune și Progres, s-a evidențiat prin pofta lui de sânge, fără ca puterea centrală să aibă aici ceva de spus. Acest obsedat de ideea purității rasei a ordonat unui escadron de cerkezi aflați în solda lui să execute un alt subprefect, Raşid Bey, aflat în post la Derik, care ceruse confirmarea ordinelor de deportare venite de la Istanbul. *Kaïmakam*-ul adjunct din Beșiri, Ali Sabit Es-Süveydi, a fost, și el, trecut prin sabie.

Istoria zbuciumată a regiunii a făcut totul pentru a înghiți memoria curajosului subprefect Nesimi. În 1975, un cutremur de pământ a devastat orașul Lice și a pus la pământ 8 000 de case. Emigrația s-a accelerat, gonindu-i pe ultimii cei câțiva armeni care mai locuiau acolo. Un nou val de plecări a avut loc în anii '90, în momentele cele mai sumbre ale războiului civil dintre PKK și stat. Locuitorii au luat cu ei amintirea lui Hüseyin Nesimi. Ei au fost înlocuiți de săteni din împrejurimi. De atunci, Lice își duce viața de azi pe mâine. Chiar și doamna primar, Fikriye Aytın, aleasă din partea Partidului pentru

pace şi democraţie (BDP), pro-kurd, nu auzise niciodată vorbindu-se despre Hüseyin Nesimi. Dar actul lui de rezistenţă îi vorbeşte acestei femei cu trăsături tot atât de pregnante ca şi ale luptătorilor din gherila PKK care se ascund în munţii din apropiere. Ea îşi spune că municipalitatea ar putea să-i aducă un omagiu postum, dând numele lui unei străzi, de pildă.

Pe strada principală a reşedinţei de canton, în mijlocul dughenelor vechi din piaţă, o lumină se strecoară dintr-o forjerie obscură. Aceasta aparţinea cândva unui armean plecat spre locuri mai puţin ostile, imediat după seism. Astăzi, un fierar kurd întreţine focul cu nişte foale imense, ale căror scârţâituri au traversat secolul XX. Pe vremuri, adolescent fiind, făcuse ucenicie pe lângă meşterul armean. Din străfundurile memoriei sale irump fărâme de armenească. *Tchour per:* „Adu apă". *Egour kezi mi pan esem:* „Vino să-ţi spun ceva." Câţiva curioşi s-au strâns revărsându-se spre stradă. „El are o bunică armeancă", spune unul. „Sigur că sunt şi alte familii ca a lui." Unele limbi au o mie şi una de anecdote de povestit. Un vehicul blindat, pe şenile, al armatei turce trece încet pe şoseaua desfundată, ca un apel la ordine, potolindu-i pe cei mai vorbăreţi.

Locuinţa familiei Abdurrahim este departe de centru. În grădiniţă, sub tolele care ţin loc de boltă, un palimpsest identitar şi religios, produs al unui secol zbuciumat, capătă formă. Două mici vecine, fetiţe cu văl, se strecoară în bucătărie. Este ora lecţiei de Coran, predată de cumnata lui Abdurrahim. „Soţia mea ţine ramadanul pentru noi toţi", glumeşte unul dintre fraţii lui Abdurrahim, Talhat, care nu se duce „la moschee decât vinerea, pentru a fi văzut". O Biblie în turcă şi arabă, adusă de un misionar, a fost scoasă pentru vizitatori şi trecută din mână în mână. Cartea nu a fost niciodată deschisă. Dar nici aruncată. „Mă simt, întâi de toate, kurdă, apoi armeancă, chiar dacă nu mă duc la biserică", explică tânăra Zozan. „Eu am sânge 100%

armean", pretinde vărul ei, Abdullah. La familia Zorarslan, identitatea nu trece prin religie. Cu excepția lui Hasan, fiul lui Abdurrahim. „Slavă Domnului, sunt musulman", spune el pe șleau, cu un oftat de ușurare. Vrând-nevrând, tatăl lui își ascunde durerea. „Nu pot să fiu armean, căci asta ar însemna să fiu creștin", continuă tânărul cu ochi albaștri, student în engleză la o universitate din vestul țării, care a fost educat în școlile lui Fethullah Gülen, un influent predicator islamic turc. „Este imposibil, căci sunt musulman, ca și mama mea. Aceasta nu a împiedicat să fiu făcut «necredincios murdar» atunci când eram mic." Rana lui este acolo, palpabilă. În această regiune conservatoare, tânărul trăiește ca pe un blestem faptul că aparține uneia dintre ultimele familii de armeni convertiți din Lice. Ar da mult să poată trimite la dracul rădăcinile creștine ale familiei paterne.

Akif, celălalt frate al lui Abdurrahim, a împrumutat camionul primăriei pentru a ne arăta casele armenești vechi. Ne-am îndreptat spre înălțimile din Lice, la asfințit. Elicopterele de atac ale armatei turcești reîncep operațiunile, zumzăind peste culmile stâncoase. Gherila PKK nu este departe. La capătul unui drum desfundat, câteva ruine se desenează în lumina crepusculului. Vestigiile încremenite ale unui cartier distrus de cutremurul din 1975. Nimic nu s-a clintit de atunci, locurile au fost abandonate. Pe două etaje, o construcție bizară din care o bucată s-a aplatizat ca o plăcintă cu foi se profilează în penumbră. Este vorba despre carcasa unei moschei-moară datând din veacul al XVI-lea, construită pe un râu ale cărui ape coboară muntele vuind. Puțin mai sus, se înalță o biserică, dar nimeni nu mai poate s-o viziteze de când militarii au pus stăpânire pe teren. În față, spre vale, se disting un bazin de marmură și niște pietre risipite printre mărăcini. Este ceea ce a mai rămas din casa subprefectului. Odinioară, locuința otomană pe care o închiria înaltul funcționar avea ținută.

Era înzestrată cu un *salemlik*, parte a locuinţei consacrată recepţiilor, şi un *haremlik*, rezervat vieţii de familie. Pietrele ei albe fuseseră tăiate cu iscusinţă de un sirian şi proveneau din oraşul Mardin, din vecinătatea Siriei de astăzi. Erau cele mai frumoase din întreaga regiune. După cutremur, armata le-a folosit pentru a-şi construi cazărmile care împresoară oraşul. Se poate obsera una, peste drum, în zona militară interzisă accesului public, care se caţără de-a lungul stâncii povârnite. Iată singurele urme pe care Lice le-a conservat de la curajosul ei funcţionar.

Revenim la Diyarbakir şi la cei un milion de locuitori ai lui. Exodul provocat de războiul civil a transformat oraşul. Acesta a trecut peste zidurile din piatră de lavă neagră ridicate în anul 3 000 î. Hr. şi lungi de 5 km şi şi-a înghesuit refugiaţii în imobile lipsite de suflet. Între refugiaţi mulţi sunt din Lice. În mijlocul betoanelor, amintirea fragmentară a poveştii lui Nesimi este pe punctul de a cădea în uitare completă. Timpul lucrează ca un complice nedezminţit al autorităţilor turce şi al negării istoriei. Câţiva bătrâni originari din Lice se întâlnesc zilnic la „Ceainăria Özay", o încăpere minusculă cu ziduri îngălbenite, având, într-un colţ, un televizor obosit, branşat pe cursele de cai. Interdicţia de a fuma în locurile publice, adoptată de Turcia, nu a ajuns până aici. Cărţile şi dominoul se pleznesc pe mesele cu picioare strâmbe, într-un nor des de fum de ţigară. Nihat Işık, un bătrân de o eleganţă demodată, îmbrăcat într-un costum din trei piese, la modă în anii '80, vine aici să-şi bea ceaiul în toate zilele pe care Dumnezeu i le mai lasă. Selim, nepotul lui taică-său, un notabil kurd, fusese proprietarul casei pe care o închiria subprefectul. Cei doi oameni se preţuiau. „Într-o zi, în anii '50, un bărbat pe nume Süleyman a venit să mă vadă. Lucram la starea civilă a subprefecturii din Lice, povesteşte Nihat. El era originar din Hani, un sat din apropiere de Lice. Voia să-mi vorbească,

pentru că avea pe conștiință o povară care îl apăsa. Mi-a spus că se numărase printre cei care trăseseră în *kaïmakam*. Și că șeful acestei *cete* înaintase un raport prin care informa că niște bandiți armeni îl uciseseră, dar ordinul venea de la guvernator." Nihat pare foarte satisfăcut să comunice această istorie, pe care a păstrat-o cu strășnicie mai bine de o jumătate de veac, căci nu a putut vorbi despre asta „deschis" cu oricine. „Trupul lui a rămas acolo toată noaptea, adaugă el. Seim Bey a chemat sătenii să se ocupe de cadavru, iar ei l-au înmormântat chiar în acel loc." Știa povestea de la mama subprefectului. Își mai amintește și el câteva amănunte: funcționarului Nesimi, turc originar din insula Creta, pe atunci posesiune otomană, îi plăcea să bea vin în grădina lui și se ducea să ia masa de seară la armeni.

Șeyhmus Diken, pornit în căutarea subprefectului, este cel care a pus mâna pe Nihat Işık. Scriitorul are o sensibilitate ascuțită la prezența istorică a armenilor pe aceste meleaguri, majoritar kurde. „Cele două comunități au împărțit această geografie timp de secole. Probabil că armenii nu mai sunt aici din punct de vedere fizic, însă locuințele lor, bisericile, da. Pentru mine, sufletul lor este mereu viu pe aceste străzi." Acest omuleț cu privirea scânteietoare este un nostalgic al mozaicului etnic care era odinioară Diyarbakir. Orașul lui natal era populat de kurzi, sirieni, evrei, armeni... În anii '60, mai rămăseseră doar câțiva. Un incident din copilărie stă probabil la originea angajamentului său. Într-o după-amiază, la ieșirea din școala primară, o ceată de copii au tăbărât cu toată forța pe prietenul lui, Artin. Șeyhmus a încercat să-l apere. În ochii celorlalți, el luase partea unui *gavur*, a unui „infidel". Bunica lui Șeyhmus i-a consolat pe cei doi băieți cu felii de pâine unse cu pastă de roșii. Și într-o zi, Artin și familia lui au părăsit Diyarbakir-ul, sperând, ca și ceilalți armeni, să-și refacă viața într-un ținut mai primitor. Prietenul din copilărie

s-a mai șters din memoria lui Diken, dar în urmă cu câțiva ani l-a întâlnit pe Aram Ateșyan, vicarul patriarhului armean din Istanbul, venit în vizită la Diyarbakir. Ateșyan era Aretin din copilăria sa.

La 58 ani, acest fiu al Diyarbakir-ului vrea să fie „de partea oprimaților". El crede că este esențial pentru reabilitare ca memoria subprefectului să fie reîmprospătată. „A te mulțumi să spui că un milion și jumătate de armeni au fost uciși, dar că asta nu ne privește întrucât Republica Turcă nu exista pe atunci, nu va duce la nimic." Sinceritatea căinței se ascunde în detalii. De altfel, „dacă statul ar fi fost inteligent, ar fi putut să-și folosească istoria pentru a arăta că nu toți guvernatorii au executat ordinele; au existat și excepții". Dar poate un stat să fie inteligent? Șeyhmus Diken, absolvent cu diplomă de licență al Facultății de științe politice din Ankara, a experimentat răspunsul în mod direct. După absolvire, el devine, la rândul lui, subprefect. Va fi demis după lovitura de stat din 12 septembrie 1980. Originile kurde l-au ajuns din urmă. „Este adevărat, am fost și eu *kaïmakam* și mi-au fost dați și mie papucii. Nesimi a avut grijă de armeni. Eu, de kurzi. Statele otoman și turc au aceeași mentalitate."

Pe malul european care duce spre Tracia, Beylikdüzü este unul dintre acele cartiere noi ale Istanbulului care se întinde spre infinit. Din centrul metropolei, faci o oră bună cu mașina ca să ajungi aici. Asfaltul de pe străzile care duc spre zonele rezidențiale, cu blocuri turn și cu fabrici, abia s-a uscat, iar excavatoarele scobesc de zor pământul. Antreprenorii turci sunt presați de timp: dezvoltarea rapidă a zonei anunță un viitor promițător și temeinic. Un Porsche Cayenne alb stă garat în fața intrării unei firme. Trebuie să te strecori printre jacuzzi pentru a ajunge la biroul PDG. Bun venit în imperiul descendenților subprefectului. Ei au făcut avere cu sălile de baie pe care le exportă în lumea întreagă.

Cei doi nepoți ne primesc sub privirile unui imens portret al lui Mustafa Kemal. Ultimul număr al magazinului *Forbes* zace pe o măsuță joasă. Ceas aurit, păr alb de patriarh, seniorul este depozitarul entuziast al epopeei bunicului său, al cărui nume îl poartă. Hüseyin Nesimi a crescut într-o familie respectată, cu un unchi mare șeic, în Creta. Administrația otomană le interzicea turcilor să părăsească insula, agitată de revoltele organizate de susținătorii independenței, explică nepotul lui. Cu o singură excepție: în fiecare an, celor mai buni doi liceeni li se permitea să-și continue studiile la Istanbul: primul, la școala militară, iar al doilea, la *Mekteb-i Mülkiye*, școala de formare a funcționarilor. Hüseyin Nesimi, în care spiritul rebel se înșurubase deja adânc, a intrat la școala de administrație publică. Într-o vineri s-a postat în primele rânduri ale unei mulțimi de pe traseul pe care urma să treacă procesiunea imperială. Atunci când sultanul Abdülhamid II a trecut prin fața lui, a aruncat în caleașca acestuia o scrisoare ce cuprindea o listă de măsuri de luat pentru reformarea Imperiului. „Drept pedeapsă, a fost trimis în estul țării", continuă Hüseyin Nesimi Jr. Aceste ținuturi populate de kurzi rebeli față de autoritatea centrală erau deja percepute ca locuri ingrate...

„Doica mea a fost martora evenimentelor, precizează el. La Lice, ea l-a crescut pe tatăl meu. Mi-a povestit că armenii, disperați, îi aduceau bunicului aurul pe care îl aveau, cu speranța că vor fi salvați. El refuza să-l ia, bineînțeles. Ne-a mai spus că ordonase soldaților să-i protejeze pe armeni. Celor care voiau să-i omoare, le spunea: luați-le bunurile, dar nu-i omorâți." După asasinarea *kaïmakam*-ului, Fatma, văduva lui, și Abidin, fiul lui, au primit, și ei, amenințări de la bandiți. „Proprietarul casei i-a ascuns."

Orfan la 4 ani, Abidin a moștenit vizibil ceva din temperamentul tatălui său. Activist al partidului comunist, a fost închis, în această calitate, de mai multe ori. Ultima oară pentru

că scrisese un eseu asupra reformei agrare şi necesităţii de a redistribui terenurile confiscate de marii latifundiari. „Atunci când tata nu era la închisoare, casa era plină de vizitatori, îşi aminteşte Hüseyin Nesimi. Avea mulţi prieteni armeni. Am ştiut totdeauna ce s-a întâmplat cu bunicul, dar nu prea vorbeam despre asta în afara familiei." Astăzi, nepotul lui îi evocă amintirea cu o plăcere vizibilă. „În ochii mei, bunicul este un erou. El s-a sacrificat pentru a salva viaţa oamenilor." Alegându-şi cuvintele cu grijă, ocoleşte orice întrebare privind responsabilitatea statului. Afacerile sunt afaceri. Dar istoria îl captivează. Nu pornise niciodată pe urmele bunicului său şi nu cunoaşte din toată regiunea decât una dintre sucursalele afacerii sale, instalată la Diyarbakir. Astăzi, intenţionează să-i ridice un mausoleu, în apropierea bătrânului arbore, unde îi fusese întinsă cursa.

Capitolul 18

Turcii drepți

Clienții își încredințează gențile Vuitton hamalilor servili, înainte de a trece prin ușile batante. Cu perspectiva lui uluitoare spre Bosfor, mai ales în apus, atunci când apa capătă o nuanță trandafirie, *Swiss Hôtel* este unul dintre hotelurile de lux cele mai râvnite de turiștii bogați. Aici se intersectează nababi din Peninsula Arabă, oameni de afaceri de toate naționalitățile, miniștri și diplomați. Pentru a ajunge la hotel, taxiurile o iau de-a lungul stadionului de fotbal al clubului Beșiktaș și apoi pe un drum în serpentină. Chiar acolo, la câțiva zeci de metri de intrare, se află mormântul bunicului său, Djelal Bey, crede Kemal Ceyhan. Sub bitum. Înainte de a construi drumul, autoritățile nu și-au dat osteneala să mute mormântul, închizându-l într-un cavou de asfalt.

Altădată, un parc care conținea un mic cimitir privat se afla pe locul unde acum este *Swiss Hôtel.* Familia Djelal, o ramură a dinastiei otomane, era proprietara acestei bijuterii de verdeață pe care a donat-o municipalității Istanbul în anii '20. „Două condiții au fost puse: construirea unei moschei și păstrarea cimitirului", povestește Kemal Ceyhan. Perspectivele de câștig pe care le promitea un asemenea amplasament au făcut ca dezvoltatorii să facă uitate aceste condiții, iar „procesele intentate pentru recuperarea acestor terenuri au fost toate pierdute." Cine își mai amintește astăzi de asemenea lucruri?

Djelal Bey fusese un înalt funcţionar al Imperiului Otoman. Numele lui ar trebui să fie cunoscut de toţi şcolarii turci, însă, cu toate acestea, nu figurează în niciun manual de istorie. O dată în plus, a fost meticulos îngropat. Asemenea tuturor tinerilor din generaţia sa, Fikret nu ştia nimic despre ilustrul său strămoş. Băiatul avea 12 ani când a dat nas în nas cu acesta. Într-o zi, se afla împreună cu părinţii, ocupaţi să facă inventarul vilei unui unchi mare, celibatar excentric care tocmai murise. Deschizând un cofret de lemn încrustat cu sidef, el descoperă nişte vechi hârtii îngălbenite. Printre ele, paşaportul unui anume Mehmet Djelal Bey. Pe fotografia de identitate, bărbatul purta cravată şi fes, acoperământul de cap otoman. Ochelari fini, puşi în echilibru pe nas, încadrează o pleoapă obosită şi o privire austeră. „Fost guvernator general al Konia[1]" stă scris la rubrica „profesie". Fikret îl întreabă pe tatăl lui, Kemal Ceyhan, cine este această persoană de care nu auzise niciodată. „Este străbunicul tău, un funcţionar respectat, guvernator al mai multor provincii." Inginerul, cu zâmbetul lui împodobit de o mustaţă ascuţită, pare „cam încurcat, chestiunea fiind sensibilă". Bombardat cu întrebări de fiul lui, rupe, în cele din urmă, tăcerea.

Suntem în 1915. Exilul armenilor a fost declanşat în mod ineluctabil: Junii Turci, aflaţi la putere, au expediat telegrame şi au trimis emisari în toate provinciile. Mehmet Djelal Bey era, la acea vreme, guvernator al provinciei Alep, spre care afluau convoaiele cu armeni. Supravieţuitorii ajung aici în zdrenţe, numai piele şi os, mâncaţi de insecte parazite. Conştiinţa morală a funcţionarului încetineşte mersul operaţiunilor. El se opune deportărilor în deşerturile siriene. Sancţionat, este mutat la Konia; îşi ia în primire atribuţiile în acest oraş din

[1] *Konya* în turca modernă.

mijlocul câmpiei anatoliene, la 18 iunie. Continuă să nu se supună ordinelor. Atât cât poate, reprezentantul Imperiului Otoman protejează populaţia armenească, interzice prădarea bunurilor ei, îşi dă osteneala să uşureze suferinţele altor zeci de mii care tranzitează gara feroviară şi sunt duşi cu forţa în deşertul sirian, un cimitir în aer liber. În memoriile sale, demnitarul va scrie: „La Konya, eram asemenea unui om stând pe malul unui râu, fără a avea la îndemână absolut niciun mijloc de salvare. În loc de apă, râul căra sânge, mii de copii nevinovaţi, bătrâni venerabili, femei lipsite de apărare, tineri viguroşi, duşi toţi spre nimicire. Pe cei pe care i-am putut prinde cu mâinile mele, i-am salvat; ceilalţi, aşa cum bănuiesc, au fost duşi la vale pentru a nu se mai întoarce vreodată."

Ceyhanii spun că, atunci când a murit, în 1926, zeci de mii de armeni au participat la funeraliile turcului musulman care şi-a primejduit viaţa pentru a-i salva. Dar despre acest omagiu adus de un întreg popor, Fikret, strănepotul lui, nu a aflat decât deschizând un cofret sidefat...

„Acasă, nu se discută mult despre politică. Auzisem spunându-se câte ceva despre armeni, dar puţin." Tatăl lui ştia bine că, într-o Turcie ostilă armenilor, strămoşul era stânjenitor şi putea să-i aducă prejudicii. Nu eram atunci decât în 2005, anul când conferinţa timid intitulată *Armenii otomani în timpul declinului Imperiului* a fost organizată la Universitatea Bilgi din Istanbul şi a făcut ca tabuul să zboare în ţăndări. Cuvântul „genocid" a fost rostit acolo în mod public, dar atmosfera era încordată. Maşini blindate şi forţe de poliţie au trebuit să asigure protecţia participanţilor. Într-un puseu naţionalist, justiţia îl va urmări şi pe scriitorul Orhan Pamuk.

Fikret Ali Ceyhan, actualmente student la Universitatea Princeton din Statele Unite, în vârstă de 19 ani, a început să

lucreze la o carte despre străbunul lui: „Vreau să înţeleg cum se conjugă originile mele cu istoria şi să fac cunoscut faptul că au existat oameni curajoşi care au sfidat ordinele." Iniţiativa îl neliniştеşte puţin pe tată, care este însă mândru de fiul său.

Pe cuprinsul întregului Imperiu, şi alţi funcţionari otomani, afară de Djelal Bey, au rezistat şi au spus „nu". Ei au refuzat să participe la exterminarea unui popor. Numeroşi reprezentanţi ai statului, precum, bunăoară, *vali* („guvernatori") din Kastamonu sau din Ankara, au fost demişi din funcţiile pe care le ocupau pentru că nu au pus în executare ordinele de deportare. Unii au plătit cu propria viaţă, ca subprefectul din Lice sau cel din Bafra, din regiunea Mării Negre. Mustafa agha Azizoğlu, primarul din Malatya, a fost asasinat chiar de fiul lui, un ultra-[conservator] care nu a suportat eforturile părintelui său de a-i salva pe armeni de la moarte. La nivelul lor, unii eroi anonimi au fost şi ei salvatori de vieţi. Este vorba de săteni care şi-au ascuns vecinii sau i-au ajutat să scape. Nu ne referim aici la aceia care au luat copii pentru propriul interes ori fete tinere şi frumoase pentru a se căsători cu ele cu forţa. Nu vorbim nici despre indivizii care, însetaţi de câştig, s-au îmbogăţit în schimbul unei „protecţii", care se termina de îndată ce banii încetau să mai curgă. Este vorba despre bărbaţi şi femei care, călăuziţi de principii morale, au ales o cale mai periculoasă şi au acţionat din credinţă sau din omenie. Aceşti turci drepţi sunt eroii uitaţi ai genocidului. Dispariţia lor din atenţia publică este de înţeles: existenţa lor constituie prin ea însăşi o dovadă a crimei pe care Ankara, de aproape un secol, se osteneşte să o nege.

În Turcia, studiile tocmai încep să fie întreprinse. Fundaţia *Hrant Dink* oferă burse cercetătorilor care desţelenesc subiectul. „Drepţii sunt încă un subiect tabu", explică Betül Tanbay, însărcinat cu proiectul fundaţiei şi profesor de matematică la prestigioasa Universitate a Bosforului. „Perioada negării a

succedat-o pe aceea a tăcerii în Turcia. Dacă turcii i-ar cunoaște pe Drepți, asta le-ar permite să deschidă o ușă interzisă și le-ar înlesni accesul la evenimentul istoric. Scopul nu este de a-i dezvinovăți pe toți strămoșii lor, ci aduce cu mecanismul care i-a ajutat pe francezi să accepte că au colaborat [cu naziștii]: a fost mai ușor să recunoști dacă erai convins că bunicul tău a fost luptător în rezistență..." Existența Drepților reprezintă un argument eficace contra discursului clasic, care se repetă ca un disc stricat: „Strămoșii noștri nu au putut comite asemenea atrocități."

Dar care a fost amploarea acțiunilor de salvare? „Ce s-a petrecut la scară individuală în Turcia? Nu știm nimic, căci o istorie locală nu există", explică istoricul Taner Akçam, care și-a dedicat cartea *Un act rușinos* „memoriei lui Haji Halil, un turc musulman pios, care i-a salvat pe membrii unei familii armene de deportare și de moarte, ascunzându-i mai bine de un an, cu riscul propriei sale vieți. Acest act curajos continuă să arate calea unei relații diferite între turci și armeni." În mod evident, asemenea cazuri nu au fost izolate. Este ceea ce pare să indice o telegramă expediată guvernatorilor de comandantul Armatei a III-a, lucru pe care Raymond Kévorkian l-a rememorat: „Aflăm că în unele localități, a căror populație este trimisă către interiorul țării, anumite elemente ale populației musulmane adăpostesc armeni. Aceasta fiind contrar deciziilor guvernului, capii de familie care adăpostesc sau protejează armeni trebuie să fie executați în fața propriei locuințe, fiind imperativ și ca aceasta să fie incendiată. Ordinul de față trebuie să fie transmis în mod corespunzător și comunicat cui trebuie. Vegheați ca niciun armean să nu rămână nedeportat și țineți-ne la curent cu măsurile pe care le-ați luat. În egală măsură, și armenii convertiți trebuie expediați. Dacă cei care încearcă să-i adăpostească sau întrețin relații amicale cu ei sunt militari, ei trebuie excluși de îndată și aduși în fața justiției. Dacă în cauză

sunt civili, este necesar ca aceştia să fie concediaţi şi să fie aduşi în faţa Curţii Marţiale pentru a fi judecaţi[1]."

În diaspora, sunt evocate vagoanele de animale în care armenii erau vârâţi claie peste grămadă şi care au fost detaşate de la trenurile deportării. În timpul unei conversaţii obişnuite, aflăm că un demnitar local, Wahabi effendi, a ascuns toţi copiii pe care i-a găsit în scorburile copacilor. În regiunea kurdă din sud-est, sătenii i-au povestit istoricului David Gaunt că, în noaptea dinainte de masacrarea vecinilor armeni, femeile au îndesat până la refuz miez de pâine în puştile soţilor... Călătorind pe pământurile rebele ale Dersim-ului, îl întâlnim pe Cafer Tayhani, apicultor armean care îşi petrece cu greu sfârşiturile de lună îndărătul unui grătar dintr-un birt. Vara, se dedică stupilor, instalaţi pe pământul care aparţine descendenţilor lui aga Temur. Acest şef de trib odihneşte într-un mic cimitir din mijlocul câmpurilor. Familia lui Cafer îi datorează viaţa. „El a salvat în 1915 două sute de armeni. Se spune că generalul care se afla la comanda operaţiunilor din Dersim a încercat de mai multe ori să-l ucidă, pentru că refuza să-i predea pe armenii care se refugiaseră la el." Din vastul domeniu nu au mai rămas decât nişte parcele costelive. Loturile de pământ fuseseră împărţite în urma disputelor dintre moştenitori. Dar frumoasa clădire din piatră se înalţă tot mândră. Haskar Cağlı este cea care o locuieşte. Bătrâna doamnă întreţine cu ardoare memoria bunicului ei, Temur. „Chiar au venit emisari să-i propună funcţia de guvernator dacă înceta să-i mai protejeze pe armeni, se jură ea. El a refuzat." Face câţiva paşi spre grajdul de vite, se opreşte şi bate în pământ cu bastonul: „Ascunzătoarea era chiar aici, dedesubt, săpată în pământ. Existau mereu acolo toate cele

[1] Raymond Kévorkian, *L'Opposition des fonctionnaires ottomans au génocide des Armeniens* în *La Résistance au génocide, pluralité des actes de sauvetage*, Les Presses de Sciences Po, 2008.

trebuincioase: paturi, cuverturi, rezerve de hrană. Atunci când pericolul a devenit prea mare, a început evacuarea armenilor către frontul rusesc, spre nord, în apropiere de Erzincan. Erau organizați în grupuri mici, de câte 10." Autoritățile tunau și fulgerau. Armata i-a ars recoltele. „Portretele lui Temur au fost expuse în toată regiunea, continuă bătrâna. Scria pe ele că era căutat pentru colaboare cu armenii." În cele din urmă, va fi ucis. „Temur era un om foarte pios și foarte bun, conchide Haskar Cağlı. Din nefericire, trebuie spus lucrurilor pe nume, mulți dintre noi au fost foarte răi cu armenii."

Diaspora armeană constituie un alt izvor prețios de informații. Bunica paternă a Vêronicăi Agoudjian avea aproximativ 18 ani în 1915. Fiică a arămarului Kouyoumdjian, Varvar locuia la Kütahya, un târgușor din vest, renumit pentru faianța sa. Poate că va veni ziua în care orașul va fi amintit pentru curajul de care a dat dovadă guvernatorul lui de la acea vreme. Sprijinit de două familii de demnitari locali, Faïk Ali Bey a refuzat să-i deporteze pe cei cinci mii de armeni din jurisdicția lui și a ordonat subordonaților săi turci să-i protejeze. Toți au fost cruțați. Mii de deportați au găsit, la rândul lor, azil în această provincie. „Bunică-mea mi-a spus că, într-o dimineață, niște turci i-au bătut la ușă: «Plecați numaidecât, părăsiți țara, căci viața vă este în primejdie.» Negreșit, erau niște vecini", presupune nepoata sa, actualmente farmacistă în Paris.

În zori familia Kouyoumdjian a fugit, așadar, spre apus, apoi și mai departe, spre vestul Europei, într-o călătorie pe care o știau fără întoarcere. Femeile și-au cusut monede de aur în jupoane. Primul popas a fost la Salonic, în Grecia, înainte de a-și relua drumul către Lumea Nouă, în 1923. O importantă comunitate originară din Kütahya s-a stabilit la Buenos Aires și, până în ziua de azi, păstrează amintirea originilor,

strângându-se laolaltă o dată pe lună. Tânăra Varvar a debarcat cu soţul ei la Marsilia, acolo unde vaporul făcea escală. Părinţii ei, cei doi fraţi şi sora au rămas la bord. A murit în 1986, la vârsta de 93 de ani, fără a apuca să-i mai vadă. Toată viaţa a păstrat cu străşnicie o scrumieră ciobită din faianţă de Kütahya, decorată cu linii negre, galbene şi albastre. Exilat ca şi ea, obiectul stătea la loc de cinste pe masă.

Asemenea tuturor supravieţuitorilor, încerca să ţină „trecutul" la distanţă, prin tăcere. Trebuia să insişti ca să vorbească. Adesea, lacrimile îi veneau înaintea cuvintelor. Povestea că au fost mame care îşi urâţiseră fetele ca nu fie răpite, dar şi că relaţiile cu vecinii turci erau bune. Se invitau unii pe alţii la ceai. Şi „repeta fără să obosească că rămăsese în viaţă datorită turcilor, îşi aminteşte Véronique. Le era foarte recunoscătoare, ştiind că o decizie politică îi condiţionase pe unii turci să comită ce este mai rău, în timp ce alţii rămăseseră oameni cu gândirea independentă şi au refuzat să ucidă pe cei pe care îi aveau alături."

Aceste fapte curajoase s-au pierdut uneori de la o generaţie la alta. Michel Marian, profesor de filosofie la Sciences Po [din Paris], ştie că bunicii lui, originari din Bayazid, în extremitatea estică a Imperiului Otoman, putuseră să ajungă în Caucaz după ce au traversat frontul rusesc aflat în apropiere. Scăpând astfel de soarta funestă care le fusese rezervată armenilor din împrejurimi, aruncaţi de pe înaltul falezelor în Eufrat sau spintecaţi cu baionetele de *çete*, grupurile de tâlhari la drumul mare şi de ucigaşi, aflaţi în solda regimului. Toată familia a supravieţuit, mai puţin un unchi, soldat în armata otomană, dispărut în tumultul Marelui Război. Neîndoielnic, acesta avusese aceeaşi soartă ca şi cea mai mare parte a militarilor armeni: dezarmat, a fost asasinat. Povestea care a ajuns la urechile familiei Marian este precisă, dar trunchiată. Bunicul

Agop, negustor de articole de fierărie, s-a refugiat în Armenia sovietică, alături de tânăra lui soție, Luçik, și de restul familiei. Dar ceea ce s-a întâmplat în prețioasele ore de dinaintea plecării din țară nu se mai știe. În acea zi, câțiva reprezentanți ai guvernului Junilor Turci își fac apariția în oraș. Având asupra lor ordinul de deportare, aceștia îl caută pe guvernator ca să i-l înmâneze. Imediat ce întâlnirea a luat sfârșit, „guvernatorul se întâlnește cu notabilii armeni și le spune să părăsească orașul chiar în acea noapte, explică Michel Marian. Nu știam nimic despre rolul acestui om, el a dispărut din povestea bunicului. Am aflat despre existența lui de curând, datorită unei verișoare mai îndepărtate, istoric de profesie, lucru care m-a surprins." Căci, prin anii '70, când tânărul licențiat vrea să spulbere tăcerea și să știe ce s-a întâmplat în 1915, află în detaliu despre atrocitățile îndurate de ramura maternă a familiei lui care provenea din Erzurum, provincia răsăriteană a Anatoliei: copiii morți de tifos în timpul deportării sau ridicați de turci, o străbunică al cărei soț și doi dintre feciori sunt asasinați sub ochii ei... În această provincie, unde încleștarea armată dintre turci și ruși a fost feroce, exterminarea a fost, în mod special, sistematică.

Taner Akçam înțelege asemenea detalii uitate, asemenea pagini de istorie care lipsesc. „Cum de au salvat turcii viețile armenilor?" Aflând că au fost turci, deopotrivă, și de partea bună a istoriei, copiii supraviețuitorilor i-au făcut deseori mărturisiri. Și istoricul a tras, în cele din urmă, concluzia că era vorba „despre un secret cunoscut de toți. Doar că nu sunt încă pregătiți să-l dea în vileag." Negaționismul Turciei îi înhibă. Supraviețuitorii se tem că Drepții ar putea servi drept cauțiune pentru statul turc. Să se discute despre aceste întâmplări „ar fi un lucru bun, căci s-ar spulbera imaginea negativă globală, conchide Michel Marian. Dar cât timp Turcia nu face un pas oficial, armenii se tem ca acești salvatori să nu

constituie o diversiune." Ca faptele acestor suflete nobile să nu eclipseze uriaşul masacru şi să treacă în umbră prioritatea supravieţuitorilor: recunoaşterea genocidului.

Dincolo de reticenţa în a le descoperi, istorisirile salvării dau naştere unor probleme principiale: „Ce este un Drept?" „Ce l-a împins să acţioneze aşa?" La aceste întrebări, istoricul Raymond Kévorkian răspunde că „asemenea comportamente au fost motivate deseori de factori foarte simpli. Ele se explică prin legături de prietenie sau relaţii profesionale. La Adana, de pildă, francmasonii şi-au protejat fraţii armeni, ceea ce nu i-a împiedicat, în alte părţi, să participe la genocidul general. Spre Erzurum, comercianţii turci ai căror asociaţi armeni fuseseră deportaţi i-au recuperat pe copiii lor. Factorul omenesc are întâietate." Să luăm cazul acestui Schindler în versiune turcă, Mehmet efendi, a cărui istorie este păstrată la Institutul Zoryan. Industriaş în Malatya, el a ascuns în propria casă familia Piloyan, căreia i-a dat o slujbă, în mod secret, chiar în întreprinderea lui al cărei obiect de activitate era fabricarea de corturi şi saci de dormit pentru armata otomană, angajată în război alături de Germania. De asemenea, s-a zbătut să-l scoată din închisoare pe unul dintre membrii acestei familii, salvându-l de la moarte sigură. În sfârşit, în 1923, el le pune la dispoziţie o escortă armată până în Siria. Familia Piloyan a găsit, în cele din urmă, refugiu în Mexic. La originea acestei protecţii se afla o datorie în bani care, la acest suflet frumos, s-a preschimbat în datorie morală: în 1897, Mehmet efendi, care avea 20 ani, încercase să scape de serviciul militar pentru a nu-şi compromite afacerile ce abia prindeau contur. El îi va cere lui Sarkis Piloyan, proprietarul unei tăbăcării, un împrumut de 20 lire de aur. Această sumă considerabilă îi permite să nu se înroleze sub stindardul otoman. Dar familia Piloyan nu a fost singura care să beneficieze de ajutorul influentului antreprenor. El a angajat şi alţi armeni în fabrica lui. Ceea ce ne

face să credem că Mehmet efendi era totalmente dezinteresat. Ca și Hasan Mazhar.

Guvernatorul din Ankara a fost destituit, deoarece nu punea în aplicare ordinele de deportare. El nu-și va schimba niciodată conduita. După război, se află în fruntea comisiei administrative care îi anchetează pe funcționarii vinovați de crime contra armenilor și pregătește dosarele de instrucție pentru curtea marțială. În declarația dată la tribunal, în care explică ceea ce s-a întâmplat în provincia Ankara în 1915, afirma: „Atunci când am primit de la Ministerul de Interne ordine privind deportarea armenilor, m-am făcut că nu înțeleg. Așa cum știți, alte provincii au încheiat deportările înainte ca eu măcar să le fi început. Apoi, într-o zi, Atif Bey[1] a venit să mă vadă și mi-a transmis oral ordinele ministrului de Interne cerând asasinarea armenilor în timpul deportării. «Nu, Atif Bey, i-am spus, sunt guvernator, nu bandit, nu pot face asta; prefer să-mi părăsesc postul, nu aveți decât să faceți chiar dumneavoastră asta.»"[2]

Armen Marsoobian este profesor de filosofie la Universitatea Southern Connecticut din Statele Unite. Povestește cu dragă inimă despre bunicul lui, fotograf la Merzifon. Tsolag Dildilian era singurul care să practice această profesie din toată regiunea Mării Negre. Așa cum s-a întâmplat uneori și în cazul brutarilor sau al potcovarilor, profesia lui Tsolag e posibil să-i fi salvat viața, împreună cu cea a familiei. Aceste meserii le erau necesare militarilor turci. Cum au fost salvați? „A fost, fără îndoială, rezultatul unui concurs de împrejurări, spune nepotul lui. Dar, mai ales, un individ se detașează în poveste." Memoria de familie, care a fost transmisă mulțumită cercetărilor meticuloase făcute de vărul lui parizian,

---

[1] Membru al Comitetului Uniune și Progres care l-a înlocuit pe vali Mazhar și a pus în aplicare programul de exterminare a armenilor.

[2] Arhivele Patriarhatului Armean de la Ierusalim, fila 21, dosarul M, nr. 492. Citat de Taner Akçam, *op. cit.*, p. 179.

Haïk Der Haroutiounian, ne spune că Dildilienii au beneficiat de îndrăzneala prefectului de poliţie[1], Mahir Bey: el scrisese „Rămâne aici" pe uşile multor locuinţe armeneşti. Inscripţia era oare plătită cu monede sunătoare? Fapt este că Mahir şi-a pierdut postul, de care a profitat asistentul său plin de zel. Apoi, cum inscripţia nu mai era suficientă pentru a-i proteja pe locuitori, pe 6 august 1915 Mahir Bey se duce pe furiş la fotograf. Maritsa, vară primară a mamei lui Armen Marsoobian, la acea vreme adolescentă, consemnează episodul: „În acea vineri după-amiază, la ora 5, se aude soneria de la poarta familiei Tsolag. M-am dus să deschid. Un ofiţer de rang înalt se afla acolo. Timpul cât să parcurg cei 20-30 de metri care despărţeau poarta de uşa casei a fost suficient ca să-l previn pe unchiul meu şi, cum era interzis ca o fată să se arate înaintea unui turc, m-am depărtat." Mesajul ofiţerului a fost laconic: „Primul lucru de făcut mâine, cererea de convertire la Islam; este singura cale de scăpare." Tsolag Dildilian a urmat sfaturile protectorului său.

Pe 10 august 1915, noaptea a fost luminoasă. Ora cinci şi jumătate. Scârţâitul carelor cu boi din stradă o trezeşte pe Maritsa. Ultimele convoaie de armeni părăsesc Merzifon-ul. La sfârşitul lui august, deportările s-au încheiat. Înainte de război, oraşul număra 10 381 de armeni. Nu au mai rămas decât 307. Cu toţii islamizaţi. Armen a dat de urma a opt dintre membrii familiei lui într-un document care repertoria convertiţii. Unul, cu prenumele Ahmed Nuri, fotograf de profesie, este, fără îndoială, bunicul lui. Fiica acestuia, ce se numeşte Hatice Leman, mama lui, Alice...

Armen Marsoobian se întreabă cu privire la conduita lui Mahir Bey: „Un act drept face ca persoana care l-a înfăptuit să fie un Drept? A fost un act pragmatic sau moral? Ce altceva a mai făcut

[1] Prezentat ca prefect de poliţie în istoria familiei, este vorba, în realitate, de comandantul jandarmeriei.

pentru a salva armeni? Ce ar mai fi putut să facă?" Întrebările lui sunt pertinente: cercetările lui Raymond Kévorkian dezvăluie o față mai puțin glorioasă a personajului. Studierea rapoartelor întocmite de William Peter, agent al consulului american la Samsun, arată un comandant de jandarmerie care trage foloase de pe urma disperării armenilor, luându-le bani în schimbul unei (false) promisiuni de a nu-i deporta. Este acesta un individ lipsit de scrupule? Un om care și-a subordonat carierei conștiința? Singur Allah poate ști.

În ciuda incertitudinilor privind motivațiile acestui binefăcător ambiguu, nepotul fotografului crede că este „foarte important pentru societatea turcă de astăzi să cunoască" asemenea cazuri de salvare. Ele aduc o dovadă a „genocidului, căci aceste persoane înțeleseseră că se înfăptuia o crimă contra umanității, că exterminarea unui popor era în plină desfășurare și că nu era vorba de o simplă deplasare de populație, justificabilă din rațiuni de securitate națională..." În sfârșit, în timp ce „prea mulți turci încă se identifică cu autorii crimei" care au fost absolviți de ideologia oficială, Drepții le oferă o posibilitate la care n-au avut niciodată acces, aceea de a lua poziție față de un trecut pe care nu și-l asumă și de a se întreba: „Cu cine mă identific? Dacă aș fi fost în locul lor, ce aș fi făcut?"

Copiii lui 1915 ar putea să găsească un oarecare confort în aceste întâmplări. Cel mai adesea, ele nu pot fi ascultate în diaspora, ghemuită cum stă asupra propriei sale dureri. Turcia le fură deja statutul de victimă, lăsându-i cu propria suferință. Aceasta, cel puțin, nu le poate fi luată, așa că nu vor să audă povești cu „turci drepți". „Dacă îi evocăm, suntem luați drept «naivi»", spune cu părere de rău Véronique Agoudjian, a cărei bunică a fost salvată la Kütahya. „Acest refuz reprezintă expresia patologiei unui popor ale cărui suferințe sunt negate.

Descendenţii sunt nişte jupuiţi de vii. Unii sunt totalmente impermeabili la astfel de istorii, totuşi izbăvitoare, nu doar pentru turci, ci şi pentru noi..." Imaginea turcului drept ne-ar arăta un alt chip al turcului, personaj mitologic, obligatoriu sângeros şi barbar, şi ar domoli, poate, aceste năluci care bântuie conştiinţa descendenţilor, cerând, de un veac, să se facă dreptate.

Concluzie

Suntem în noiembrie 2008, la Erevan, pe colina Tsitsernakaberd. Vârful de granit al memorialului genocidului din 1915 perforează cerul de iarnă care învăluie capitala Armeniei. Universitari din Istanbul, câțiva jurnaliști turci, un german și un francez se preumblă, gravi și solemni, pe aleile cu pini plantați de șefii de stat care au venit să se reculeagă de-a lungul anilor, în sălile muzeului, în jurul stelelor cenușii ale monumentului. Micul grup a fost invitat de Fundația Turcă pentru Studii Economice și Sociale (TESEV), un *think-tank* liberal angajat în democratizarea Turciei, care s-a lansat într-o serie de întâlniri cu omologul său armean, Institutul din Caucaz. Majoritatea acestor vizitatori vin pentru prima dată în Armenia și se numără printre cei mai edificați în problema genocidului. Descoperirea memorialului împreună cu niște cetățeni turci era un moment simbolic pe care nu voiam să-l ratăm. Am fost surprinși să-i vedem, în timpul unui lung popas în fața flăcării veșnice, pe unii dintre vizitatorii turci scoțând aparatele de fotografiat digitale și începând să facă poze, la fel ca toți turiștii la Turnul Eiffel sau la Fântâna Trevi. Francezul este stânjenit. Colegul lui german, indignat. Li se atrage atenția doritorilor de fotografii-suvenir că locul nu se pretează la asemenea exerciții. Ei nici nu își dau seama că ceva a fost necuviincios în comportamentul lor. Și rapid, conversația se

îndreaptă spre responsabilitatea colectivă. „Faţă de ce ar trebui să ne simţim responsabili?", întreabă turcii miraţi. Orice licean german, le explică jurnalistul de dincolo de Rin, vizitează de cel puţin trei ori, în timpul şcolii, lagărele de concentrare naziste. El însuşi a ghidat vizitatori în lagărul de la Auschwitz. Dezinvoltura de care dau dovadă în faţa monumentului închinat celor un milion şi jumătate de victime ale genocidului armean este intolerabilă.

Incidentul fotografic de la Tsitsernakaberd scoate în evidenţă sensibilitatea specială a germanilor şi francezilor faţă de memoria genocidului armean şi de recunoaşterea lui, rod al propriei istorii colective. În aceste ţări, trei generaţii au fost crescute cu conştiinţa poverii istoriei de după Al Doilea Război Mondial. Un efort care trebuie, totuşi, să înceapă şi în Turcia. Poporul turc are, deci, în faţă un drum foarte lung de parcurs pentru a-şi însuşi responsabilitatea istorică şi a-şi lua asupra datoria memoriei.

Anul 2015, centenarul genocidului armean, ar putea marca un punct de cotitură, un moment-cheie pe calea conştientizării şi recunoaşterii crimei. Dialogul societăţilor civile turcă şi armeană – din Armenia şi din diaspora –, început de câţiva ani, a dat naştere unor precedente ale deschiderii. Numeroase manifestări şi comemorări vor jalona anul 2015: în Armenia, desigur, unde un „comitet central" a fost special înfiinţat pentru coordonarea evenimentului, dar şi în Europa, în Statele Unite şi chiar în Turcia. Un film despre genocid se află în stadiu de proiect la Hollywood. Un muzeu memorial ar putea, de asemenea, să se deschidă la Sèvres, ceea ce ar putea reaprinde furia Ankarei faţă de Franţa. Ca un reflex, Statul turc îşi pregăteşte riposta şi promite să inunde lumea întreagă cu broşuri negaţioniste, cărţi şi filme despre 1915... Dar această atitudine defensivă este, în sine, o declaraţie [de recunoaştere tacită a vinovăţiei], iar liderii turci sunt conştienţi de aceasta.

Revenind la Paris, în iulie 2012, după prima vizită oficială care a avut loc după criza diplomatică dintre Franța și Turcia, ministrul Afacerilor Externe, Ahmet Davutoglu, a oferit jurnaliștilor care l-au însoțit un punct de vedere ceva mai deschis. „Trebuie să ne așezăm și să stăm de vorbă. Obiectivul pe care-l avem este acela de a sparge gheața. În momentul de față, cineva se va așeza în fața armenilor și-i va asculta. Nu sunt genul de ministru de Externe care să spună: «Nu, nimic nu s-a întâmplat în 1915.» [...]. Pregătim mesaje noi pentru anul 2015. Am început să căutăm un nou limbaj despre conceptul de «memorie dreaptă». În egală măsură, lucrez la o carte despre istoria Imperiului Otoman. Nu numesc ceea ce a fost un genocid, dar atunci când cineva îmi spune că a existat *unul*, nu neg." Recunoașterea [genocidului] nu se află pe agenda anului 2015, iar Turcia probabil nu-și va schimba părerea despre ce s-a întâmplat în 1915 cu prilejul centenarului. Dar, cel puțin, o altă lectură asupra istoriei ar fi posibilă.

Mulţumiri

Ţinem să mulţumim tuturor acelora care au contribuit la realizarea acestei lungi anchete şi la ducerea la bun sfârşit a acestui proiect, tuturor acelora care, prin punctele lor de vedere, sfaturile, lecturile lor, ne-au orientat în conceperea şi scrierea acestei cărţi. Tuturor acelora care, mai cu seamă, au acceptat să ne deschidă uşa, ca să ne povestească istoria lor, suferinţele, îndoielile, scretele lor, să ne acorde încredere în ciuda fricii atât de prezente.

Mulţumirile noastre se îndreptă, în primul rând, spre editor, pentru angajamentul său, spre Nathalia Baravian, pentru încurajări, şi spre Antoine Agoudjian, pentru privirea cu care ne-a însoţit în bună parte călătoriile. Şi, desigur, spre Taner Akçam, care ne-a făcut onoarea de a prefaţa această modestă lucrare.

Este peste putinţă să menţionăm aici toate persoanele intervievate sau solicitate să completeze istoria fantomei armene care bântuie Turcia de un secol. În mod particular, aducem mulţumiri lui Osman Kavala şi Fundaţiei Anadolu Kültür, lui Sevan Nişanyan, Cengiz Aktar, Fundaţiei Hrant Dink, lui Robert Koptaş, Yetvart Tomasyan, Raymond Kévorkian, familiei Balıkçi, lui Nicole Matta, centrului Aram din Marsilia, lui Philippe Krikorian, Armen Aroyan, Abdullah Demirbaş, Ayse Gül Altınay şi Fethiye Çetin, Vincent Duclert, familiei Nesimi, lui Armen Zorarslan şi fraţilor săi, lui Enver/Assadour Devletli, Savaş, Mehmet Bidav, Damla Kellecioğlu, Angel Uçar, Uğur Ümit Üngör, Fikret Ali Ceyhan, Aris Nalcı, Sadık Bakırcıoğlu, Mehmet Binay, Sarkis, Osman Köker, Şeyhmus Diken, Metin Özmen, Oral Çalışlar, Nebahat Akkoç, Armen Marsoobian.

Cuprins

Prefață de Sorin Antohi 5
Note explicative cu privire
la pronunția în limba turcă 11
Cuvânt-înainte de Taner Akçam 13
Repere istorice..... 21
Introducere: *Genocidul armean și legea* 23

Capitolul 1 – *Marsilia, mica Armenie*..... 31
Capitolul 2 – *Călătoriile lui Armen Aroyan,*
arheologul genocidului..... 47
Capitolul 3 – *Bunici și nepoți* 63
Capitolul 4 – *Convertiții, armenii din umbră*..... 78
Capitolul 5 – *Dersim, pământ rebel*..... 94
Capitolul 6 – *Genocidul pietrei*..... 106
Capitolul 7 – *Don Quijote-le armean* 122
Capitolul 8 – *Vakıf, ultimul sat* 131
Capitolul 9 – *Diplomația fotbalului și-a ratat scopul*... 143
Capitolul 10 – *Obsesia negaționistă a statului* 160
Capitolul 11 – *Sevag Balıkçi: „1 500 000 + 2”* 174
Capitolul 12 – *Palatul Çankaya, păcatul originar*
al Republicii..... 184

Capitolul 13 – *Cel ce a distrus un cuib nu şi-l va putea face pe al lui* 193
Capitolul 14 – *Sufletul mişcării de rezistenţă* 207
Capitolul 15 – *Hrant Dink, armeanul, şi moştenitorii săi turci* 222
Capitolul 16 – *Kurzii, ghimpele conştiinţei turce?* 240
Capitolul 17 – *Subprefectul asasinat* 255
Capitolul 19 – *Turcii drepţi*..... 265

Concluzie..... 279
Mulţumiri 282

Mamă armeancă fugind de moarte, în munții Taurus.

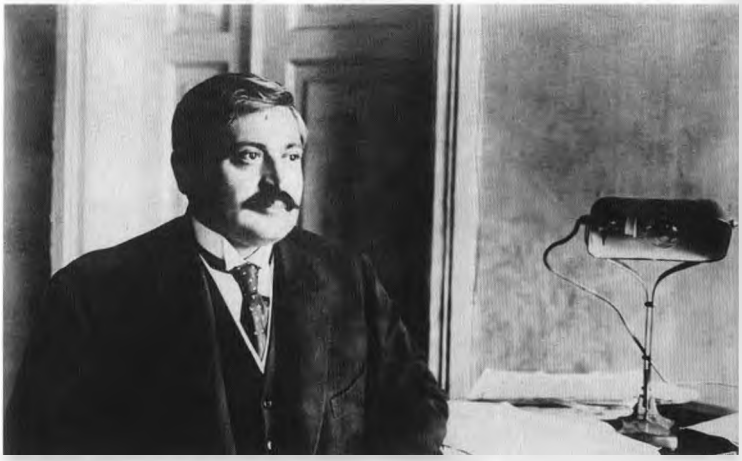

Talaat Paşa (1874–1921) a iniţiat, ca ministru de interne, Legea Tehcir (Legea deportării temporare) care a fost promulgată de Parlamentul Otoman pe 27 mai 1915. Aplicarea acesteia a însemnat deportarea şi asasinarea în masă a peste un milion de armeni, greci şi sirieni (sus).

Djemal Paşa (1872–1922), membru al triumviratului „celor trei paşale", a fost şi el responsabil pentru genocidul armean, alături de Enver Paşa şi Talaat Paşa. (stânga)

Enver Paşa (1891–1922) a fost, din 1913, ministru de război şi membru al triumviratului „celor trei paşale", care a condus Imperiul Otoman în timpul Primului Război Mondial. Împreună cu Talaat Paşa şi Djemal Paşa, ceilalţi membri ai triumviratului, el a fost responsabil de genocidul armean.

Victimele masacrelor, înfometării și bolilor.

Grup de copii orfani supraviețuitori. În diferite colțuri ale lumii au fost create orfelinate speciale pentru acești copii, inclusiv în România, la Strunga.

Notabilităţile armene ale oraşului Harput, din Turcia,
duse sub escortă

Femeie cu copil, pe drumul către Dayr az Zawr, în deşertul sirian.

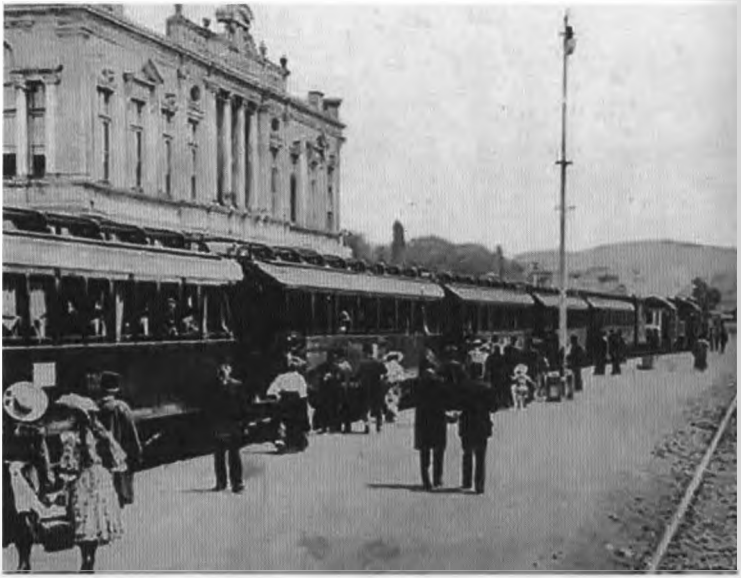

Gara Haidar Paşa, de unde au fost duşi armenii arestaţi, pe 24 aprilie 1915. Fotografia a fost făcută pe timp de pace.

Biserica Sfânta Cruce, construită iniţial în secolul al X-lea, monument de pe insula Akhtamar, mărturie a prezenţei armeneşti în zonă.

Femeie în timpul deportării, alături de copiii ei.

Monumentul Genocidului din Erevan, ridicat în 1965.

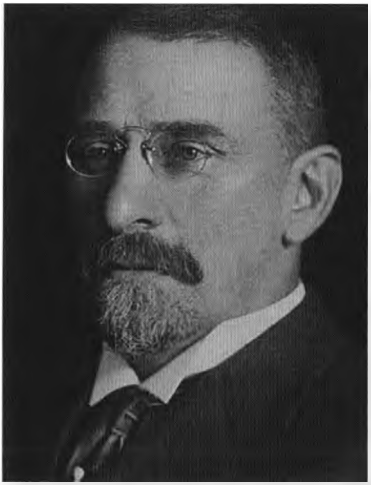

Henry Morgenthau (1856–1946), om politic american, a fost ambasador al SUA la Constantinopol între 1913 și 1916. A depus eforturi pe lângă autoritățile otomane pentru a limita deportarea armenilor.

Orhan Pamuk (n. 1952), scriitor turc, laureat al Premiului Nobel pentru Literatură în 2006. A vorbit public despre uciderea a treizeci de mii de kurzi și a unui milion de armeni în 1915.

Johannes Lepsius (1858–1926), pastor și misionar protestant german, a încercat să prevină deportarea și masacrarea armenilor.

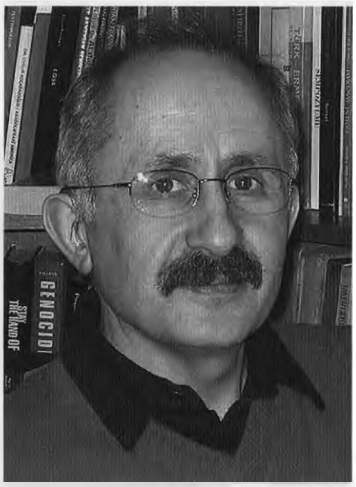

Taner Akçam (n. 1953), istoric și sociolog turc, cercetător al genocidului armean.

CORINT
ISTORIE

Titlu	Autor	Preț
Abandonații. Destinele unor tineri americani în Rusia lui Stalin	Tim Tzouliadis	39,90
Adolf Hitler. O viață în imagini	Maria J. Martínez Rubio	39,90
Antoniu și Cleopatra. Adevărul din spatele celei mai frumoase povești de dragoste din lumea antică	Diana Preston	37.50
Attila Hunul. Teroarea barbară și prăbușirea imperiului Roman	Christopher Kelly	34,90
Călăul lui Hitler. Viața lui Heydrich	Robert Gerwarth	39,90
CIA și asasinarea celor doi Kennedy	Patrick Nolan	34,90
Conversații cu Stalin	Milovan Djilas	19,90
Copilărie regală (album)	Filip-Lucian Iorga, Arhivele Naționale ale României	39,90
Cu Hitler până la sfârșit. Memoriile ordonanței lui Hitler	Heinz Linge	29,99
Drumul din Kolîma. Călătorie pe urmele Gulagului	Nicolas Werth	24,90
Ecaterina cea Mare	Henri Troyat	34,90
Edit von Voler. Agenta nazistă la București	Jacques Picard	10,00
Ekaterinburg. Ultimele zile ale Romanovilor	Helen Rappaport	34,90
Eliminarea. Povestea unui supraviețuitor din infernul khmerilor roșii	Rithy Panh, Christophe Bataille	24,90
Evadare din lagărul 14. Incredibila odisee a unui om din Coreea de Nord până în lumea liberă	Blaine Harden	27,50
Grace de Monaco. Povestea unei prințese	Jean des Cars	24,90
Harem. Lumea din spatele vălului	Alev Lytle Croutier	34,90
Hitler așa cum l-am cunoscut	Heinrich Hoffmann	24,90
ISIS. Califatul terorii	Loretta Nepoleoni	24,90
Islamiștii. Cum ne văd ei pe noi	Anne Nivat	24,90
Ivan cel Groaznic	Henri Troyat	24,90
În buncăr cu Hitler. Ultimele zile ale celui de-Al Treilea Reich	Joachim Fest	22,50
În căutarea victimelor comunismului	Guido Barella	19,90
Întâi l-au omorât pe tata. Povestea unei fetițe din Cambodgia	Loung Ung	29,99
Întoarcerea acasă. Povestea adevărată a unui drum anevoios spre libertate	Slavomir Rawicz	29,90
Jurnalul marii ducese Olga Romanova. Martor regal al revoluției ruse	Helen Azar	27,50

Titlu	Autor	Preț
Kamikaze. Povestea unui pilot japonez din Escadrilele Sinucigaşe	Yasuo Kuwahara, Gordon T. Allred	29,90
Leii din Kandahar. O poveste de război despre forţele speciale	Rusty Bradley, Kevin Maurer	32,50
Leningrad. Tragedia unui oraş sub asediu, 1914–1918	Anna Reid	37,50
Masacrul din Darfur	Mukesh Kapila	34,90
Mărturie din iad	Immaculée Ilibagiza, Steve Erwin	34,90
Mehmed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului	John Freely	34,90
Mica enciclopedie a Marelui Război (1914–1918)	Doru Dumitrescu, Mihai Manea, Mirela Popescu	24.90
Moscova, 1941. Sfârşitul *blitzkrieg*-ului	Rodric Braithwaite	39,90
Nazismul. O istorie ilustrată	Paul Roland	34,90
Niciun pericol. Povestea adevărată a unui soldat care a luptat în războiul CIA împotriva comunismului	Robert Baer	19,90
O lume secretă. Mari spioane din secolul al XX-lea	Vladimir Fedorovski	24,90
O viaţă în Gulag	Dmitri Vitkovski	22,50
Petru cel Mare	Henri Troyat	34,90
Putin. Biografia interzisă	Stanislav Belkovski	29,90
Război	Sebastian Junger	29,90
Războiul redescoperit 1914–1918	Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker	29,90
Războiul unei familii 1914–2014	Stéphane Audoin-Rouzeau	19,90
Regele Carol al României. Povestea unei vieţi	Mite Kremnitz	19,90
Regina Elisabeta a II-a	Andrew Marr	34.90
Retragerea lui Napoleon din Rusia. Memoriile maiorului Vionnet	Louis Joseph Vionnet	29,90
Rudolf de Habsburg	Christine Mondon	24,90
Rusia explodează. Planul secret pentru resuscitarea KGB-ului	Iuri Felştinski, Aleksandr Litvinenko	34,90
Saga dinastiei Romanov	Jean des Cars	34,90
Saga reginelor	Jean des Cars	34,90
Secretele morţii lui Mussolini. Adevărul despre controversata execuţie!	Luciano Garibaldi	29,90
Şef în Gulag. Amintirile unui ofiţer sovietic	Feodor Mociulski, Deborah Kaple	29,90

Titlu	Autor	
Sfârşitul. Rezistenţa sfidătoare şi înfrângerea Germaniei lui Hitler, 1944–1945	Ian Kershaw	39,90
Sissi, împărăteasa Austriei	Jean des Cars	34,90
Spionul lui Stalin. Richard Sorge şi reţeaua de spionaj din Tokio	Robert Whymant	39,90
Stalingrad. Cum a triumfat Armata Roşie	Michael K. Jones	29,90
Stalingradul de pe Yangtze. Bătălia pentru Shanghai – 1937	Peter Harmsen	37,50
Suleyman Magnificul şi sultana Hurrem	Erhan Afyoncu	24,90
Supravieţuitorii. Monarhia la începutul secolului XXI	Peter Conradi	39,90
Timur Lenk	Amaud Blin	27,50

În curând:

Destin în bătaia vântului. Jurnal de Evghenia Ghinzburg
Singur în Damasc. Viaţa şi moartea spionului israelian Eli Cohen de Samuel Segev
În inima mării de Nathaniel Philbrick
Siria de Frédéric Pichon

Pentru comenzi și informații, contactați:
GRUPUL EDITORIAL CORINT
Departamentul de Vânzări
Str. Mihai Eminescu nr. 54A, sector 1, București, cod poștal 010517
Tel./Fax: 021.319.47.97; 021.319.48.20
Depozit
Calea Plevnei nr. 145, sector 6, București, cod poștal 060012
Tel.: 021.310.15.30
E-mail: vanzari@edituracorint.ro
Magazin virtual: www.edituracorint.ro

Format: 16/54x84;
Coli tipo: 18
Tiparul executat la:

„Studiul lui Laure Marchand și Guillaume Perrier marchează un punct de cotitură în felul de a înțelege informațiile cu privire la societatea turcă sau statul turc. Cei doi practică aici un jurnalism axat pe istorie, pe analizarea unor evenimente fondatoare precum genocidul armenilor, în scopul de a decripta prezentul."

RAYMOND KÉVORKIAN

„Laure Marchand și Guillaume Perrier au deschis o discuție publică fundamentală și, cel puțin potențial, vindecătoare. Aceasta trebuie purtată peste tot, în Turcia și Armenia, în diaspora armeană, precum și în toate celelalte cazuri de genocid și traumă istorică, pentru a duce, prin adevăr, la justiție (chiar numai retrospectivă) și reconciliere."

SORIN ANTOHI

„Un fascinant reportaj prin timp și spațiu despre ceva ce se poate nega că a fost, dar din care nu se poate nega că au rămas urme: *Dosar 1915*. Fantoma unui genocid care stă ca act fondator al unui nou destin pentru poporul turc nu are cum să nu fie vizibilă. Doi jurnaliști pot aduce la zi un trecut pe care sute de istorici îl caută scotocind prin arhive și documente ce nu pot contesta memoria istoriei."

BEDROS HORASANGIAN

ISBN: 978-606-8723-46-4
9 786068 723464
www.edituracorint.ro

Carte recomandată de
Historia